

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ BÖLÜMÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

1970- 1990 ARASINDA ARNAVUT
ENTELEKTÜELLERİN SOSYAL VE SİYASAL
DÜŞÜNCELERİ:
FEHMI AGANI ÖRNEĞİ

Blerim HALILI
2501121196

Tez Danışmanı
Prof. Dr. YÜCEL BULUT

İSTANBUL, 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : Blerim HALILI Numarası : 2501121196
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : Sosyoloji Anabilim Dalı Danışmanı : Prof. Dr. Yücel BULUT
Tez Savunma Tarihi : 02.03.2018 Saati : 11:00
Tez Başlığı : "1970-1990 Arasında Arnavut Entelektüellerin Sosyal ve Siyasal Düşünceleri: Fehmi Agani Örneği"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABUL'NE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞU~~yla karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. YÜCEL BULUT		Kabul
2- PROF. DR. ALİ MURAT YEL		Kabul
3- DOÇ. DR. YUSUF ADIGÜZEL		Kabul
4- DOÇ. DR. ENES KABAKCI		Kabul
5- YRD. DOÇ. DR. ÖMER FARUK OCAKOĞLU		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. KÖKSAL ALVER		
2- YRD. DOÇ. DR. MURAT ŞENTÜRK		

ÖZ

1970 - 1990 ARASINDA ARNAVUT ENTELEKTÜELLERİN SOSYAL VE SİYASAL DÜŞÜNCELERİ: FEHMI AGANI ÖRNEĞİ

BLERIM HALILI

Bu tezde, 1970-1990 döneminde Kosova'daki Arnavut aydınların toplumsal ve siyasal düşünceleri ele alınmıştır. Çalışmada aydınların toplum, siyaset, tarih ve kimlik konularındaki görüşlerinin yanı sıra Balkanlar'daki *Arnavut sorunu*, eski Yugoslavya'daki çatışmalar, Balkan milliyetçiliği, komünizmin çöküşü, demokratik sistemin yerleştirilmesinde yaşanan zorluklar ve Arnavutların Avrupa Birliği süreçlerine entegrasyonu gibi konuların analitik bir sunumu yapılmıştır.

Dönemin toplumsal ve siyasal düşüncesinin mantıksal ve tarihsel olarak anlaşılabilirliğini sağlamak amacıyla çalışmanın başında ağırlıklı olarak 19. yüzyılın sonundan Arnavutların özerk Arnavut bir siyasi birimi kurma çabalarının tarihsel gelişim sürecinin özet bir anlatısına yer verilmiştir. Kosova tarihi; 'Arnavut coğrafyası'nın, Arnavutların fiziksel ve siyasal durumlarının ve kendilerine ilişkin algılarının radikal bir biçimde değişmeye başladığı 19. yüzyılın sonlarından (Arnavut milliyetçiliğinin yükselişinden), iki dünya savaşı arasındaki ve 1945 sonrasında Yugoslavya'daki durumlarına uzanan bir çerçevede ele alınmıştır. Bu tarihsel süreç, Arnavutlar arasında meydana gelen siyasal, kimliksel, ideolojik ve toplumsal radikal dönüşümlerin analizi ile paralel olarak ele alınmıştır. Bu tarihsel ve sosyolojik yaklaşımdan sonra, başta Fehmi Agani olmak üzere bu sürecin önde gelen aydınları olan Ukshin Hoti, Rexhep Qosja ve Ibrahim Rugova'nın temel düşünceleri sosyolojisi perspektifinden ele alınmıştır.

Bu çalışmada; sosyolojiden tarih ve siyasal düşünceler alanına dek geniş bir literatür taranmış, isimleri yukarıda zikredilen aydınların biyografileri ayrıntılı bir şekilde sunulmuş ve görüşleri, makale ve kitap çalışmalarından hareketle eleştirel bir perspektifle değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Arnavut aydınları, toplumsal düşünce, siyasal düşünce, tarihsel süreç, kimlik.*

ABSTRACT

THE SOCIAL AND POLITICAL THOUGHTS OF ALBANIAN INTELLECTUALS BETWEEN 1970 – 1990: THE CASE OF FEHMI AGANI

BLERIM HALILI

This thesis deals with the social and political thought of Albanian intellectuals in Kosovo between 1970 – 1990. In this thesis work the views of the intellectuals on society, politics, history, identity as well as on *the Albanian issue* in the Balkans, conflicts in the former Yugoslavia, Balkan nationalisms, the fall of communism, the democracy building challenges, the integration of Albanians into the European Union processes, and alike have been presented analytically.

In order to provide a better logical and historical understanding of the social and political thought of that period, this thesis begins with the historical narrative, mainly the historical development processes of Albanian efforts to establish an autonomous Albanian political unit from the late 19th century. The history of Kosovo from the end of the 19th century when the ‘Albanian geography’ per se Albanians’ physical and political position, and their perception of themselves began to change drastically (from where actually the Albanian nationalism ascended), their situation during and between the two world wars and in post-1945 Yugoslavia have been treated. This historical period has been interpreted by analyzing the political, ideological, identity and social consequences of radical transformations occurring among Albanians. After this historical-sociological approach, the main thoughts of Ukshin Hoti, Rexhep Qosja, Ibrahim Rugova and specifically Fehmi Aganias the eminent intellectuals of that period were treated from the perspective of political sociology.

In this thesis a wide range of literature from sociology to history and political thought have been reviewed, detailed biographies of the intellectuals mentioned above have been presented, and their views found in their articles and books were reviewed from a critical perspective.

Key words: *Albanian intellectuals, social thought, political thought, historical process, identity.*

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasının amacı, 1970 ve 1990 arası dönemde öne çıkan bazı aydınlarla ve siyasi aktivistlere odaklanarak, Kosova'daki toplumsal ve siyasi düşüncenin gelişim düzeyine, doğasına ve şartlarına ışık tutmaktır. Çalışmada ayrıca, Kosovalı aydınların 'ben' ve 'öteki' algılarının ve fikirlerinin tarihsel bir sürekliliğinin olup olmadığı hususunun ve teorilerinin temel konularının araştırılması yolu ile fikir ve görüşlerinin aydınlatılmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Bu tez, Sırpların Arnavutlar üzerinde hegemonik baskı uyguladığı ve siyasi istikrarsızlığın yaşandığı 1945-1970 ve 1990-1999 dönemleri ve bu iki döneme kıyasla siyasi olarak görece istikrarlı bir dönemin yaşandığı – söz konusu iki dönem arasındaki –20 yıllık dönemi kapsayan Kosova'da meydana gelen olayların, duyarlılıkların ve majör çatlakların bir özetini sunmaktadır. Bu tez çalışması Kosova'nın bu dönemini ele alan fakat dar ideolojik ve siyasi kaygıları, sübjektif yaklaşımları ya da romantik yönelimleriyle öne çıkan diğer çalışmalardan farklı olarak bu konuya sosyolojik açıdan yaklaşan ilk çalışmalardan biridir.

Bilindiği gibi, 70'li ve 90'lı yıllarda eski Yugoslav halklarında büyük dönüşümlerin yaşandığı yıllardır; Arnavutlara göre bu dönüşümler siyasi bir nitelik (siyasi statü) ve eğitim niteliği (yüksek eğitim kurumlarının kurulması) idi. Dolayısıyla, çalışmada incelenen aydınların görüşleri, özellikle eğitimdeki ve siyasetteki bu gelişmeler ışığında analiz edilmiştir.

Bu tez çalışmasının yazımı aşamasında bazı güçlüklerle karşılaşmıştır. Karşılaşılan temel güçlük, Kosova'da dikkate alınmakta hala gecikilen (belki de sessizce "öğrenmek için erken" görülen) bu aydınlarla ilişkin çalışmaların ya yokluğu ya da yetersizliğidir. Bu aydınlarla ilişkin yazılmış olan mevcut eserler; fikirlerine objektif ve eleştirel bir yaklaşımda bulunmadan ve tarihsel ve toplumsal gelişmeler bağlamında somut görüşler sunmadan tipik öznel, temellendirilmemiş ve çoğunlukla romantik yaklaşımlarla, ahlaki ve ideolojik değer yargılarıyla yüklü olarak yazılmıştır. Bu nedenle, bu tezin yazımı aşamasında, bilimsel olarak kabul edilebilir bir kaynak olarak değerlendirilememişlerdir.

Bu tez çalışmasının sonuçlandırılması, son derece minnettar olduğum Kosova'daki ailemin muazzam desteği sayesinde mümkün oldu. Değerli tavsiyeleri, fikirleri ve rehberliği ile bu tez çalışmasının tam ve doğru bir şekilde yürütülmesini sağlayan danışmanım Prof. Dr. Yücel Bulut'a özel teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, sürekli temasta bulunduğum Kosova'daki ve Türkiye'deki arkadaşlarıma ve meslektaşlarıma, samimi desteklerinden dolayı teşekkür ederim. Türkiye'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde eğitim almamı mümkün kılan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na; tez çalışması esnasında her türlü akademik desteği sunmaktan kaçınmayan ve bu tez çalışmasını yazabilmem için uygun bir akademik ortam hazırlayan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Başkanına ve değerli akademisyenlerine; "Hasan Prishtina" Priştine Üniversitesi Felsefe Fakültesi Sosyoloji Bölümü hocalarına ve Kosova'daki Türk Büyükelçiliği'ne teşekkür ediyorum. Türkiye'de kaldığım sürede bana destek olan ve rahat bir yaşam ve çalışma ortamı sunan İstanbul'daki İlim Yayma Vakfı'na da ayrıca teşekkürü bir borç bilirim.

BLERİM HALILI

İstanbul, 2018

İÇİNDEKİLER

Öz	iii
Abstract	iv
Önsöz	v
İçindekiler	vii
Kısaltmalar listesi	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

I. ARNAVUT MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU	9
1.1. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi ve Sonrası Arnavut Milliyetçiliği.....	9
1.2. Kosova Arnavutları: Tarih-Siyaset-Kimlik	34

İKİNCİ BÖLÜM

II. 1970-1990 YILLARI ARASINDA KOSOVA'DAKİ ARNAVUT ENTELEKTÜELLERİ.....	45
2.1. 20. Yüzyılda Kosova'da Entelektüel Ortamın Gelişimi.....	45
2.2. Ukshin Hoti	50
2.3. Rexhep Qosja	66
2.4. Ibrahim Rugova.....	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. AKTİVİST VE DİNAMİK BİR ENTELEKTÜEL OLARAK FEHMI AGANI	81
3.1. Sosyolojik Teorilere İlişkin Görüşleri.....	85
3.2. Milli Meselelere İlişkin Görüşleri	118
3.2.1. Arnavutluk: İkinci Dünya Savaşı ve Siyasi Ayrımlar Üzerine	118
3.2.2. Kosova: Etnik Yapı ve Etnik Çatışmalar Üzerine.....	136
SONUÇ.....	149
BİBLİYOFRAFYA	159

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
A.e.	:	Aynı eser
A.g.e.	:	Adı geçen eser
A.y.	:	Aynı yer
B.a.	:	Eserin bütününe atıf
Bkz.	:	Bakınız
FNÇ	:	Ulusal Kurtuluş Cephesi (<i>Fronti Nacional Çlirimtar</i>)
LDK	:	Kosova Demokratik Birliği (<i>Lidhja Demokratike e Kosovës</i>)
LNÇ	:	Ulusal Kurtuluş Hareketi (<i>Lëvizja Nacional Çlirimtare</i>)
NATO	:	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
NDSH	:	Arnavut Ulusal Demokratik Hareketi (<i>Lëvizja Nacional-Demokratike Shqiptare</i>)
PKJ	:	Yugoslavya Komünist Partisi (<i>Partia Komuniste e Jugosllavisë</i>)
PKSH	:	Arnavutluk Komünist Partisi (<i>Partia Komuniste e Shqipërisë</i>)
s.	:	Sayfa/Sayfalar
t.y.	:	Basım tarihi yok
UÇK	:	Kosova Kurtuluş Ordusu (<i>Ushtria Çlirimtare e Kosovës</i>)
y.y.	:	Basım yeri yok

GİRİŞ

Bu çalışmada, 1970-1990 yılları arasında Kosova’da yaşanan gelişmeler bağlamında öne çıkmış Arnavut entelektüellerin toplumsal, felsefi ve siyasi düşünceleri incelenmektedir. Bu dönemin en belirgin özelliklerinden biri olan Arnavutların kendi kaderlerini tayin hakları, özerklik talepleri ve sonrasında da bağımsız cumhuriyet olma istekleri bir dizi siyasi gerilime sebebiyet vermiş, söz konusu kavram, söylem ve tartışmalar –ulusal ve uluslararası boyutlarıyla birlikte- bu çalışmada düşünceleri ve eserleri değerlendirilecek Arnavut entelektüellerin çalışmalarına konu olmuştur.

Kosova’da yaşanan entelektüel ve fikri gelişmelerin hangi şartlar altında vuku bulduğu açıklanmaya muhtaçtır. Bu çalışma, Kosova’da yaşanan gelişmelere yönelik bir açıklama getirme çabası olarak kaleme alındı. Bunun yanı sıra bir diğer amacımız, günümüzde konuya ilişkin tarihsel incelemelerde ve çeşitli medya araçlarında etkinliğini ve egemen olma konumunu devam ettiren yaklaşımların kaynaklarını açığa çıkarmaktır.

Bu çalışma ile, araştırmaya konu edilen tarihsel dönemin etkili Arnavut entelektüellerinin tarih, toplum, siyaset, bilim, Balkan sorunu ve Kosova hakkında dile getirdikleri temel yaklaşımların –tartışmaların tarihsel bağlamı da dikkate alınarak- eleştirel bir analizini yapmak ve açıklayıcı bir çerçeve geliştirmek hedeflenmiştir.

1970-1990 arası dönem, Kosovalı Arnavutlar için siyaset ve eğitim (bilimsel kurumlar) cihetinden büyük değişimlerin vuku bulduğu kritik önemde bir dönemdir. Aslında bu dönem, eğitim kurumları ve akademik kurumların ilk kez kurulmasına denk gelmektedir. Belgrad, Tiran ve başka Batılı ülke üniversitelerinden akademik personelin Priştine Üniversitesi’ne ilk gelişi, Yugoslavya siyasetinde meydana gelen değişiklikler, siyasal-anayasal değişiklikler, kitlesel gösteriler, bir ulus olarak kendi kaderini tayin hakkı, vatandaşlık hakları bağlamında gelişen bilinç ve Avrupa’da gençlik hareketlerinde yaşanan değişimler Kosova’da pek çok boyutuyla analiz edilmesi ve değerlendirilmesi gereken farklı bir düşünce ve eylem ikliminin doğuşunu etkilemiştir.

Öte yandan, 1970-1990 dönemi aynı zamanda daha geniş bir bağlamda Balkanlar'daki tarihi dönüşümler bakımından da önemli sonuçlar doğuran bir dönemdir. "1980'li yıllar Sırp milliyetçiliğinin yükseldiği yıllardır. Sırp milliyetçilik akımının en somut iki olayından birincisi, Sırp Bilimler Akademisi'nin 1844 yılında hazırlamış ve 1986 yılında yeniden gözden geçirerek güncelleştirmiş olduğu, Sırbistan'ın etnik olarak arındırılmasını öngören plândır."¹Sırbistan İçişleri Bakanı Ilija Garasanin tarafından yazılmış 'Naçertanije' olarak bilinen bu muhtıra (memorandum) etnik bakımdan arındırılmış bir Sırbistan kurulması için Arnavutların göçe zorlanmasını, öldürülmesini ve Arnavutlara yönelik baskı ve şiddet uygulanmasını öngörmekteydi.

"İkinci olay ise, 28 Haziran 1989 tarihinde, Kosova Savaşı'nın 600. yıldönümünde Sırbistan Devlet Başkanı Slobodan Miloşević'in yüz binlerce Sırp'a [hitaben] yaptığı konuşmada altı yüzyıl sonra savaşlarının tekrar başladığını söylemesidir. Bu kutlama eski Yugoslavya toprakları için bir dönüm noktasıdır. Sırbistan'ın hiçbir zaman 'Büyük Sırbistan' idealini dile getirmemiş olmasına karşın, Balkanlarda herkes bu hedefin farkındaydı. Sırp'ların bu ideallerini gerçekleştirme yolundaki en büyük güvenceleri, Sırp subaylarının baskın durumda bulunduğu Yugoslav Federal Ordusu'ydu."²

"Kosova, küçük bir ülke olmasına rağmen içinde birçok etnik unsur barındırmaktadır. Nüfusunun yüzde 92'si Arnavut olan Kosova, bu özelliği sebebiyle Balkanlarda 'ikinci Arnavut ülkesi' olarak anılmaktadır. Kosova'da yaşayan diğer etnik unsurlar; yüzde 5,3 Sırp, yüzde 1,6 Boşnak, yüzde 1,5 Türk ve diğer etnik unsurlardır. Kosova'nın dini nüfus dağılımı ise yüzde 96 Müslüman, yüzde 2,2 Katolik ve yüzde 1,5 Ortodoks'tur."³

Yugoslav düzenine göre Yugoslavya'da yaşayan milletler ve etnik gruplar iki özelliklerine göre sınıflandırılıyordu: (1) *Millet*, ve (2) *milliyet*. "*Millet* (Srp.: narod), devlet kurma potansiyeli olan bir birimdi ya da en azından 'işçileri' öyleydi, dolayısıyla bir federasyon içinde cumhuriyet oluşturduğunda, sonunda ayrılma hakkını saklı tutuyor olurdu. Oysa *milliyet* (Srp.: narodnost), bir milletin, ana bölümü kendi yurdu

¹ Haldun Yalçınkaya, **Geleneksel Barışı Koruma Kavramı'nın Yugoslavya'nın Dağılma Sürecinde NATO Harekâtı ile Uğradığı Değişim**, 27.07.2004'ten aktaran: Nuri Demirel, "**Kosova'nın temel dinamikleri**", y.y., t.y., s. 63.

² Demirel, a.y.

³ Nedim Emin, **Kosova siyasetini anlama kılavuzu** (Rapor), SETA, İstanbul, 2014, s. 14.

dışında bir yerde yaşayan, yani kendi merkezinden uzak bir parçasıydı; bir federasyon içinde kurucu unsur olamaz ve kendi başına bir federal birim meydana getirmezd. Kosova Arnavutları bir milliyetti çünkü Arnavut ‘millet’inin Arnavutluk’ta kendi devleti vardı; aynı ilke Vojvodina’daki Macarlar için de geçerliydi.”⁴

Aşağıda ana hatlarıyla sunulan kronolojik süreç, söz konusu dönemin önemini göstermesi bakımından açıklayıcı bir tablo sunmaktadır:

- 1968-69: Vatandaş hakları, eşitlik ve daha iyi yaşam koşullarına sahip olmak adına Arnavutların önderlik ettiği büyük protesto gösterileri... Arnavutlara karşı baskıcı politikalar uygulayan ve Kosova Özerk Sosyalist Bölgesi'nin hükümet organlarında Sırpların çoğunluk kazanmasını sağlayan İçişleri Bakanı ve Ulusal Güvenlik Dairesi (İstihbarat Teşkilatı) (OZNA) Başkanı Aleksandar Ranković, Tito'ya karşı bir darbe girişimi planladığı gerekçesiyle tüm görevlerinden alındı.

- 1969-70: Arnavutluk ile Yugoslavya arasında eğitsel ve kültürel ilişkiler kurulup geliştirildi ve anlaşmalar yapıldı. Bu anlaşmalar çerçevesinde Arnavutluk (Arnavutluk Halk Cumhuriyeti), Priştine Üniversitesi'ne Arnavut edebiyatı dâhil pek çok alanda dersler vermek üzere birçok akademisyen ve Arnavutça kitaplar gönderdi.⁵

- 1970: Kosova’da ilk devlet Üniversitesi olan “Priştine Üniversitesi” kuruldu. Priştine Üniversitesi, sonraki dönemde vatandaşların haklarının dillendirilmesinde ve savunulmasında bir merkez olarak öne çıkmıştır.

- 1974: Yugoslavya’nın yeni anayasasında Kosova’ya diğer 6 cumhuriyetle eşit bir statü tanındı.

- 1974: Yeni Yugoslavya anayasası ile Kosova’nın kendi özerk anayasasına sahip olmasına izin verilmiştir.⁶

⁴ Noel Malcolm, **Kosova, Balkanları anlamak için**, Sabah Kitapları, İstanbul, 1999, s. 386.

⁵ Bkz: Sabit Syla, **Qëndrimet e shtetit shqiptar ndaj çështjes kombëtare të Kosovës (1939-1981)** [*Arnavutluk Devletinin Kosova Ulusal Yaklaşımı (1939-1981)*], Universiteti i Tiranës, Tiranë, 2011.

⁶ B.a.: **Kushtetuta e Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës** [*Kosova Sosyalist Özerk Bölgesinin Anayasası*], Prishtinë, 1974.

- 1975: Kosova’da, Bilim ve Sanat Akademisi kuruldu. Bu kurum da Kosova’da gelecekte yaşanacak olaylarda etkin bir rol üstlenmiştir.
- 1981: Öğrenciler eğitim, barınma ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi yönündeki talepleri için çeşitli eylemlerde bulundular. Bu eylemler, gelecekteki millî ve siyasî protesto eylemlerinin temelini oluşturmaktadırlar.
- 1989: Sırbistan için yeni bir anayasa hazırlandı. Bu anayasa ile Kosova’nın gücü sınırlandı ve resmi dil olarak Sırpçanın kullanılması zorunlu hale getirildi. (Bunun sonucunda Kosova’ya 1974’te tanınan özerklik kaldırıldı ve ülke resmi olarak sıkı yönetim koşullarında yönetilmeye başlandı.)
- 1989: Kosova Meclisi, -sıkı yönetim koşulları altında- Meclis’in bahçesinde toplandı.
- 1989: “Lidhja Demokratike e Kosovës” (LDK) (*Kosova Demokratik Birliği*) partisi kuruldu. Bu birliğin ilk başkanı olarak –sonrasında Cumhuriyet ilan edildiğinde Kosova Cumhuriyeti’nin de ilk başkanı olacak olan- Ibrahim Rugova seçildi. Barışçı bir siyasi görüşü içeren LDK, büyük güçlerle (ABD ve AB) yakın iş birliği yapmış ve 1990’lı yıllarda ülkede önemli bir rol oynamıştır.
- Arnavut öğrencilerinin kitlesel olarak zehirlenmesi ve Kosova’ya Sırbistan’dan 25.000 polisin getirilmesi.
- Belgrad hükümeti tarafından, 1990 yılından başlayarak, *Rilindja* gazetesinin, Bilim ve Sanat Akademisi’nin, okulların ve eğitim kurumlarının yanı sıra fabrikaların, kamu televizyonunun, vb. kurum ve kuruluşların kapatılması.
- 2 Temmuz 1990: Kosova Meclisi’nin Arnavut üyeleri Kosova’yı ‘Yugoslavya’nın Federal sistemi içinde eşit ve bağımsız bir birim’ olarak ilan ettiler. Fakat, bu beyan Yugoslav yetkilileri tarafından tanınmadı ve Kosova parlamentosu feshedildi.
- 1990: Kosova’da Sırp hükümeti yaklaşık 80.000 Arnavut işçiyi işten çıkardı.
- 7 Eylül 1990: Kapatılan meclisin eski Arnavut milletvekilleri yeni bir meclis, cumhuriyet için yeni bir liderlik ve yeni bir anayasa getirmek amacıyla gizli bir toplantı düzenlediler.

Yukarıda kronolojik bir sırayla yer verdiğimiz olaylar, ilk olarak, bu olaylar karşısındaki itirazları ve duruşları Arnavut entelektüellerin nasıl bir siyasî ve ideolojik yapıya sahip olduklarının takip edilmesine izin vermesi bakımından önemlidir. Bu olaylar Yugoslavya'daki Sırp milliyetçiliğinin beslediği Sırp hegemonyasının bir sonucudur. Yani Sırp milliyetçi çevrelerin diğer milletler aleyhine organize ettikleri projeler siyasal kriz, istikrarsızlık ve etnik çatışmalar ile sonuçlanmıştır. Bu olayların etkileri, entelektüellerin siyasi ve toplumsal düşüncelerinde kendisini hissettirmektedir. Entelektüellerin bazıları hükümet yanlısı davranışlar ve görüşler sergilerken diğer bir kısım Arnavut entelektüel ise yeni durumu kabul etmemekte ve etnik gerekçelerle zulüm olarak değerlendirdikleri bu uygulamaları ve düzenlemeleri reddettiler.

Priştine Üniversitesi'nin kurulması, Kosova'nın entelektüel kitlesinin, demografik ve bilimsel verilerle desteklenmiş olarak, ulusal özgürlük ve vatandaşlık hakkı taleplerinde bulunmaları için hukukî ve meşru bir ortam temin etmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra Arnavutluk'ta siyasal düşünce; genel olarak tarih, birey ve toplum üzerine komünist yorumların etkisi altında kalmıştır. Kosova'da ise bir *Arnavut* siyasal düşüncesinin gelişimi, İkinci Dünya Savaşından hemen sonra kurulmuş siyasi oluşumlar (hareketler) etkisiyle olmuştur. Bu oluşumlar, Yugoslav hükümetine ve resmî ideolojisine karşı oldukları için yasa dışı faaliyet göstermişlerdir. Bu oluşumların yanı sıra bazı entelektüeller de kendi siyasi fikirlerini ortaya koymuşlardır. Fakat bu siyasi oluşumların ve entelektüellerin faaliyetleri, resmi komünist ideolojiye karşı olmaları dolayısıyla devlet organları tarafından yasaklanmış ve ilgili kişiler ağır cezalara maruz kalmıştı.⁷ Bu şartlar, bağımsız ve komünist olmayan bir siyasal ve toplumsal düşüncenin gelişimi önünde büyük engeller yaratmıştır.

1970 yılında üniversitenin kurulması, 1974 yılında Yugoslav anayasasında yapılan değişiklik ve özellikle 1981 yılında ortamın gerilmesiyle Arnavutlar arasında siyasal düşünce bir dönüşüme uğradı. Bu dönemden sonra, Arnavut entelektüeller kendi

⁷ B.a. Sabile Keçmezi – Basha, **Të burgosurit politikë shqiptarë në Kosovë 1945-1990** [Kosova'da 1945-1990 yılları arasında Arnavut siyasi mahkûmları], Logos-A, Shkup, 2009.

kaderlerini tayin hakkına ve millî haklarına yönelik taleplerini ‘bilimsel teoriler’e dayandırarak açık bir şekilde dile getiriyorlardı.

Çalışmamız Giriş ve Sonuç bölümleri hariç, temel olarak üç ana bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde Arnavut tarihi, Osmanlı döneminde Arnavut milliyetçiliğinin oluşumu ve onun kültürel, ideolojik ve siyasi karakteri, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Kosova’nın etnik ve siyasi durumu ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca, iki dünya savaşı arası dönemde ve sosyalist komünist rejim idaresi altında Arnavutlara yönelik takip edilen zorlayıcı kimlik politikalarının Kosova’da kimlik değişimine etkisi analiz edilecektir. İlk bölümün sonunda, İkinci Dünya Savaşı’ndan itibaren Kosova’da milliyetçi programlar geliştiren siyasi örgütlerin Arnavut meselesindeki rolü ve onların geliştirdiği milliyetçilik fikri analiz edilmiştir.

Bunun yanı sıra Kosova’daki kimliğin oluşma ve olgunlaşma sürecinde 1970’lere kadar etkili olmuş siyasi ve tarihi unsurlar ve Arnavut kimliğinin yaşadığı değişimler incelenmiştir. Eric Hobsbawm, Benedict Anderson, Ernest Gellner, Nathalie Clayer, Barbara Jelavich, Nuray Bozbora, Oliver Schmitt, Noel Malcolm gibi milliyetçilik üzerine çalışmış tarihçiler ve teorisyenlerin çalışmaları, Kosova’daki eğitim kurumlarında kullanılan bazı ders kitapları ve Arnavut tarihçilerinin eserlerinden bölümün ele aldığı tartışmaların yürütülmesinde ve açıklanmasında faydalanılmıştır.

İkinci Bölüm’de, Kosova’daki Arnavut entelektüelleri, eğitimin gelişme süreci ve özellikle bu süreçte etkili olan hususlar analiz edilmiştir. Ayrıca bu bölümde önde gelen üç Arnavut entelektüelinin, Ukshin Hoti, Rexhep Qosja ve Ibrahim Rugova’nın temel siyasî ve toplumsal fikirleri ve onlar vasıtasıyla dönemin temel muhalif düşünsel yaklaşımları incelenip değerlendirilmiştir. Bu bölümde Oliver Schmitt, Barbara Jelavich, Nuhi Rexhepi dışında Ukshin Hoti’nin *Filozofia Politike e Çështjes Shqiptare [Arnavut Sorununun Siyasal Felsefesi]* ve- hapiste kaldığı sürece İsmail Kadare ile mektuplaşmalarının kitaplaştırılmış hali olan- *Bisedë Përmes Hekurash [Parmaklık Arkasından Sohbet]* kitabı, Rexhep Qosja’nın ve Ibrahim Rugova’nın bazı

kitapları ve yazıları ve bu entelektüeller üzerine kaleme alınmış bazı incelemelerden faydalanılmıştır.

Üçüncü Bölüm'de, farklı konulara ilişkin dile getirdiği görüşler, bilimsel yaklaşımı, Arnavut toplumunun kimliğinin kökenine, siyasî taleplerine ve demografik özelliklerine ilişkin çarpıcı değerlendirmeleri, akademide ve siyasette oynadığı aktif rol, başka bir deyişle, teori-pratik bütünlüğünü gerçekleştirmeyi başarmış bir entelektüel örneklği sergilemesi sebebiyle Fehmi Agani'nin yaklaşımları ve düşüncesinin kaynakları ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Araştırmamızın konusu olarak belirlediğimiz 1970-1990 arasında öne çıkmış düşünürlerin çoğunluğunun edebiyatçı, tarihçi veya siyaset bilimci olmasına karşın Fehmi Agani sosyolog kimliğiyle onlardan farklılaşmaktadır. Agani'nin görüşlerinin çoğu, dönemin ulusal çatışmalar ve siyasî tartışmalar bağlamında, siyaset sosyolojisi bağlamında değerlendirilen meselelere ilişkindir. Agani, ayrıca, dönemin toplumsal ve siyasal problemlerini çözmek için sahip olduğu zengin ve derin teorik birikime dayalı olarak geliştirdiği rasyonel, barışçı, liberal, medenî, insanî ve ahlakî yaklaşımıyla da müstakil olarak değerlendirilmeye değer bir entelektüel profili sergiliyor. Fehmi Agani'nin, çok yönlü bir entelektüel olarak, Kosova'nın cumhuriyet hakkı savunucuları arasındaki en önemli aydınlarından biri olduğunu söylemek mümkündür. Fehmi Agani'nin düşüncesi, sosyal kuram ve politik temalar açısından sayısız ayrıntı taşır ve bu çalışmada ele alınan çerçeveden çok daha geniş ve karmaşıktır. Bu çalışmada, Agani'nin bu çalışmanın konusuna ilişkin öne çıktığı düşünülen düşüncelerinin değerlendirilmesi hedeflenmiştir. *Üçüncü bölüm Agani'nin sosyolojik teorilere ilişkin görüşleri ve Agani'nin milli meselelere ilişkin görüşleri* başlıklarından oluşmaktadır.

Zira Agani, bir yandan teorik sosyolojik sorunları ele alırken diğer yandan 1970-1999 yılları arasındaki (1998-1999 Kosova Savaşı'na kadar) önemli siyasal gerginlikleri ele almaktadır. 1970-1990 yılları arasındaki dönemi kapsayan bu çalışmada Agani'nin 1990-1999 yılları arasında yazmış olduğu makalelerin ve yazıların –çok fazla olmasına rağmen- çoğu ele alınmamıştır.

Çalışma kapsamında yılların bu şekilde sınıflandırılmasının nedeni, 1989-1999 yıllarında yaşanan olayların karakteridir. 1989-1990 yıllarından itibaren Kosova'da

eğitimin gelişmesi, kurumların hizmetleri, kamusal yaşamın yönleri, entelektüellerin hayatı ve çalışmalarından can güvenliğine ve günlük yaşamın sorunlarına varana kadar her konuda yeni bir realite ile karşı karşıya gelinmeye başlanmıştır. Çünkü Yugoslavya'nın dağılma sürecinin yaşandığı bu yıllarda Kosova, Sırbistan'ın *de facto* işgaline ve askeri kontrol ve baskısına maruz kalmıştır. Agani'nin 1990 sonrası kaleme aldığı çalışmaları 1990-1999 dönemindeki toplumsal-siyasal koşulları kapsayan başka bir çalışmada ele alınabilir.

Böylece 1998-1999 savaşı ve etkileri, Kosova Kurtuluş Ordusu'nun (UÇK) ortaya çıkışı, siyasi partiler ve hareketler, 2008'de Kosova'nın bağımsızlığının ilanı gibi 1990 sonrasında meydana gelen toplumsal ve siyasal olaylar ve düşünceler; ağırlıklı olarak 1970-1990 arasında Arnavutluk'ta yaşanan gelişmeler ve bu gelişmeler içerisinde düşünceleriyle öne çıkan Arnavut entelektüellerin çalışmalarını konu edinen bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

1970-1990 arası Kosova Arnavutları özelinde yaşanan toplumsal ve siyasal gelişmeleri, tartışmaları ve bu sorunlara ilişkin düşünceleriyle öne çıkan entelektüelleri değerlendirmeyi amaçlayan bu çalışmamız, büyük ölçüde bu çalışmada ele alınan entelektüellerin bizzat kendi çalışmalarından hareketle gerçekleştirilmiştir. Başka bir deyişle, araştırmamıza baz alınan dönemde yaşamış ve sürece aktif olarak katılan aydınların akademik çalışmaları, sosyolojik incelemeleri, tarihsel araştırmaları, edebî ve siyasî kitapları çalışmamızın birincil kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu çerçevede, özellikle, Fehmi Agani'nin en önemli eseri sayılan *Në rrjedha të mendimit sociologjik [Sosyolojik Düşüncenin Gelişimi]* ve Ukshin Hoti'nin *Filozofia Politike e Çështjes Shqiptare* başlıklı eserleri, Ibrahim Rugova'nın ve Rexhep Qosja'nın kitapları çalışmamızın temel sorularını oluşturmakta ve ana doğrultusunun şekillenmesinde temel alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARNAVUT MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU

1.1. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi ve Sonrası Arnavut Milliyetçiliği

Siyasi ve ideolojik bir fenomen olarak milliyetçilik, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve XX. yüzyılın neredeyse tamamında siyasi ve toplumsal değişimin temel unsurunu oluşturmaktadır. Bu önemine binaen milliyetçilik; sosyoloji, siyaset bilimi, antropoloji ve dil bilimi gibi çeşitli bilim dallarının çalışma konularından biri olagelmıştır.

Benedict Anderson’a göre ulus, kolektif bir aidiyetin bir araya getirdiği üyelerden oluşan hayali bir cemaattir. Ona göre, bir ulusun bütün üyelerinin birbirini tanıması küçük bir ulus için bile mümkün değildir. Bu nedenle ulusu oluşturan bireylerin sahip oldukları ortak topluluk ve birlik imgesinin, ulusu oluşturan bireylerin hayali kabullerine dayandığını ifade etmektedir. Anderson’un ‘hayali cemaat’ fikrini destekleyen Eric Hobsbawm, ‘hayali cemaat’lerin, gerçek insan ilişkileri ve gerçek insan cemaatlerinin çözülmesi ya da kaybolması sebebiyle doğan boşluğun doldurulması ihtiyacından doğduğunu iddia eder¹ ve “Milliyetçiliğin siyasi bir fikir olarak doğuş ve yeni bir bilinç olarak ortaya çıkış tarihi” olarak ‘1789 Fransız Devrimi’ni gösterir.²

Milli bilinç, modern çağda aidiyetin bir ifade şeklidir. Modern çağda hem Avrupa’daki hem de Avrupa dışındaki siyasi hareketlerde milliyetçilik egemen ideoloji haline gelmiştir. Ancak, ulusun kolektif aidiyetinin genel kabul görebilmesi için içermesi gereken birtakım popüler “proto-nationalism” öğeler bulunmaktadır. Bu kavram, sonraki dönemlerde ideolojik bir bilinç olarak milliyetçiliğin oluşmasında etkili olmuştur. Anderson XV. ve XVI. yüzyıllardan bu yana basın ve yönetimin kullandığı dilin, aynı dili kullanan toplulukların oluşturulmasındaki rolünü vurgulamaktadır. Basın, maddi çıkar gözeterek kapitalist güçler lehine yayınlar yapan

¹ Eric Hobsbawm, **Kombet dhe Nacionalizmi që nga 1780 [1780`den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik]**, Toena, Tiranë, 2012, s. 82. (Türkçesi için bkz: E. J. Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014).

² Hobsbawm, **a.g.e.**, s. 174.

ve kâr amacıyla yerel sınırları aşarak uluslararası bir pazar oluşturan bir güçlü toplumsal ve politik değişimlerle birlikte, bilinç oluşturma yönünde etki edebilen bir araç haline gelmiştir. Dil, ideolojik bir niteliği olmayan ve pratik amaçlar için kullanılan bir araç olarak görülebilecek olsa da farklı hanedanların Latince'nin rakibi olarak görülebilecek olan yönetim dilleri kullanmaları, dilin bir manipülasyon aracı olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Zira bu halk dillerinin, bir anlamda Latince ile rekabet eden iktidar-dilleri statüsüne (Paris'te Fransızca, Londra'da [erken] İngilizce) yükseltilmeleri, Hristiyanlığın hayali cemaatinin aşınmasına katkıda bulunmuş ve toplulukları ulus eksenine yaklaştıran bir etken olmuştur. Öyle ki, belli bir dilin unutulması ya da yeryüzünden silinmesi mümkün olabilirken insanlığın dilsel birleşmesinin imkânı olmamıştır ve olmayacaktır. Dolayısıyla, insanlığın dilsel çeşitliliği tek bir çatı altında buluşulmasının somut bir engeli olarak görülmektedir. Yeni ulusal toplulukların hayal edilebilirliğini mümkün kılan en önemli etken, yeni bir üretim ve üretim ilişkileri sistemi (kapitalizm) ile yeni bir iletişim teknolojisi (matbaa) ve insanlığın mahkûm olduğu dilsel çeşitlilik arasında belki de rastlantısal olarak doğan ama altüst edici olan etkileşimdir.³

“Bu yayın dilleri, üç farklı yoldan ulusal bilincin temellerini attılar. Bunların birincisi ve en önemlisi, Latince'nin altında fakat konuşulan halk yerel dillerin üzerinde bir düzeyde, birleşik bir mübadele ve iletişim alanı yaratmak oldu. (...) Böylece belki de ilk defa basın ağı yoluyla insanların birbirlerini tanıma fırsatı doğdu. Bu süreçte bir yandan kendi dil alanları içinde yer alan yüzbinlerce ya da milyonlarca insanın farkına varırken, aynı zamanda *yalnızca o* yüzbinlerin ya da milyonların bu şekilde kendileriyle aynı alana ait olduğunun da farkına vardılar. Yayın aracılığıyla bağlı oldukları bu okur-yoldaşlar; kendi dünyevi, tikel ve görünür görünmezlikleriyle ulusal olarak hayal edilen cemaatlerin nüvelerini biçimlendirdiler.

³ Benedict Anderson, **Komunitete imagjinare** [*Hayali cemaatler*], Lindje Perëndim, Tiranë, 2013, s. 65-66. (Türkçesi için bkz: Benedict Anderson, **Hayali cemaatler: Milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması**, Metis Yayınları, İstanbul, 2017).

İkinci olarak, kapitalist yayıncılık dile yeni bir istikrar kazandırdı. Bu istikrar, uzun vadede, öznel millet kavramları için son derece merkezi bir rol oynayan kadimlik fikrinin inşa edilmesine katkıda bulundu.

(...) Üçüncü olarak, kapitalist yayıncılık eski idari halk dillerinden farklı bir iktidar dili yarattı. İster istemez, bazı lehçeler yayın diline daha “yakındı” ve bu lehçeler yayın dilinin alacağı nihai biçim üzerinde egemenlik kuruyorlardı. Bu avantajdan yoksun olan akraba diller, her ne kadar yayın diline benzeştirilebiliyorlarsa da, her şeyden önce kendi yayın biçimlerini dayatma konusunda başarılı olamadıkları (ya da ancak kısmen başarılı olabildikleri) için itibar kaybettiler.”⁴

Özetle ifade etmek gerekirse, Anderson'un bu analizleri ulusal dillerin inşasında basın, kapitalizmin, teknolojinin ve dilsel çeşitliliğin etkileşiminin oynadığı rolü göstermektedir. Basın (medya), özellikle gazeteler, dilsel açıdan ortak bir bilinç oluşmasını sağlamakla kalmamış aynı zamanda kavramsal olarak bir unsur haline gelmiştir. Başlangıçta gazetelerde yer alan haberler (merkez-metropol) ekonomik ve ticari alanlarda bilgilendirici bir işlev üstlenmişken zamanla siyasal alandaki haberleri de içerecek bir nitelik ve işlev kazandılar. Anderson’a göre basının rolü, Amerikan Devrimi’nin Fransız basınına aktarılma biçiminin bu devrimin model olarak alınmasını etkilemesi gibi, son derece önemlidir. Basın ve dilin ulusal kimlik üzerindeki etkin rolleri, ulusal kimliğin geliştiği daha sonraki aşamalarda bile devam etmektedir. Ancak, her ne kadar dilin son şekli iktidar gücü etkisinde geliyorsa da yerel dillerin ilk kullanımlarının tamamen kendiliğinden ve plansız olarak başladığı gerçeğini de eklemek gerekmektedir.

Ulusal bilinç yaşanan döneme, sosyal ve siyasal koşullara bağlı olarak toplumsal bir karakter almaya başlar ve bazı durumlarda egemen güç haline gelebilir. Buradan hareketle, Hobsbawm, XIX. yüzyılın ulusal hareketlerini analiz ederek ulusal bilinci geliştiren üç aşamaya vurgu yapar: Birinci aşamada ulusal bilinç, -siyasi sonuçları olmaksızın- kültürel, edebi ve folklorik bir çerçeve ile sınırlı kalır; ikinci aşamada millet fikri, militanlar ve siyasal savaşlar ortaya çıkar; üçüncü aşamada ise

⁴ Anderson, a.e., s. 68.

milleti temsil ettiğini iddia eden milliyetçiler ve programları kitlesel destek kazanmaya başlar.⁵

Eric Hobsbawm'a göre, siyasi açıdan ilk kez I. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da sınırlar ulusal ilkelere göre belirlenmiştir.⁶ Ona göre bu gelişme, geçmişi XVIII. yüzyıldan daha eski olmayan modern bir kavram olarak millet olgusunun gelişmiş bir siyasal ve yasal zemine kavuştuğunun göstergesidir.

Arnavut milliyetçiliğinin doğuşu ve temelleri

Arnavut halkının da içinde bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılma süreci ile XIX. ve erken XX. yüzyılın siyasi gelişmeleri hem Balkanlarda hem de Balkanlar dışındaki coğrafyalarda yeni siyasi şekillenmelere ve bölünmelere yol açtı. Bu gelişmelere paralel olarak sosyal ve siyasal değişimler de ortaya çıkmıştır.

“Geçmişte Arnavutluk bölgesi çoğu zaman Osmanlı otoritesine [karşı] güçlü bir direniş merkezi olmuştu. Fakat kendi kontrolünde özerk siyasi birimler kurmak isteyen Müslüman paşalar, komşu bölgelerdeki Hristiyan ulusların hareketiyle kıyaslanabilir bir Arnavut ulusal hareketini temsil etmiyordu. Yerel özerkliğe güçlü bir arzu duyulmasına ve Babıali'nin vergilerine büyük direniş olmasına rağmen, yüzde 70'i Müslüman olan nüfusun büyük çoğunluğu, tabii ki geleneksel hak ve imtiyazlar korunduğu müddetçe Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı kalmak taraftarıydı. 1878 Prizren Birliği, esasen yabancı güçlerin Arnavutların ulusal topraklarına tecavüzünü engellemek amacıyla kurulmuştu. Amaç bağımsız bir Arnavutluk kurulması değildi.”⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Arnavutlar, “Şark Meselesi”nden ve Tanzimat'tan itibaren imparatorluk içinde bulundukları şartlardan rahatsızlık duymaktaydılar. Öte yandan, Slavların ve Yunanların Arnavut topraklarını işgal etme ve aralarında paylaşma planlarını bir tehdit olarak görmekteydiler. Bu şartlar altında Arnavutlar, Osmanlı idaresinden Arnavutların siyasi birliğinin sağlanması, 4 vilayete (Kosova, İşkodra, Yanya ve Manastır) özerklik verilmesi, Arnavutça eğitim görme,

⁵ Hobsbawm, **a.g.e.** s. 25-26.

⁶ Hobsbawm, **a.e.** s. 10.

⁷ Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi 2**, Küre Yayınları, İstanbul, 2013, s. 88-89.

yerel idarelere yerli memurların(yöneticilerin) tayini gibi taleplerde bulunmuşlardır. Dünya düzeninde ciddi değişikliklerin yaşandığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun da güç kaybettiği ve toprak bütünlüğünün bozulmaya başladığı XIX. yüzyılın bu son çeyreğinde Arnavut toprakları da diğer Balkan güçleri tarafından işgal edilmektedir. Arnavut milliyetçiliği, bu koşullarda, Arnavut topraklarını işgal eden Balkan güçlerine karşı bir tepki olarak doğmuştur.

Bu dönem diğer Balkan milletleri açısından da milliyetçi eylemlerin ivme kazandığı bir dönemdir. Bu döneme kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olarak yaşayan Balkan milletleri, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında, milliyetçiliğin etkisi ile Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş başlattılar ve teker teker bağımsızlıklarını kazanarak *etnik ilkeye* dayanan yeni *ulus devletlerini* kurdular.

XIX. yüzyılda bağımsızlıklarını kazanan Balkan milletlerinden farklı olarak Arnavutlar, bağımsızlıklarını ancak 1912 yılının sonunda kazandılar. Bu “gecikmenin” çeşitli sebepleri vardır. Bu sebeplerin ilki, Arnavutların İslam inancına sahip bir topluluk olmalarıydı. “Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavutlar bir millet oluşturmuyordu. Dini inanış bakımından (Müslüman, Rum Ortodoks ve Katolik) bölünmüşlerdi ve farklı dini cemaatlere bağlıydılar.”⁸ Osmanlı İmparatorluğu içinde millet prensibi dini esasa dayanmaktaydı ve büyük oranda Katolik veya Ortodoks olan diğer Balkan milletleri Osmanlı millet esasına göre ayrı bir millet olarak kabul edilirken, dini inanış bakımından Müslüman olmaları sebebiyle Arnavutlar Osmanlı'da ayrı bir millet olarak görülmemişlerdir. Bu nedenle Bab-ı Ali, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Arnavutların çoğunlukta bulundukları 4 vilayeti kapsayan özerklik taleplerine ve çabalarına olumsuz cevap verdi. Zira Arnavutlar, Müslüman bir millet olarak görülmekte ve Osmanlı Devleti'nin idaresi altında kalması gerektiği düşünülmekteydi.

Bütün Arnavutların bir arada yaşamasını sağlayacak bağımsız bir ulus devletin kurulmasına engel olan ve Arnavut bağımsızlığını geciktiren ikinci bir neden; Osmanlı İmparatorluğu'nun hızla çöküşe geçtiğini gören Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan gibi

⁸ Feroz Ahmad, **Jön Türkler ve Osmanlı'da milletler**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 75.

bazı Balkan ülkelerinin, Batılı bazı ülkelerin ve Rusya'nın desteğiyle, Osmanlılara ve aynı zamanda Arnavutlara karşı taarruza geçerek Arnavut topraklarını işgal etmesidir.

Üçüncü bir neden ise, uluslararası arenada Katolik ve Ortodoks ülkelerin diplomatik desteğini alan Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ın aksine, Arnavutların uluslararası arenada herhangi bir destekten yoksun bulunmalarıydı. Sahip oldukları uluslararası destek sayesinde Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan Balkanlarda sınırların kendi lehlerine çizilmesini sağlamışlardır. Arnavutlar ise bağımsızlıklarını 1912'de Avusturya-Macaristan'ın desteğiyle ilan etmişlerdir.⁹ Arnavutların yarısından fazlasının sınırları dışında kaldığı bu devletinsınırları, 1913 Londra Konferansı'nda tanınmıştır.

Arnavutlar, 1912'de nihayet bağımsızlıklarını ilan etmiş olsalar da uluslararası arenada yeterli desteği bulamayışları ve Balkanlarda yaşayan Arnavutların ancak küçük bir kısmının (yarısından azının) kurulan Arnavutluk Devleti çatısı altında yaşayabilme imkânı bulması gibi nedenlerle milli menfaat ve beklentilerini karşılayacak bir ulus devlet kuramadılar. Kurulan devlet de Arnavutların mutlak çoğunlukta oldukları bölgeleri tamamen kapsayacak etik ve demografik bütünlüğü sağlayamamıştır.

“Osmanlı İmparatorluğu'nun aşikâr bir biçimde gerilemesi ve Hristiyan devletlerin bağımsızlıklarını kazanmasıyla, Arnavut liderliğinin bazı unsurları, dönemin Avrupa milliyetçiliğine daha uygun programlar geliştirdi. Dinsel ayrılıklar yerine, kültürel ve dinsel birliği vurgulayarak, dört vilayetten yani Yanya, Kosova, Manastır ve İşkodra'dan meydana gelen bir Arnavutluk devletinin kurulmasını istiyorlardı. İdare ve eğitim dili Arnavutça olacaktı... Tanzimat ıslahatları döneminde, ilköğretimin milli dillerde olması gerektiği ilkesi kabul edilmişti. Ancak Arnavutların meskûn olduğu bölgelerde dini millet esası korunuyordu. Bundan dolayı Müslüman öğrenciler Türk-İslam kurumlarında, Ortodokslar Rum okullarında, Katolikler de İtalyan okullarında eğitim görüyordu; fakat bazı dersler Arnavutça'ydı. Gayet doğal olarak, bu

⁹ Avusturya-Macaristan'ın kendi çıkarlarına uygun gördüğü bağımsız Arnavutluk'un kurulmasında ön plana çıkan bir rolü bulunmaktadır. Bağımsız bir Arnavutluk, Sırpların Adriyatik denizine çıkışlarını engellemek demektir.

sistem hem Katolik, Müslüman ve Ortodoks din otoriteleri hem de Osmanlı yönetimi için uygundu... Arnavut ulusal uyanışının gerçekleşmesi bundan dolayı kolay değildi. İnsanların ortak bir dini veya coğrafi merkezi yoktu; tarihsel olarak çeşitli Osmanlı idari bölgelerine ayrılmışlardı.”¹⁰

Arnavut milliyetçiliğinin gelişim aşamaları çeşitli ideolojik, dini ve özellikle siyasal ve romantik etkiler altında şekillenmiştir. Arnavutçu eğilimlerin geliştirilmesi, *ulusa* ilişkin araştırmalar yapan eğitilmiş bir elit kesime atfedilebilir. Elitler arasında başlayan ve yayılan “milliyetçilik projesi”nin sıradan insanlar tarafından benimsenmesi epey zaman almıştır. Eric Hobsbawm bu durumu, “eğitilmiş ve eğitilmiş olmayan arasındaki uçurum” olarak adlandırmaktadır. Nathalie Clayer, Miroslav Hroch’un -Orta Avrupa’da küçük ülkeler için kullandığı- modeli kullanarak, Arnavut milliyetçiliğinin üç aşamada geliştiğinden bahsetmektedir: Birinci aşama bir grup aydının, dil ve folklore yönelik unsurları ve “ulusun” varlığını vurgulamasıdır. İkinci aşama Arnavut öncülerin, toplumlarının mensuplarını ulusal ve milli bütünleşme yönünde bilgilendirmesi ve eğitmesidir. Anderson bu durumu bir uyanışa benzetmekte ve “Avrupa’da yeni milliyetçilikler hemen kendilerini ‘bir uykudan uyanıyor’ gibi hayal etmeye başladılar”¹¹ şeklinde ifade etmektedir. Üçüncü aşama ise Arnavutluk’taki Arnavutlar için ulusal devlet yapısının kurulması ve yeni okullar açılmasıdır. Bu süreç 1920’den sonra başladı. Bu süreç eski Yugoslavya topraklarındaki Arnavutlar ve Yugoslav komünist rejimi altında olan diğer Arnavut toplulukları içinse (Kosova’da, Makedonya’da) 1945’ten sonra başladı.¹² Yani “Bazı ülkelerde milliyetçilik sıradan insanlarla (veya halk/kitlelerle) iletişim kuramayan bir elit kesimin tekelinde kalmış ve Batı’dan ithal edilmiş entelektüel bir kavramdı.”¹³

Balkanlardaki diğer ulusal uyanış hareketlerinde olduğu gibi, Arnavut ulusal hareketleri de siyasi mücadelenin önce bir kültürel hareketin meydana gelmesi ve siyasi mücadeleye eşlik etmesi ile gerçekleşmiştir. XIX. yüzyılda Avrupalı entelektüeller

¹⁰ Jelavich, **a.g.e.**, s. 89.

¹¹ Anderson, **a.g.e.**, s. 244.

¹² Bkz: Nathalie Clayer, **Në fillimet e nacionalizmit shqiptar** [Arnavut milliyetçiliğinin kökenlerinde], Botime Përpjekja, Tiranë, 2012, s. 137. (Türkçesi için bkz: Nathalie Clayer, **Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri: Avrupa’da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu**, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2013).

¹³ Hobsbawm, **a.g.e.**, s. 261.

nezdinde Arnavutluk egzotik ve romantik bir bölge olarak görülmekte ve Arnavutluk'a yönelik büyük merak bulunmaktaydı. Bu dönemde Avrupalı tarihçiler, Arnavutların Balkanların bilinen en eski sakinleri olan İliryalıların torunları olduğuna kanaat getirmişti. Yunanlar ve Romalılar gibi, Arnavut milliyetçiler de antik bir mirasla övünebilirdi.¹⁴

Clayer ve diğer araştırmacılar, Arnavutçu fikirlerin yayılmasında Yunanistan, İtalya, Karadağ, Romanya, Mısır, Bulgaristan, Sırbistan, Rusya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Batı Avrupa ve Amerika'da yaşayan Arnavut diasporasının önemli bir rolü olduğunu vurgulamaktadırlar. Ayrıca, İstanbul'da yaşayan ve faaliyet gösteren aydınlar da Arnavut milli bilincinin oluşumuna merkezi önemde katkılarda bulunmuşlardır. “Başlangıçta genel olarak diaspora elitleri arasında gelişmiş olsa da milliyetçilik insanların kendilerini ve diğer milletlerle ilişkilerini algılamalarını değiştirdi.”¹⁵ Arnavut diasporası Arnavut sorunları ile ilgili faaliyet gösteren cemiyetler kurdu ve gazeteler çıkarmaya başladı. Böylece Arnavut cemiyeti mensupları arasında iletişim kolaylaşmıştır. Arnavutça matbuat faaliyetleri, Arnavutçu fikirlerin yayılmasında ana faktör olarak değerlendirilmektedir. Sami Frashëri (Şemsettin Sami), Pashko Vasa, Ferid Vlora (Avlonyalı Ferit Paşa) gibi aydınlar tarafından 1879 yılında İstanbul'da kurulan *Shoqëria e të Shtypurit Shkronja Shqip* (Arnavutça Yazma Cemiyeti) Arnavutça matbuatın gelişiminde büyük bir rol oynamıştır.¹⁶ Genellikle Müslüman, Katolik ve Ortodoks aydınların bir araya toplandığı diaspora dışında Arnavutluk'ta ve Arnavutların yaşadığı diğer bölgelerde Katolik ve Protestan dinî dernekler, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Arnavutça kitaplar basarak Arnavutça basımını yaygınlaştırmaya çalıştılar.¹⁷ Bu derneklerin amacı, basım faaliyetleri (özellikle “British and Foreign Bible Society”) yoluyla Arnavutlar arasında Hristiyanlık propagandası yapmaktı. Bible Society ve benzeri kuruluşlar Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan destek alırken Ortodoks merkezli kuruluşlar genellikle Rum Ortodoks kilisesi tarafından destekleniyordu. Clayer'a göre, Arnavut eylemcileri ve Hristiyan dinî ağlar ile işbirliğinde bulunan Osmanlı

¹⁴ Jelavich, **a.g.e.**, s. 89.

¹⁵ Enis Sulstarova, **Arratisje nga Lindja** [Doğudan kaçış], Pika pa sipërfaqe, Tiranë, 2013, s. 49.

¹⁶ Clayer, **a.g.e.**, s. 244.

¹⁷ **A.e.**, s. 189-190.

İmparatorluğu'ndaki yabancı konsoloslar ve Batılı araştırmacılar (arnavutologlar) Arnavut milli bilincinin uyanmasında önemli etkide bulundular.

Milliyetçi Arnavut düşünürleri; Arnavutça'yı *güzel, kadim “İliryalı” dilinin varisi* olarak nitelendirmekte, Arnavutça'nın aynı coğrafyada konuşulan diğer dillerden ve Türkçe'den farklılığını vurgulamakta ve böylece ulusal bilincin uyanışında en önemli faktörlerden biri olarak değerlendirmektedirler. Dilin *kadim* olması, *güzelliği* ve *ayırt edici* niteliği, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gelişmeye başlayan milliyetçi *uyanışın* taraftarları arasında dile özel bir önem atfedilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu tutumu hem şiirde hem de diğer yazı türlerinde görmek mümkündür. Bu durum özellikle klasik milli şair olan Naim Frashëri'nin (Şemsettin Sami'nin kardeşi) yazılarında ve Milli Uyanış mensuplarının dönemin gazetelerinde yazdıkları yazılarda öne çıkmaktadır.

Arnavutça'ya atfedilen bu kutsallık, dilin Arnavut milliyetçilik bilincinin gelişmesinde tek seçenek olarak gösterilmesi nedeniyledir. Din açısından Arnavutlar İslam (Sünni ve Bektaşî), Ortodoks ve Katolik dinlerine mensup idiler. Yani dini açıdan birlik ifade edecek bir payda bulunması mümkün değildi. Ait oldukları Osmanlı toplumunda da XIX. yüzyılda insanlar dini inanışlarına göre sınıflanmaktaydılar. Bu durumda din Arnavutlar için birleştirici bir unsur olmaktan oldukça uzaktır. Avlonya (Vlora) beylerinden olan ve Osmanlı devletine de hizmet etmiş olan Avlonyalı Ekrem Bey'in (Eqrem Bej Vlora) Arnavutların bu durumuna ilişkin görüşleri, Nathalie Clayer tarafından şu şekilde ifade etmektedir:

“Ona göre her zaman çok bölünmüş durumda iki kamp vardı. Nüfusun dörtte üçünün yer aldığı bir kampta, ‘Kimsiniz?’ sorusuna, ‘Türk, elhamdülillah!’ cevabı veriliyordu. Geri kalan dörtte bire, Ortodokslara ve daha az sayıdaki Katoliklere ise gâvur deniyor ve bunlar Müslümanlar tarafından Arnavut halkına yabancı bir unsur olarak görülüyordu.”¹⁸

Eric Hobsbawm bunu şu şekilde açıklar: “(...) Arnavutlar geçmişten beri rakip kültürlerin etkisi altında yaşamışlardır ve üç rakip dine ayrılmışlardır. Arnavutluk'ta

¹⁸ Clayer, **a.g.e.**, s. 39.

dil dışındaki hemen her şey birleştirici olmaktan ziyade ayrıştırıcı bir içerik taşıdığından, Arnavut milliyetçiliğinin öncülerinin Arnavut kültürel kimliğini dilde aramaları doğaldı.”¹⁹

Arnavutlar arasında bölgesel kimlik ve dayanışma da güçlüydü. Buna bağlı olarak, *Gegë* (Arnavutluk’un kuzey bölgesinde yaşayan) ve *Toskë* (Güney Arnavutluk’un güney bölgesinde yaşayan) mensupları arasında dahi güçlü bir ortak aidiyet bilinci gelişmemiştir. Yani dinsel aidiyetin yanı sıra bölgesel aidiyet de güçlüydü. Biri din, diğeri bölge bağlılığına dayalı ve birbiri ile çatışan bu iki kimlik bilinci, ortak bir unsura dayanacak bir kolektif kimliğin oluşturulmasına engeldi.

Arnavut aydınlarının çoğu için *dil, soy, etnik köken, gelenek* ve *ortak tarihe* kıyasla dini kimlik ikincil bir öneme sahipti. Naim Frashëri gibi romantik şairler Arnavutları *kabile, aile, kan* ve *dile* dayanarak birleşmeye çağırırlar. Osmanlı’da memurluk yapan Katolik Pashko Vasa, Arnavutçuluk fikrine katkıda bulunmak için Arnavutlara “Kilise ve camilere bakmayınız, Arnavutların dini Arnavutçuluktur!” çağrısında bulunmuş ve bu çağrı sonraki dönemlerde büyük bir önem kazanmıştır. *Milliyetçiliğin dinden azade şekilde* kurulması gerektiğini savunan bazı örgüt ve düşünürler, bu çağrıyı kullanmış ve “Arnavutlarda din her zaman ikinci planda kalmıştır” diyerek gelecekteki Arnavut kolektif kimliğinin etnik esaslar üzerinden inşa edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu çağrı Arnavutların gerçek kimlik bilincini yansıtmamakla birlikte normatif bir yaklaşım olarak Arnavutların gerçekten nasıl olduğunu değil, *nasıl olması gerektiğini* göstermeyi hedeflemektedir. “Kilise ve camilere bakmayın” çağrısı, kimlik algıları üzerinde halen güçlü bir din etkisi olan Arnavutlar üzerinde etkili olmuştur. Arnavut milliyetçilerinin, halk arasındaki ayrımları gidermek için kullandıkları bir başka unsur da *ortak köken* olmuştur. Milliyetçi edebiyat literatürüne göre Arnavutlar İliyyallıların, daha doğrusu Pelasgların halefleridir. Bundan dolayı Balkanların *en eski milleti* olarak gösterilmektedirler. Arnavut milliyetçilerine göre, güçlü bir ulus oluşturmak için ortak gelenekler ve ortak değerler gerekliydi.

¹⁹ Hobsbawm, a.e., s. 39.

“Arnavut” olmak için gereken kıstaslar konusunda bir fikir birliği oluşmuş gibi görünse de XIX. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle son on yılında, milliyetçi düşünürler arasında kültürel ve siyasi ayrılıklar olduğunu not etmek gerekmektedir. “En büyük birleştirici unsur, konuşulan dildi; fakat bu dil, standart bir edebi formdan, hatta genel olarak kabul edilen bir alfabeden bile yoksundu. Bu konudaki tercihin gelecekte büyük etkilerinin olması muhtemeldi: Latin, Kiril ve Arap alfabeleri gibi çeşitli alfabeler, siyasi yönelimdeki farklı yönleri temsil ediyordu.”²⁰ Arnavut tarih yazıcılığına göre Arnavutça yazılan ilk kitap, Jon Buzuku’nun 1555 yılında basılan – Hristiyan inancına uygun olarak kaleme alınmış dinî bir metin olan- “Meshari”dir (Dinsel Tören). Fakat araştırmacılar 1555 öncesinde Latin alfabesi dışındaki alfabeler ile yazılmış Arnavutça yazılar olduğunu dile getirmektedirler.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arnavutların tek alfabe kullanması için yapılan toplantılarda görülen farklılıklar milliyetçi düşünürlerin Arnavutçuluk görüşlerinin bölge, din, kültür ve diğer değerlerin etkisi altında kaldığını ortaya çıkarmaktadır. “Bu görüşlerin kültürel kimlikler ve siyasi görüşlere göre ayrıldığı açıktır.”²¹ Müslüman Arnavut düşünürlere göre Arnavutça sadece Arap alfabesiyle yazılmalıydı. Zira Arap alfabesi imparatorluk mirası olarak imparatorluğa sadakatin göstergesi olduğu gibi din ile bağlantıyı da sağlamaktaydı. Bu tutum aynı zamanda Osmanlı hükümet politikalarının sonucudur ve özellikle Sultan Abdülhamid iktidarında pekişmiştir. “Aslında 1869-1870’te İstanbul Darülfünun’un ilk emini (rektörü) olan Hasan Tahsin, evrensel fikirlere sahipti ve özel olarak yaratılmış yeni bir alfabeden yanaydı.”²² Öte yandan, Latin alfabesi ise Hristiyanlığın yanı sıra Avrupa ile de siyasi yakınlık sağladığı için Katolik kesimlerce desteklenmiştir. Ortodoks olan Arnavut eylemciler ise Arnavutların Yunanlarla tarihsel bağları olduğunu savunarak Arnavutça’nın Yunan alfabesiyle yazılmasını talep etmişlerdir. Alfabe sorunu ve bu konudaki farklı tutumlar, Arnavut kesimler arasındaki ayrılıkların -tek faktör olmasa da- nereden kaynaklandığını açık olarak ortaya koymaktadır.

²⁰ Jelavich, **a.e.**, s. 89.

²¹ Clayer, **a.g.e.**, s. 201.

²² **A.e.**, s. 202.

Arnavut milliyetçiliğinin gelişimi, Osmanlı İmparatorluğu sınırlarının dinamik ve hızlı değişimi ve bu dönemde gerçekleştirilen iç reformların yanı sıra değişik olaylar ve figürlerin etkisiyle şekillenmiştir. Arnavut düşünür Sami Frashëri'nin, "Arnavutların tek amacı Arnavutluk'u yabancı güçler tarafından parçalanmasından korumak, dili ve ulus bilincini korumak, düşmanların entrikalarına karşı dik duruş sergilemek, yabancı dillerin gelişmesini ve bu güçlerin Arnavutluk'taki Arnavutçuluk kökenlerini yok etmesini engellemektir"²³ şeklindeki ifadeleri bu dönemde Arnavutların durumunu ifade etmektedir. Bu dönem, bölgede Arnavutlar için bir şeylerin olumsuz gittiği bir dönemdir. Arnavut milliyetçiliği artık yeni gerçeklerle yüzleşmeye başlamıştır. Aslında XIX. yüzyılın ortasından itibaren yaşanmaya başlayan bu değişiklikler, yüzyılın son çeyreğinde ve sonraki yüzyılın başlarında iyice belirginleşir. Fakat Arnavut milliyetçiliğinin ideolojik temeli büyük ölçüde ilk eylemcilerin attıkları temeller üzerine inşa edilecektir.

Yeni gerçekler ve Arnavutların sosyal seferberliği

Arnavut milliyetçiliğini anlamak için XIX. yüzyılın yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan değişimleri de anlamak gerekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Arnavutları mobilize eden isyanlar Tanzimat reformları ile beraber başlamıştır. Bilindiği gibi, XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu bir değişim süreci içine girmişti. Bu değişikliklerin ortaya çıkması Batılı güçlerin İmparatorluğun iç işlerine müdahale etmesi ile tetiklenmiştir. Bu durum Osmanlı'yı siyasi kültürüne ve geleneksel toplumsal yapısına yabancı olan yeni kurumları ve uygulamaları benimsemeye mecbur bırakmıştır. Bu kurumların kültürel anlamda olumsuz etkiler yaratması sağladıkları hizmetin değerini düşürmüştür.²⁴ Yani XIX. yüzyılda İmparatorluğun içindeki temel değişim noktalarından biri Tanzimat reformlarıdır. "1838 tarihli Tanzimat Fermanı başta esasen Hristiyanlar olmak üzere tüm gayrimüslimleri Müslümanlarla 'eşit' kabul eden 'eşitlik' ilkesini ilan etti."²⁵ Bu

²³ Sami Frashëri, *Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do të bëhet?* [Arnavutluk neydi, nedir ve ne olacaktır?], Logos-A, Shkup, 2004, s. 93.

²⁴ Prof. Dr. Kemal H. Karpat, *Osmanlı modernleşmesi (Toplum, Kurumsal değişim ve Nüfus)*, Timaş, İstanbul, 2014, s. 80.

²⁵ A.e.

reform toplumun dinî temellerine dokunmaktadır. Aslında reformlar ekonomik, askeri, idari ve bürokrasi alanlarını da kapsayan boyutlara sahipti.

“Tanzimat döneminde (1839-1871) ilan edilen idari ve adli reformların özellikle de imparatorluktaki Hristiyan azınlıkların konumuna ilişkin reformların ardındaki en önemli dürtülerden biri daimî dış baskıydı. Avrupalı güçler klasik Osmanlı yapısı içerisinde ikinci sınıf olan bu cemaatlerin konumunun iyileşmesi için baskıda bulunuyorlardı. Bu cemaatler ağır ağır ama emin bir şekilde ilerleyerek Müslüman çoğunlukla en azından kâğıt üzerinde eşitlik elde ettiler.”²⁶

Yeni yasalar, Osmanlı toplumunda sosyal-hukuksal düzenlemeleri ve sosyal-dini dengeleri değiştirdi. “Kendilerine tanınan özel haklar ve koruma Hristiyanlar için toplumsal ilerleme ve gelişme açısından yepyeni fırsatlar yarattı.”²⁷ Batıda (Fransa’da) eğitim gören bürokrat sınıfı tarafından başlatılan reformlar toplumda ulema, İslami eğitim görmüş aydınlar ve muhafazakâr katmanlara kadar İmparatorluğun her yerinde muhalefet ile karşılaşmıştır. “Fakat gelenekçiler bürokratik seçkinlerin benimsediği şekliye ‘modernleşme’ ve ‘yenilik’ kavramlarını gerçekte ‘Avrupalılaşıma’ olarak görüyordu.”²⁸ İlk tepki gösterenler Osmanlı topraklarında yaşayan Müslümanlar olmuştur, çünkü bu reformlar onları gayrimüslimlerle eşit hale getirerek imtiyazlarını kaybetmelerine neden olmuştur. “Tanzimat’ın başlattığı zincirleme değişim hareketi Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) döneminde de devam etmiştir. Sultan bu değişimlere İslami bir renk katmak için çaba sarf ediyordu. Gerçekten de II. Abdülhamit devlete ve iktidara dair eski İslami kavramları yeniden canlandırmaya çalıştı.”²⁹ Sultan’ın bu tutumuna karşılık olarak muhafazakârlar Sultan’ın mutlakîyetini ve geleneklerini savunmuş, aydınlar ise bu duruma muhalefet ederek liberalizm ve Anayasa’yı savunmak adına kavramlar geliştirmeye çalışmışlardır.

Osmanlı yönetimin merkezileştirilmesinin dönüm noktası olan 1839 Tanzimat Fermanı Arnavutlar arasında büyük bir tepki yaratmış ve Arnavut ayaklanmalarına yol açmıştır. Yüzyıllardır geleneksel yerel liderler eliyle yönetilmeye alışmış olan

²⁶ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin tarihi**, İletişim, İstanbul, 2013, s. 92.

²⁷ Karpat, **a.g.e.**, s. 100.

²⁸ **A.e.**, s. 84.

²⁹ **A.e.**, s. 101.

Arnavutlar, yönetimin merkezileştirilmesi girişimlerine karşı silahlı ayaklanmalar çıkarmışlardır. Ancak bu ayaklanmalar siyasi bir amaca veya gelişmiş bir programa hizmet etmekten çok geleneksel ayrıcalıkların korunmasına hizmet etmekteydi.³⁰

“Tanzimat’ın reform politikaları hiçbir zaman halkın isteğine dayanmamıştı. Başlı çeken bürokratlar gerekli gördükleri ya da bu bürokratlar büyük devletlerin temsilcilerini harekete geçmeye zorlamış oldukları için bu reformları Osmanlı toplumuna zorla kabul ettirilmişlerdi. Bu nedenle reformların kitle desteği asla geniş olmadı.”³¹

Müslüman Arnavutların reformlara karşı Kosova Vilayeti’ndeki tepkileri ve ayaklanmaları Abdülhamit’in düşüşünden çok önce -1850’den itibaren- başlamış fakat 1900 sonrasında yoğunlaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’na karşı isyan Tanzimat reformları ile beraber başlamıştı, çünkü bu şartlar güvenlik ve uyum durumunun dramatik ölçüde imtihan edildiği şartlardır. Ancak Arnavut milliyetçiliğinin gerçek başlangıcı, Balkan komşularının Bab-ı Ali içinde güçlendirilmesi ve iddialarının Arnavutların güvenliği için tehlike haline gelmesi ile olacaktır.³²

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu, özellikle Osmanlı-Rus savaşlarının ardından, *Doğu Meselesi* (Şark Meselesi) olarak bilinen dönemde pek çok toprak kaybetmiş ve zayıflamıştır. Bu dönemden itibaren Niş, Sancak ve çevre bölgelerden göç eden birçok Arnavut Kosova’ya yerleşmiştir.³³

Osmanlı topraklarının parçalanmaya başlaması ve yaşanan güç kaybına paralel olarak başta Müslüman olmaktan kaynaklanan ayrıcalıkların kaybı gibi dengelerin değişmesi ve komşu ülkelerin tehditkâr biçimde güçlenip genişlemesi, Arnavut milliyetçisi yerel liderler ve ulema nezdinde de asırlarca hem Roma hem de Bizans

³⁰ Bkz: Avrasya Dosyası: Balkanlar Özel, “**Arnavut Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi ve Günümüze Etkileri**”, Nuray Bozbora, cilt 14, Sayı 1. ASAM yayınları, Ankara, 2008 s. 115-116.

³¹ Zürcher, **a.g.e.**, s. 107.

³² Bkz: Milazim Krasniqi, **Nacionalizmi shqiptar [Arnavut Milliyetçiliği]**, Logos-A, Shkup, 2014, s. 37.

³³ B.a.: Mr. Sabit Uka, **1877-1878 yıllarında Güney Sırbistan’dan Arnavutların göçü ve Kosova Ovası’na yerleşmeleri**, Zeri, Prishtinë, 1991.

yönetimi altında kalmış bu topraklarda yaşayan insanların gelecekleri hakkında endişe yaratmıştır.

Dinamik gelişmeler sırasında Arnavutlar, 1878 yılında, toprak tehditlerine karşı tepki olarak Arnavut Birliği (Prizren İttihad Cemiyeti)'ni kurdular.

“Nitekim Berlin Kongresi'nin toplanmasından üç gün önce 10 Haziran 1878'de 300 Arnavut ileri geleninin katılımı ile toplanan Prizren Birliği, bu türden gelişmelerin önüne geçme amacı taşıyan bir Arnavut direniş hareketinin başlangıcı idi.”³⁴

Her türlü toprak ilhakına karşı silahlı mücadeleyi benimseyen Birlik üyeleri, bu yönde almış oldukları kararları Berlin Kongresi'ne katılacak devlet temsilcilerine muhtıralarla bildirdiler. Birlik üyelerinin bu girişimlerine rağmen Berlin Kongresi'nde Ülgün, Plava ve Gosina kazalarının Karadağ'a terkine karar verilmesi Arnavutlar arasında büyük hayal kırıklığı yaratmıştır. Daha da kötüsü, Arnavutların söz konusu bölgelerin ilhakının milliyetler prensibine aykırı olduğu yolundaki tüm itirazlarına karşın Bismark'ın “Arnavut diye bir millet yoktur.” şeklindeki açıklaması olmuştur. Prizren Birliği'nin toprak ilhakına karşı ortak silahlı mücadele kararı, Birlik üyeleri arasında uzlaşılan bir konu olmakla birlikte asıl sorun Arnavutların geleceği konusunda izlenecek siyasi program noktasında ortaya çıkmıştır... Bu durum aynı zamanda Prizren Birliği'nin karakterini de belirlemiştir. Birliğin paşalar, beyler ve Müslüman din adamlarından oluşan muhafazakâr üyeleri bu harekete Arnavut olmayan bütün Müslüman Balkan unsurlarını da kapsayan İslami bir karakter kazandırılmasından yana olurken, Abdül Frasherî liderliğindeki milliyetçi kesim, din ayrımı gözetmeksizin bütün Arnavutların yer aldığı milliyetçi bir karakter kazandırılmasını istemiştir.”³⁵

Prizren Birliği'nin hazırladığı muhtıra, Osmanlı Devleti'nin Arnavut topraklarını koruyamaması durumunda Arnavut topraklarının bizzat Arnavutlar tarafından korunacağını ve Arnavutluk bölgesinin tek bir vilayet altında özerk bir yapı haline getirileceğini belirtmekteydi.

³⁴ *Avrasya Dosyası...*, s. 117.

³⁵ *A.e.*, s. 119-120.

1877-1878 yıllarında meydana gelen olaylar İmparatorluğa büyük zarar vermişti.

“Berlin Konferansı’ndan sonraki toprak kaybı muazzamdı. Romanya, Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Tesalya elden çıkmış, Anadolu’dan ve Kıbrıs’tan toprak yitirilmişti. Toplam kayıp İmparatorluk topraklarının yaklaşık üçte birine ve nüfusunun %20’den fazlasına ulaşıyordu.”³⁶

Arnavut bölgelerinde iki başlı bir durum söz konusuydu. Arnavutlar bir yandan Balkan devletlerine karşı direnç kararlılıklarını koruyor ve bu bölgelerin koruyucusu olarak Bab-ı Ali’yi tek meşru güç olarak görüyorlardı; diğer yandan da Arnavutların (İmparatorluk içinde özerk bir yapı olarak) bağımsız bir dil ve devlete kavuşması gerektiği yönünde yeni tezler üretilmeye başlanmıştı. Genel istek Arnavut vilâyetleri olan Kosova, İşkodra, Yanya ve Manastır’ın birleştirilmesiydi. Bu koşullarda Arnavut milliyetçiliği; Arnavutların binlerce yıldır çoğunluk veya azınlık olarak yaşadığı bölgelerde (Niş Sancağı’ndan Yanya vilayetine kadar uzanan), Balkan güçlerinin (Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan) istila riskine karşı bir tepki olarak ortaya çıkar ve gelişir. Resmi Arnavut tarihinde, Arnavut milliyetçiliğinin uyanışının en önemli işareti olarak Prizren Birliği’nin (1878) kuruluşu gösterilir. Birçok yazara göre Prizrenli Molla Ömer liderliğindeki bu hareket, dini bir karakter arz etmekte ve kararlarının dini işlevleri de bulunmaktaydı. Bununla birlikte Birlik kararları, Sultan’ın yetkisine sadık kalınması yanında komşu devletlerin işgal tehdidine karşı İmparatorluk içindeki Arnavutların güçlendirilmesi gerektiğine yoğunlaşmaktadır. Ayrıca Birlik, Arnavut sorununu ilk defa uluslararası kamuoyunun gündemine taşımıştır. Clayer’e göre bu birlik, Bab-ı Ali’ye karşı Arnavutların sadakatini artırmak için Sultan Abdülhamit tarafından başlatılan bir politikanın aracıdır. Ayrıca, Sultan Abdülhamid’in kendi meşruiyetini güçlendirmek ve Arnavutların ayaklanmalarını önlemek amacıyla İslam’ı kullandığını öne sürmektedir.

³⁶ Zürcher, **a.g.e.**, s. 127.

1903 yılından 1912 yılına kadar Arnavutlar bir dizi ayaklanma hareketinde bulundular.³⁷ Ayaklanmalarda Babı-Ali'ye ve Osmanlı eski düzenine sadakat gösterilmiştir. Ayaklanmalar sırasında Arnavut diasporasından gelen siyasi tepkiler, Kosova'daki ayaklanmaların milliyetçi ve laik karakter taşımadığı, aksine dini unsurlar taşıdığı yönündeydi ve bu nedenle ayaklanmayı başlatan kişiler eleştirilmiştir. Hatta diaspora basını, Kosova direniş liderlerini milliyetçi olmadıkları için (milliyetçi duyguların eksikliğiyle)³⁸ suçlamış ayrıca reformlara ve Batı'ya karşı olan Müslüman fanatikler olarak göstermiştir. Kosova'daki muhafazakâr kesim, Sultan Abdülhamit'in tahttan indirilme sürecinde Batılı güçlerin baskısı ile Hristiyanların yönetim kademelerinde yükselmesine ve hukukî olarak Müslümanlar ile eşit düzeye gelmelerine tepki gösterdi. 1903'ten sonra dinler arası gerginlikler, Müslüman Arnavutlar ve Katolik Arnavutlar arasında çatışmalar yaşanması ve farklı boykotlar şeklinde gerçekleşti.³⁹ Bu dönem hem toplumsal kimlik karışıklığını hem de toplumda dini inanışın kimlikler üzerindeki ağırlığını göstermektedir.

Arnavutların mevcut duruma karşı ayaklanmaları ve isyanları devam ederken entelektüel elitler ve Arnavut milliyetçisi eylemciler Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu'na olan katkılarından söz etmekte ve hâlihazırda Arnavutların maruz kaldığı şartları eleştirmekteydiler. Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan, Yunanistan ve Makedonya devletlerinin kurulması ile Kosova ve Arnavutluk'a yönelik toprak tehdidi açıkça ifade edilmeye başlanmış ve öfke artmıştı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde önemli Arnavut şahsiyetler de bulunmaktaydı. Bunlardan bazıları bağımsız bir Arnavutluk taraftarıydı, bazılarıysa değildi. Buna rağmen, ümmetçiliğe dayalı bir siyaset takip eden Sultan Abdülhamit, toplumun çoğu kesiminde ve Kosova bölgesinde güçlü bir desteğe sahipti. “Sultan Abdülhamit'in başlattığı İslami diriliş hareketi, gayrimüslimlerin ulusal ayaklanmalarına karşı bir tepki niteliğindedir. Zira gayrimüslimler hem dini bağlarını

³⁷ Bu ayaklanmalar, Arnavutluk ve Yugoslavya'da komünist ideolojiden etkilenen tarih kayıtlarında “ulusal uyanış”, “Osmanlıya karşı”, “Türklere karşı”, “beş asırlık işgaline karşı”, “Asyalılara karşı” ayaklanmalar şeklinde nitelendirilmiştir.

³⁸ Clayer, **a.g.e.**, s. 547

³⁹ **A.e.**, s. 491.

güçlendirerek hem de eğitim sistemlerini yaygınlaştırarak yeniden bir siyasi canlanma içine girmişlerdir.”⁴⁰

Öte yandan, Jön Türkler’in reformlarına karşı merkezde ve çevrede büyük tepkiler gösterilmektedir. İstanbul’da 1909 yılında gerçekleşen olaylarda çoğunluğu Arnavut asıllı askerlerden oluşan Birinci Ordu’nun şeriat istediği, İttihad-ı Muhammediye’ye⁴¹ benzer silahlı ayaklanmaların ortaya çıktığı, muhafazakâr bir tabanın var olduğu ve bu tabanın kurtuluşu ancak şeriat ve geleneklere dönmekte gördüğünü belirtmek gerekmektedir.

İmparatorlukta merkezi değişiklikler yaşanmaktayken Kosova’da “vergilendirme ve askerliğe gitmeye karşı tek tük ayaklanmalar yaşandı. Ancak o yılın ilkbahar ve yaz aylarında Yemen’deki Osmanlı savaşına askerlerin gitmesine karşı güçlü bir direniş ortaya çıktı.”⁴²

“Başlangıçta Babıali Arnavut milliyetçiliğini Balkanlar’da Yunan ve Slav yayılmasına karşı bir güç olarak destekledi. Ama kısa bir süre sonra hem Prizren Birliği hem de cemiyet kapatıldı... Arnavut dili yasaklandı, okullar kapatıldı. Rum patriği bu politikayı desteklerken İngiliz ve Amerikalı misyonerler karşı çıktılar çünkü Britanya ve Yabancı İncil Cemiyetleri (British and Foreign Bible Societies) yeni dili destekliyordu. Avusturya-Macaristan da Slavlara karşı bir denge gücü olarak Arnavut milliyetçiliğinin tarafını tuttu.

Çoğu Arnavut, yönetimin merkezileşmesinden ve modernleşmesinden hoşlanmıyordu çünkü bu bütün Osmanlılar gibi [onların da] vergi ödemelerini ve askere gitmelerini gerektirdiği gibi, silahlarını da teslim etmeleri [gerektiği] anlamına geliyordu.”⁴³

“Sultan Abdülhamid, Arnavutların silah taşımaya izin vermişti, bu nedenle aşiretler doğal olarak meşrutiyet rejiminin dayattığı silahsızlanmadan hiç memnun

⁴⁰ Karpas, a.g.e., s. 106.

⁴¹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Arkadaş, Ankara, 2013, s. 291-292.

⁴² Malcolm, a.g.e., s. 245. (“Vijnë vaporat” [*Vapurlar gelir*] isimli şarkı bu olayların kolektif hafızadaki güçlü yerini göstermektedir.)

⁴³ Ahmad, a.e., s. 76-77.

değillerdi.”⁴⁴ Oliver Schmitt'in dediği gibi “teamül hukukuna göre silah bulundurmak erkekliğin bir simgesidir”, yani silah bulundurmanın ekonomik ve güvenlik boyutu olduğu gibi kültürel bir boyutu da bulunmaktadır.⁴⁵ Ancak gerek diplomatik çabalarda gerekse isyanda Bab-ı Ali’ye sadakat vurgulanmıştır: “Arnavut halkı, geleneklerinin ve çıkarlarının yakınlığı nedeni ile İmparatorluk ile birleşmiş (bağlı) ve yakın olmayı istemektedir. Sultan Majestelerinin hâkimiyeti altında kalmak isteyen bu halk, herhangi bir durumda ondan ayrı kalmayı kabul etmez.”⁴⁶ Yani 1900 sonrası reformlar, özellikle Arnavut bölgelerindeki Müslümanların artan tepkileriyle karşılaştı. Bu tepkilerin amacı Kosova’da silahsızlandırma sürecini durdurmak, yeni vergi yükünü ortadan kaldırmak, yurtdışında uzun sürelerle askerlik yapmaya engel olmak gibi taleplere erişmekti. Arnavut nüfusunun silahsızlandırılmasına karşı 20. yüzyıl başlarında, ilk Osmanlı milletvekillerinden olan Arnavutçuluk taraftarı Priştineli Hasan Bey ve Necip Draga gibi⁴⁷ isimler çeşitli protestolar gerçekleştirmişlerdir.

İlerleyen bölümlerde üzerinde durulacağı gibi, Sultan Abdülhamit ile Kosova’daki muhafazakâr bölgeler ve soylular arasındaki bağın farkına 1912’de Üsküp’ün işgali sebebiyle varılacaktır. “Ferizaj [Ferizofik] Toplantısı” (1908), İslam kimliğinin muhafazakâr cemiyetlerce ne kadar istendiğinin göstergesidir. İsyancılar, ancak Şeriatın geri getirileceği vaat edildikten sonra müzakereleri kabul etmişlerdir.⁴⁸

⁴⁴ *Times*, 28 Mayıs 1912’den aktaran: Ahmad, **a.e.**, s. 82

⁴⁵ Schmitt, **a.g.e.**, s. 64.

⁴⁶ Vasa, s. 350- 20 Haziran 1878 tarihli Muhtıra, Pasko Vasa ve diğer entelektüeller tarafından imzalanmış ve İstanbul’dan Almanya, Avusturya-Macaristan ve Fransa temsilcilerine Berlin Kongresi’nde gönderilmiştir. Bkz: Prof. Dr. Hakif Bajrami, **Si e okupoi Serbia Kosovën më 1912? (Nasıl Sırbistan 1912 yılında Kosova’yı işgal etti?)**, Prishtinë, 2003.

⁴⁷ Bkz: Prof. Dr. Skender Rizaj, **Arnavutların Bağımsızlık Savaşı ve Balkanların kaybedilmesi hakkında Türk (Osmanlı) kaynakları (1908-1912)**, Arnavut Entelektüellerinin Bilimler ve Sanatlar Akademisi İstanbul, 1993. [Osmanlı ilk meclisinde Arnavut milletvekillerinin konuşmaları].

⁴⁸ Bkz: Noel Malcolm, **Kosova – Një histori e shkurtër [Kosova – Kısa bir Tarih]**, Koha, Prishtinë, 2001, s. 246-247. [Bu toplantıda Jön Türkler, 30.000 isyancıya, Sultana saygı gösterileceği, Arnavutların aralarında silah taşıma hakkının da olduğu eski ayrıcalıklarının iade edileceğine söz verdiler].

“1912 yılına kadar hemen hemen hiç bir Müslüman Kosova’da Sultan’ın meşruiyetini sorgulamaz; Sultan ve Halifeye dini ve siyasi bağlılığa önem verirlerdi.”⁴⁹

“Pristineli Hasan Bey, İsa Boletin, Riza Bey Kryeziu ve Bajram Curri tarafından Haziran ayı sonunda imzalanan ‘İlan’ şu sözlerle başlar: ‘Biz Arnavutlar, her zaman Hilafetle güçlü bir ilişki içinde ve Osmanlı’ya aynı sadakatle bağlı olacağız ki bu bağımız hiçbir durumda sarsılmayacaktır.’ Bu ilanda yapılan açıklamalarda Arnavut isyanının sebebi olarak gösterilen Jön Türkler, ‘lanetli ve nefret dolu siyaset’ yapan, Osmanlı İmparatorluğu’nu yok edecek ve ‘yabancı işgaline neden olacak’ bir grup olarak nitelendirilmektedir.”⁵⁰

İsyancılar “Pristineli Hasan Bey’in 14 maddesi” olarak bilinen ve 14 maddeden oluşan bir belge hazırladılar. Ayaklanmanın kızıştığı 14 Ağustos 1912 tarihinde 16.000 silahlı Arnavut hiçbir can kaybı olmadan Üsküp’ü fethettiler, düzen ve disiplini sağladılar. Sultan Abdülhamit’i yeniden tahta çıkarmak için Selanik’e doğru bir yürüyüş ihtimalinden çekinen yeni hükümet, isyancılara yeni teklifler sunmak ve isyancıların taleplerinin çoğunu kabul etmek zorunda kaldılar.⁵¹

“Bir yandan İstanbul Ortodoks Patrikhanesi’nin Ortodoks Güney Arnavutları üzerindeki siyasi ve kültürel hegemonyası, diğer yandan İtalya, Avusturya ve Fransa’nın Katolik Kuzey Arnavutları üzerindeki siyasi ve kültürel hegemonyası Arnavutlar arasında dini ve siyasi bölünmeyi beraberinde getirmiştir. Öte yandan, Arnavut topraklarına komşu olan Sırlar kendi bağımsız devletlerini kurma çabasına giriştiler... Bu gelişmelerin Arnavutluk’u içine soktuğu kritik süreç, entelektüel kesimin harekete geçmesine neden olmuştur. Bürokrasi tecrübesine sahip, geleneklere ve kültüre hâkim bu eğitilmiş tabakanın ilk hedefi, Arnavutların Hristiyan devletlerin siyasi ve kültürel hegemonyasından kurtarılacak tek bir kültürel yapının etrafında birleştirilmesidir.”⁵²

⁴⁹ Oliver Jens Schmitt, **Kosova- Histori e shkurtër e njëtreve qendrore ballkanike** [Kosova- Balkan merkezli bir bölgesinin kısa tarihi], Koha, Prishtinë, 2012, s. 63.

⁵⁰ Malcolm, **a.g.e.**, s. 256.

⁵¹ Malcolm, **a.g.e.**, s. 258-259.

⁵² **Avrasya Dosyası...**, s. 127-128

Clayer'e göre, Arnavutçu aydınların amacı, İmparatorluğun düşmesi durumunda zarar görmemektir. İmparatorluğun Niş Sancağı'nı kaybettiği dönem, Arnavutların ve diğer Müslümanların bu bölgeden göç etmek zorunda kalmaları, toplumsal hafızada önemli trajik bir olay olarak kalmıştır. İmparatorluk içinde ve dışındaki odakların çeşitli yaklaşımlarına karşın Arnavut aydınları, Arnavutların çoğunluğu Müslüman olsa da Arnavutların Türklerden ayrı bir millet oldukları fikrini savunmaktaydılar. Böylelikle Türklerle bir görülmeleri gerekçesiyle Balkanlar'dan kovulma tehlikesini önlemeye çalışmaktadırlar. Dolayısıyla, Sami Frashëri ve diğer aydınlar, Arnavutların Pellasg-İliryalı'dan gelen tarihsel sürekliliğine, Arnavut diline ve Latince alfabe unsurlarına dayanarak Arnavutların Avrupa'nın parçası olduğu tezine ağırlık vermişlerdir.

“Osmanlı hükümeti kuvvet kullanarak Arnavut direnişinin önüne geçebilecek durumda değildi. İmparatorluğun dört bir yanında problemlere karşı karşıya olduğundan, nihayet çoğunluğu Müslüman olan ve bağımsızlık değil özerklik isteyen bu insanlarıyla uzlaşmaya teşebbür etti. Haziran 1911'de sultan bizzat Kosova'ya ziyarette bulundu. Aynı zamanda eğitimde bazı tavizler verildi ve vergileri azaltmak için kanunlar çıkarıldı. Ayrıca toplanan askerlerin sadece Arnavut vilayetlerinde görev yapacağına ve bu bölgelere atanan devlet memurlarının bölge dilini bilmesi gerektiğine karar verildi. Babıali böylece okullar, Arnavutça, askere alma ve vergilendirme konularında önemli tavizler vermiş oluyordu. Latin alfabesi de kabul edildi. Fakat Osmanlı hükümeti, dört vilayetin birleştirilmesi meselesinde taviz vermedi.”⁵³

1912 yılında başlayan ve Üsküp'ün alınmasından sonra Kosova ve Arnavutluk'a genişleyen Arnavut büyük isyanı için Noel Malcolm, “1878'den beri Arnavut ulusal tanınma sürecindeki mücadelelerin en başarılısı bu olmuştu. Nihayetinde, Osmanlı İmparatorluğu içinde bir Arnavutluk devletinin oluşumunu kabul etmişti. Zamanla Arnavutlar kültürel ve ulusal kurumlar da oluşturacaktı”⁵⁴ yorumunu yapmaktadır. Bu dönemde Balkan ülkeleri Osmanlı

⁵³ Jelavich, **a.g.e.**, s. 93.

⁵⁴ Malcolm, **a.g.e.**, s. 259.

İmparatorluğu'na savaş ilan etti⁵⁵ ve bu savaş sonucunda Osmanlı, Balkanlardaki topraklarını terk etmek zorunda kaldı. Bunun için, Türk parlamentosunun eski milletvekili olan İsmail Kemal Bey, 28 Kasım 1912 tarihinde Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmiştir. Ulusal sınırların belirlenmesi, umulacağı gibi, büyük güçlükler doğurdu. Nihai karara göre, devlet nüfusunun çoğunluğu Arnavut olan bölgelerden, en önemlisi de, başlıca ulusal odak noktası olan Priştine merkezli Kosova bölgesinden mahrum bırakıldı.⁵⁶

“Bölgedeki yeni ulus-devletlerin Osmanlı hâkimiyetinde kalan ve önemli bir Arnavut nüfusun yaşadığı bugünkü Arnavutluk, Kosova ve Makedonya toprakları üzerinde yeniden paylaşım mücadelesine girmeleri ve bunun yol açtığı 1912-1913 Balkan savaşları sürecin son halkasını oluşturan gelişmeleri de beraberinde getirmiştir... 1912 yılında bağımsız Arnavutluk devletinin ilanı ile sonuçlanan gelişmeler, aynı zamanda, Osmanlı hâkimiyetinden çıkan Kosova ve Makedonya topraklarının diğer bölge devletleri arasında paylaşımına ve bu topraklarda yaşayan önemli bir Arnavut nüfusun kendi ulus-devletleri dışında azınlık konumuna düşmesine yol açmıştır.”⁵⁷

I. Dünya Savaşı döneminde, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı Kosova'yı işgal etmiş ve bir taraftan halka şiddet uygulanmış diğer taraftan ise sistematik bir şekilde Ortodoksluğa dönüştürme çabalarına girişilmiştir. Bütün bunların sonucunda Kosova, Sırp ve Karadağ sömürgesi haline geldi.⁵⁸ Aynı dönemde hem Arnavut Müslümanlar hem de Türk Müslümanlar Türkiye'ye göç etmeye başladı. 1912'den itibaren yaşanmaya başlayan bu göçler Kosova'nın demografik yapısında değişikliklere yol açmıştır.⁵⁹ “Arnavutluk'un bağımsızlık ilanından sonra, Arnavutların büyük bir kısmının yeni kurulan Arnavut devletinin sınırları dışında kalması, ulusal ilerici güçleri bu duruma yönelik bir çözüm üretmeye sevk etmiştir. Bu çabaların bir sonucu

⁵⁵ Bkz: Charles, Barbara Jelavich, **Themelimi i shteteve kombëtare të Ballkanit 1804-1920** (*Balkanlar'daki ulus devletlerinin kuruluşu 1804-1920*), Tiranë, 2004, s. 201-2016.

⁵⁶ Jelavich, **a.g.e.**, s. 107.

⁵⁷ **Avrasya Dosyası...** s. 129-130.

⁵⁸ Bkz: Prof. Dr. Hakif Bajrami, **Si e okupoi...** ve Dr. Hakif Bajrami, **Politika e shfarosjes së shqiptarëve dhe kolonizimi serb i Kosovës 1944-1995** [*Arnavutları yok etme politikası ve Kosova'nın Sırp kolonizasyonu 1844-1995*], Qik, Prishtinë, 1995.

⁵⁹ Bkz: Miranda Vickers, **Between Serb and Albanian (A History of Kosovo)**, Hurst & Company, London, 1998, s. 103-120.

olarak; Arnavut halkın etnik, tarihi ve siyasi bakımdan korunması adına 1918 yılında, İşkodra’da Kosova Milli Savunma Komitesi kurulmuştur.”⁶⁰ Bu komite, I. Dünya Savaşı’ndan sonra bir ilktir. Viyana, Roma, İstanbul, Cenevre ve Atina gibi şehirlere şubeleri de açılmıştır. Priştineli Kadri Hoca’nın önderlik ettiği komitenin üyeleri arasında Priştineli Hasan Bey, Bedri Pejani, Bajram Curri, Sali Nivica gibi aydınlar da bulunmaktadır. Bu komite 1918-1924 döneminde faaliyet göstermiş ve direnişin askeri kolunu oluşturmuştur; ayrıca “Millet” dergisi de komitenin yayın kollarından biridir.⁶¹ Kosova’daki Arnavutlar, II. Dünya Savaşı’na kadar Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı –daha sonra Yugoslavya olarak adlandırılmıştır- hâkimiyetinde kalmıştır.

İkinci Dünya Savaşı döneminde Kosova işgalci İtalyan, Bulgar ve Alman güçleri arasında bölündü. “1941 yılında Yugoslavya’nın ve Yunanistan’ın düşüşünün ardından, hala İtalya egemenliği altında olan Arnavutluk’a Kosova bölgesinin kontrolü verildi.”⁶²

Komünist bloğun zaferi ile biten savaş, Yugoslavya Federasyonu adı altında Kosova’nın yeniden Sırp işgali altına girmesini getirmiştir.

“Diğer Doğu Avrupa komünist devletlerinin aksine, savaş sonrasında Yugoslavya federal bir zemin üzerinde oluşturulmuştu. Savaş dönemindeki bazı acı ulusal çatışmaları iyileştirme girişimi olarak Yugoslavya altı cumhuriyete bölündü: Bosna-Hersek, Hırvatistan, Makedonya, Karadağ, Sırbistan ve Slovenya. Sırbistan’ın içinde iki otonom eyalet kuruldu: Çoğunluğunu Arnavutların oluşturduğu Kosova ve Macar, Rumen, Sırp, Hırvat ve Ukraynalı nüfusu barındıran Voyvodina. Hırvatça, Makedonca, Sırpça ve Slovence dört temel dil olarak kabul edildi. Arnavutça ve Macarca ise özerk bölgelerde kabul edilebilir bir yere sahipti. Katoliklik, Ortodoksluk ve İslam üç temel dini birlik olarak faaliyetlerini sürdürmeye devam etti; ancak bundan sonra komünist egemenliği altında olacaktı.

⁶⁰ Ethem Çeku, **Struktura politike e ilegales së Kosovës** [*Kosova’nın yasadışı hareketlerinin siyasi yapısı*], Argeta-LMG, Tiranë, 2006. s. 27.

⁶¹ Bkz: Bep Jubani, v.d., **Historia e popullit shqiptar** (për shkollat e mesme) [*Arnavut halkının tarihi (Liseler için)*], Libri shkollor, Prishtinë, 2003, s. 252-253.

⁶² Jelavich, **a.g.e.**, s. 289.

Kosova'daki durum da son derece önemli bir tehlike arz etmekteydi. Almanların geri çekilmesinden sonra, Yugoslav partizanlar bölgenin kontrolünü ele geçirmiş ve ardından da Sırp tarafından gerçekleştirilen Arnavut katliamları yaşanmıştı.”⁶³

“Burada Yugoslav hükümeti askeri üstünlüğü ile birlikte avantajlı konumda idi. Kosova bölgesi yeniden işgal edildi. Alman nüfusuna karşı misilleme önlemleri alındı ve acımasız çatışmalar patlak verdi. Bölge sonuçta Sırbistan'a katıldı. Ancak burası özerk bir bölgeydi ve resmi dili de Arnavutçaydı. Bununla birlikte, uygulamada bölgede Sırp üstünlüğü kuruldu.”⁶⁴

Kosova ve Makedonya'daki Arnavutların durumuna karşı bazı Arnavut eylemciler Kosova'da Lëvizja Nacional-Demokratike Shqiptare örgütünü (*Arnavut Ulusal Demokratik Hareketi*) kurdular. II. Dünya Savaşı yılları, Kosova genelinde farklı siyasi oluşumların kurulduğu bir dönemdir. Kurulan bu oluşumlardan en fazla kabul gören kuruluşlar; “Lidhja e Dytë e Prizrenit (*İkinci Prizren Birliği*), Prof. Dr. Ymer Berisha'nın “Besa Kombëtare” (*Milli Söz*) organizasyonu, “Balli Kombëtar” (*Milli Cephe*) ve halk arasında “NDSH” hareketi olarak bilinen “Arnavut Ulusal Demokratik Hareketi”dir. Bu oluşumlar dışında farklı gruplar da ortaya çıkmaya devam etmiştir. Bu noktada, Komünist Parti'nin etkisini de anmak gerekmektedir. Komünist Parti Yugoslav ve Arnavut komünist partileriyle bağlantı kurmuş ve giderek aktifleşen bir siyasi oluşum olarak diğer oluşumlar arasındaki yerini almıştır.”⁶⁵ Aslında Arnavut Ulusal Demokratik Hareketi (*NDSH*), komünizm öncesi toplum değerlerine en yakın olan siyasi oluşumdur. Siyasi görüş açısından görüldüğünde, bu hareket liberal, milliyetçi, muhafazakâr ve dini (Müslüman ve Katolik) Arnavut çevrelerinin ortak bir epistemolojisinin temsilcisidir. Komünizm karşıtı ve Batı yanlısı olan bu hareket 1952 yılına kadar faaliyet gösterdi. Bu tarihten sonra Arnavut Ulusal Demokratik Hareketi liderleri Yugoslavya devleti tarafından ya öldürüldü ya da hapsedildi ve hareket faaliyetleri de Sırp makamları tarafından giderek yasaklandı.

⁶³ Jelavich, *a.e.*, s. 315-316.

⁶⁴ Jelavich, *a.e.*, s. 337.

⁶⁵ Bkz: Prof. Adem Ajvazi, *NDSH në Llap (Mulla Ramë Govori) [Llap bölgesinde Arnavut Demokratik Ulusal Hareketi]* (1945-1946) (Mulla Ramë Govori), Podujevë, 2005, s. 12.

1958 yılında “ana vatan Arnavutluk” ile birleşmeyi hedefleyen “Partia Revolucionare për Bashkimin e Tokave Shqiptare me Shtetin Amë”) (PRBSHSHA) (Arnavut Toprakların Birliği Devrimci Partisi) kuruldu.⁶⁶ 1963 yılında eylemci yazar Adem Demaçi “Lëvizja Revolucionare për Bashkimin e Shqiptarëve” (LRBSH) hareketini (Arnavutların Birliği Devrimci Hareketi) kurdu⁶⁷. 1970 yılında “Lëvizja Nacional- Çlirimtare e Kosovës” (Kosova’nın Ulusal Kurtuluş Hareketi) kuruldu. 1970’lerde “Lëvizja Revolucionare e Kosovës dhe viseve tjera shqiptare në Jugosllavi” (Kosova’nın ve Yugoslavya’daki Arnavut topraklarının Ulusal Kurtuluş Hareketi) ve “Grupi Marksist-Leninist i Kosovës” (Kosova’nın Marksist-Leninist Grubu) kuruldu.⁶⁸ II. Dünya Savaşı’ndan sonra meydana gelen organizasyonlar ve siyasi hareketler büyük ölçüde yeni ideolojik yönelimler göstermişlerdir. Milli özelemler yeni şekillerle ifade edilmiş ve yeni ideolojik renklerle boyanmıştır. 1989 yılında komünizmin çöküşüyle birlikte Kosova Demokratik Birliği ortaya çıktı. 1990’larda Demokratik Birliği’nin çalışmaları ve Kosova’nın siyasi, ideolojik ve diplomatik gündemi Ibrahim Rugova başkanlığında yürütüldü. Bu başkan, politikalarını oluştururken edebiyattan siyasete kadar varan geniş bir alandan ilham almıştır. Bu parti Kosova siyasetini ve siyasi kültürünü net bir şekilde Batı yönelimli bir yola sevk edecek ve komünist kimliği silerek batılı bir demokrasi anlayışı oturtmaya gayret etmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan göçler ve sistematik baskılara rağmen Yugoslavya’da yaşayan Arnavutların nüfus yoğunluğu demografik veriler açısından bir üstünlük sağlıyordu.

“Yugoslavya’daki Arnavut nüfusu gelecekte bazı problemlere neden olabilirdi. Ülkede en yüksek doğum oranına sahip olan Arnavutların bir müddet sonra Slovenleri sayıca geçmesi bekleniyordu. 1971 yılında Yugoslavya’da 1,3 milyon Arnavut vardı. Bu sayının büyük bir çoğunluğu; 920 bin kişi Kosova’da yaşıyor ve burada nüfusun yüzde 74’ünü oluşturuyordu. Ayrıca Karadağ’ın yüzde 17’si,

⁶⁶ Bkz.: Selatin Novosella, **Metush Krasniqi (Personalitet unifikues i Lëvizjes Kombëtare)** [Metush Krasniqi (Ulusal Hareketinin birleştirici kişiliği)], Shoqata e të Burgosurve Politikë të Kosovës, Prishtinë, 2011, s. 52-64.

⁶⁷ Bkz.: Shkëlzen Gashi, **Adem Demaçi (Biografi)** [Adem Demaçi (Biyografi)], Rrokullia, Prishtinë, 2010, s. 35-45.

⁶⁸ Bkz: Çeku, **a.g.e.**, s. 62-99.

Makedonya'nın yüzde 7'si Arnavuttu. Bunların her biri Kosova sınırına yakın bölgelerde grupça yaşıyordu. Böylece bağımsız bir Yugoslav Arnavut Cumhuriyeti'nin oluşumu ya da toprakların komşu Arnavutluk'la birleşmesi için bir zemin vardı. Bununla birlikte Yugoslavya ile Arnavutluk arasındaki zıtlıklar böylesi muhtemel bir birleşmeyi engelleyebilirdi. Bir Yugoslav vatandaşı olarak Arnavut köylüsü kendi toprağını işleyebilir ve kendi dinini yaşayabilirdi. 1981 yılı Nisan ayında çok büyük gösteriler yapıldı. Bu durum komşu Arnavut devletinin Kosova halkı üzerinde güçlü bir etkisinin olduğunu gösteriyordu.”⁶⁹

1.2. Kosova Arnavutları: Tarih-Siyaset-Kimlik

Yukarıda yer verdiğimiz olayların ve süreçlerin bir özeti olarak, Arnavut milliyetçiliğinin bazı özellikleri aşağıdaki gibidir:

- Arnavut milliyetçiliği, Avrupa ve Balkan milletlerinin milliyetçiliklerinden sonra oluşup yayıldığı için söz konusu diğer milliyetçiliklerin geçirdiği bazı süreçleri geçirmemiştir. Bu gecikmenin ana nedenleri olarak; geç sanayileşme, kültürel-siyasi bir merkezin bulunmaması, Osmanlı sisteminin karışık bir siyasi yapıya ve kimlik yapısına sahip olması (millet sisteminin esası din kabul edildiği için Arnavutlar ayrı bir *millet* teşkil etmeyip Müslüman çoğunluğun bir parçası olarak görülüyorlardı) gibi durumlar sayılabilir.
- Siyasi olaylarla paralel olarak *kültürel* bir hareket de doğmuştur. Bu hareket (*Arnavut Milli Uyanış Hareketi*), Arnavut milliyetçiliği fikri ile birlikte Arnavutların etnik yapısı, milli dilleri ve kültür bilincine odaklanmış bir yayın kültürü geliştirmeye çalışmıştır.
- Arnavut milliyetçi hareketinin siyasi programını etkileyen birçok ekol bulunmakta olup bunların en etkilileri İstanbul, Bükreş, İtalya ve Yunanistan ekolleri olmuştur.
- Arnavut milliyetçiliğinin epistemolojisi ona öncülük eden düşünürlerin kozmopolit kimliğinden etkilenmiştir. Bu kozmopolit etkilere bağlı olarak milliyetçilik fikirleri Osmanlı, Latin ve Yunan kültürü/milliyetçiliği özellikleri de taşımıştır.

⁶⁹ Jelavich, **a.g.e.**, s. 427.

- Hristiyan toplulukları olarak faaliyet gösteren İtalyan, Avusturyalı, Fransız vs. yayın kuruluşları ve kültürel yapılanmalar Arnavut milliyetçiliği epistemolojisini çokça etkilemişlerdir. Arnavut dili ve kültürüne odaklanmış Batılı araştırmacıların da bu epistemolojideki etkileri büyüktür.
- Arnavut milliyetçiliğinin oluşumu, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kaybettiği ve birçok devletle savaşta olduğu bir döneme denk gelmiştir. Arnavut toprakları, İmparatorluğun olası bir düşüşü durumunda komşu devletlerce işgal riskine maruz kalmıştı. Öte yandan, uluslararası konferanslar (antlaşmalar) da Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybettiği toprakların dağıtımında etnik unsurları dikkate almıyorlardı. Bu şartlar altında, Arnavut milliyetçiliği Arnavut topraklarının parçalanmasına bir tepki olarak doğdu. Bu milliyetçilik fikrine öncülük edenlerin talepleri ise Arnavutların yaşadıkları toprakları kapsayan tek bir idari birimin oluşturulması, başka bir deyimle, idari birimin kapsadığı alanın etnik yapıyla uyumlu olması idi. Bu bağlamda Arnavut milliyetçiliği için, Ernest Gellner ve Eric Hobsbawm'ın siyasi ve etnik birimlerin birbiriyle uyumlu olması gerektiğini öne süren milliyetçilik kuramı geçerlidir.
- Arnavut milliyetçiliği fikrinin öncüleri, Arnavutça'yı Arnavut kimliğinin ana unsuru olarak görmekte ısrarcıydılar. Bundan dolayı kültür ve yayın organlarını teşkilatlandırmaya odaklandılar. Bu bağlamda Eric Hobsbawm, yayın faaliyetlerinin milli kimliğin oluşumundaki rolüne hayati bir önem yükler ve bu faaliyetlerin popülist ideolojileri standartlaştırdığını öne sürer.

Diğer Balkan milliyetçilikleri gibi etnik ve dilsel temellere dayanan Arnavut milliyetçiliği, etnik milliyetçilik kategorisinde yer almaktadır. Fakat Arnavut milliyetçiliğinin etnik milliyetçiliğe ek olarak diğer milliyetçilik türlerinin bazı özelliklerini de taşıdığı bilinmelidir. *İşgalcilere karşı savaşmak, işgal faaliyetlerine karşı ayaklanmak, yabancı egemenliğine karşı çıkmak ve ulusun varlığını korumak* gibi ilkelere dayanan Arnavut milliyetçiliğinin farklı bir sosyal bağlam ve uzak bir coğrafyada ortaya çıkan *anti-kolonyalist milliyetçilik* ile bazı benzerlikler taşıdığı açıktır. Diğer yandan Arnavut milliyetçiliği; *ulusal bağımsızlık, milli mücadele, halk özgürlüğü, kendi kaderini tayin hakkı (self-determination)* gibi kavramlardan oluşan

ve Avrupa tecrübesinden örnek alınan *liberal milliyetçiliğin* bazı unsurlarını da benimsemektedir.

Clayer'ın dediği gibi Jön Türklerin iktidara gelmesiyle birlikte Arnavut aydınlarla bağlantıları sayesinde Jön Türkler Arnavutçuluğa yön vermişlerdir. Jön Türkler 1911 yılında iktidara geldikten sonra, muhafazakâr bir bölge olarak kabul edilen Kosova Vilayeti'nin desteğini kazanmak için İslam dini kartını kullanmışlardır.⁷⁰ Clayer, alfabe konusunda bile Arnavutçanın Arapça harflerle yazılmasını isteyen Arnavut kesimin kendi içlerinde bir hareket başlattıklarını vurgular. Nitekim Kosova Vilayeti ve aynı zamanda İşkodra ve Tiran Bölgesi'nde Latin alfabesi oluşturmak isteyen bazı aydınlar karşı Arnavut muhafazakârların çeşitli tepkileri olmuştur. Birçok ulema ve Müslüman, “Gâvur alfabesi”, “kâfir alfabesi”, “yabancı alfabesi” olarak niteledikleri alfabeği protesto etmiş ve Priştine'yi uleması ve soylularıyla olduğu gibi kâfir ilan etmişlerdir.⁷¹ Dindar ve muhafazakâr Arnavut nüfusun elit tabakasının bu tepkileri doğal olarak görülebilir. İlk olarak, Arap-Osmanlı mirası ve İslam dini temelinde oluşmuş olan ortaklık ve dostluk duygusu ile geçirilen yüzlerce yıl vardı ve “Kur'an'ın yazıldığı harfleri” korumak adına böyle bir tepki gösterilmesi doğaldı. İkinci olarak ise, Türk hükümetinin kendisi de -Fransız ve Avrupa düşünce akımlarının etkisiyle-reform ve ilerleme adına imparatorluk içinde İslami vurguları azaltmıştı.

Nathalie Clayer Arnavut milliyetçiliğinin diğer Balkan milliyetçilikleri ile karşılaştırıldığında önemli bir gecikmeye uğradığını ancak bu “gecikme”nin ortaya çıkma aşamasında değil, yayılma aşamasında yaşandığını öne sürer. Ona göre bu gecikmenin temel nedenleri “sınırlı ekonomik kalkınma, etkin bir iletişim ağının eksikliği, cehalet oranının yüksek olması, eğitim eksikliği ve milliyetçiliği canlı tutacak bir devletin olmamasıdır.”⁷² Başka bir yaklaşıma göre önceki dönemlerde yaşanan milliyetçilik eksikliği Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî yapısının özelliklerinden kaynaklanmaktadır: Farklı milletlerin yer aldığı İmparatorlukta Arnavutlar çeşitli ayrıcalıklara sahiptiler. Özellikle çoğunluğun Müslüman olmasına bağlı olarak Arnavutlar Osmanlı toplumuna entegre olmuş ve Osmanlı devleti ile güçlü bir ilişki

⁷⁰ Bkz. Clayer, **a.g.e.**, s. 575.

⁷¹ Bkz. **A.e.**, s. 580-581.

⁷² Clayer, **a.g.e.**, s. 637

içine girmiştir. Büyük bir imparatorluk içinde güvenlik ve inanç özgürlüğü açılarından rahat bir yaşam sürdürmüşlerdir. Bu şartlar dolayısıyla da milliyetçilik faaliyetleri gecikmiştir.⁷³

“Arnavut milliyetçiliği olarak bilinen hareketin ilk ortaya çıkışı 1878 Berlin Kongresi sürecinde kurulan Prizren Birliği ile olmuştur... Bu açıdan Arnavut milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişimi diğer Balkan milliyetçiliklerine nispetle daha geç bir döneme denk gelmiştir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi büyük çoğunluğu Müslüman olan Arnavutların İmparatorluğun asli unsurları olarak Osmanlı Devleti ile sıkı geleneksel ve dinsel bağlılık geliştirmiş olmalarıdır. Bir başka nedeni ise diğer Balkan ulusları arasında gelişen milliyetçi hareketler karşısında kendi varlığını tehdit altında görmeye başlamış olmasıdır.”⁷⁴

Arnavut araştırmacı ve düşünür Hysamedin Feraj’a göre yeni Arnavut ulusunun inşasına ve ulus hareketini –XIX. yüzyılın ilk yarısından 1878 yılına kadar uzanan Ulusal Hareket (Arnavutluk’un Ulusal Rönesans’ı)- oluşturacak bir seferberliğin gelişmesine yol açan nedenler aşağıdaki gibidir:

- a) İmparatorlukta ticaret ve sanayinin gelişmesi ve dolayısıyla İmparatorluğun bir parçası olan Arnavutluk’ta da ticaret ve sanayinin gelişmesi;
- b) Bağımsız (Sırbistan, Yunanistan, Karadağ ve Bulgaristan) Balkan Devletleri’nin kurulması ve bu devletlerin Arnavut topraklarını işgal etme tehlikesi;
- c) İdaredeki merkezci reformlar (1839 Tanzimat reformları) ve bu reformlara karşı çıkan Arnavut tabakalar.

“Bu faktörler Arnavutluk’ta önemli bir toplumsal seferberliği tetiklemekte ve Arnavut toplumundaki toplumsal tabakaların çıkarlarını yakınlaştırmaktadır.”⁷⁵ Dolayısıyla bu faktörler, Arnavutluk’taki büyük toplumsal seferberliğin yanı sıra Arnavut toplumunun ana toplumsal katmanlarının çıkarlarının yakınlaşmasına da yol

⁷³ Bkz: Krasniqi, **a.g.e.**, s. 36.

⁷⁴ **Avrasya Dosyası...**, s. 117-118

⁷⁵ Hysamedin Feraj, **Skicë e mendimit politik shqiptar** [Arnavut siyasi düşüncenin taslağı], Logos-A, Shkup, 2010, s. 70.

açmıştır. Arnavut Rönesans'ının ana öncüleri ise feodal Arnavut beyler katmanı, doğmak üzere olan ticari-endüstriyel katman ve Osmanlı yönetiminde ve kültür hayatında önemli görevler üstlenen Arnavut etnik kökenli eğitimli seçkin katmanı oldu. İmparatorluğun bağrında yetişen kültürlü ve eğitimli Arnavut seçkinler, Arnavut ulusal ruhuna şekil vermişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Wilhelm Prens Wied başta olmak üzere Arnavutluk 1914 yılında altı ay boyunca uluslararası himaye altına alınmıştır. 1920'lerde Arnavut Krallığı kurulmuş ve Ahmet Zogu liderliğinde yönetilmiştir. Bu dönemde, İtalyan etkisi altındaki Arnavutluk'ta laik kurumsal eğitim verilmeye başlanmış ve bu çerçevede ders kitapları yayınlanmıştır. Kosova, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı tarafından ilhak edilmiş ancak geniş çapta milli ve laik bir eğitim oluşamamıştır. Ancak Kosova'da hala Osmanlı sisteminden kalan mektepler, medreseler ve rüştiyeler faaliyet göstermektedir. Arnavutluk Krallığı'nın kurulmasıyla, özellikle Ahmet Zogu iktidara geldikten sonra, Arnavutluk'ta İtalyan ve Batı etkisi ile farklı politik ve ideolojik koşulların oluşması yeni bir milliyetçilik modelinin tasarlanmasını mümkün hale getirmiştir. Hobsbawm'a göre; "(...) Okullar ve üniversitelerin ilerlemesi milliyetçilik ile karşılaştırılabilir. Çünkü okullar ve üniversiteler bilinçli olarak milliyetçiliğin sözcüsü olmaktadır."⁷⁶ Bu iddianın diğer ülkeler ve farklı zamanlar için de geçerli olduğu söylenebilir. Aslında yirminci yüzyıl boyunca Arnavutluk (Kosova dâhil) için de geçerlidir. Buna göre:

1) 1920 yılında Ahmet Zogu liderliğinde okullar ağı oluşturuldu, model açısından bir ilk olan bu okullar laik eğitim ve kültürel olarak garbiyatçı bir yönelimde olup ağırlıklı olarak İtalyan etkisi altında kalan kurumlardır.

2) İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra komünist iktidarın gelmesi ile Arnavut tarihi, edebiyatı, sanatı ve yayıncılığı komünist merkezin hâkimiyeti altına girmiş ve komünizm öncesini cehalet ve gerilik olarak nitelemeye başlamıştır.

Bu iktidar milliyetçi bilince yeni terimler katmıştır ve ulusal fikrin liderleri olarak klasik *Milli Uyanış* aydınlarından açıkça farklıdır. Çünkü klasik Milli Uyanış

⁷⁶ Anderson, **a.g.e.**, s. 101.

aydınları genellikle Osmanlı yönetimi altında yaşamış ama kendilerini okullar, üniversiteler ve kitaplar aracılığıyla yetiştirerek milliyetçi kimliklerini güçlendirmişlerdir. Kosovalı Arnavutlar açısından, bu iki tarihsel süreçte, başta okullar ve üniversitelerde olmak üzere, milliyetçi düşüncenin temelleri atılmıştır.

1) İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında faşist Almanya'nın işgal alanı olması sebebiyle, idare yerel liderlere verilmişti. Almanlar Arnavut okullarının açılmasına ve Arnavutça eğitim verilmesine izin vermiş ve hatta teşvik etmiştir. Başlangıçta bu okullarda laik ve garbiyatçı bir eğitim verilmekteydi. Henüz gelenek ve dine karşı sistematik bir dönüşüm veya tutum yoktu.

2) 1970 yılından itibaren Priştine Üniversitesi'nin açılması ve ilk eğitimli kesimin ortaya çıkmaya başlaması, Yugoslav üniversitelerinde (Belgrad, Zagreb gibi) eğitim almış kesimin dönüş yapması ve aynı zamanda Kosova ve Arnavutluk arasında kadro değişimlerinin yapılması ile ortaya çıkan aydınlar ve profesörler, edebiyat ve bilim aracılığıyla ulusal hakların ve sivil taleplerin duyurulmasına çalışmıştır.

Siyasi anlamda Kosova, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni kurulan Yugoslavya içinde yer almaktadır. Arnavutluk'ta komünist bir parti olan “Arnavutluk Ulusal Partisi” iktidara gelmiştir. Enver Hoca yönetimi dönemi ve Parti'nin (1946-1992) genel iktidarı döneminde herhangi bir dini unsurun ve özellikle Osmanlı -Osmanlıyı “karanlık” olarak görüp- ile ilgili herhangi bir unsurun bulunmadığı bir Arnavutçuluk modeli oluşturuldu (*resmi milliyetçilik* olarak). Bu bölgede Gjergj Kastrioti Skënderbeu (İskender Bey)'in anısına “Kahraman” adlı ilk uzun metrajlı film çekildi ve 15. yüzyılda Osmanlı ‘işgalcilere’ karşı mücadele veren bu kahraman adına anıt inşa edildi. İskender Bey, Avrupalılarca “Mesih'in şövalyesi” olarak görülürken (aynı zamanda birçok erken Katolik fikir adamı için Pjetër Budi gibi o da Türklere karşı *cesur bir savaşçı* olarak anılmaktadır) XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “milli kahraman” olarak anılmaya başlanmıştır. Arnavut tarihinde İskender Bey, “işgalcilere karşı özgürlük ve bağımsızlık” yolunda savaşın tartışmasız kahramanı oldu. Hobsbawm'a göre ‘kahramanların’ yaşadıkları dönemden yüzyıllar sonra yüceltmesi farklı yerlerde görülmüştür ve bulundukları faaliyetleri ulusal amaçlı değildi: “Aslında modern çağdan önce, Avrupa'da XV-XVI. yüzyıllarda görülebileceği gibi, ulusu

korumaya yönelik bir hareket olarak nitelendirilebilecek hareketler ulusal amaçlı değil toplumsal ya da dini motivasyonludur.”⁷⁷ Bu açıdan bakıldığında İskender Bey ve Pjetër Bogdani’nin ayaklanmaları Arnavut tarihine göre milli hedefler güden isyanlar olarak nitelendirilmiş olsa da söz konusu isyanlar milliyetçilik döneminden çok önce ortaya çıkmış ve dini motiflere dayanan isyanlardır.

Kosova ve Makedonya’da Arnavutça konuşan bölgeler edebiyat yoluyla giderek genişletildi. Arnavutluk Halk Cumhuriyeti birçok camii, kilise, dini ve kültürel anıt ve tarihi eserin yıkılmasıyla dünyanın ilk ateist devleti ilan edildi. Bu uygulamalar, milli bilincin özellikle dil ve arkeolojik eserlerle güçlendirilmesi yönünde önemli adımlar olmuştur. Tiran’da Arnavutça Dili Yazım Kongresi 1974 yılında Arnavut edebi dilinin birleştirilmesi kararını almıştır. Hobsbawm’ın sosyoloji kavramları açısından edebi dil, topluluklar arasında iletişim oluşturmak için güçlü bir araç olarak görülmektedir. Komünist rejim ‘Yeni Arnavutluk’u inşa ederken ve ‘istenmeyen’ unsurları yok etmek için adımlar atarken gerçekleştirdiği uygulamaların bazen ‘İtalyan faşist işgalcilere karşı’ bazen Osmanlının ‘karanlık’ olarak nitelendirilen geçmişine karşı bazen de ‘halk ve parti adına’ yapıldığını öne sürerek meşrulaştırmaya çalışmıştır. Resmi milliyetçilik, Arnavutların geçmişini benimseyerek Arnavutçuluğa yeni sıfatlar vermektedir.

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra kitle iletişim araçları, okul ve yönetim gibi güçlerin etkisiyle halkçı milliyetçilik ile resmi milliyetçilik arasında bir birleşme yaratıldığı görülür. Ancak çok uluslu bir federasyon çatısı altında bulunan Kosova açısından durum farklı seyretmiş ve halkçı bir milliyetçilik anlayışı etkili olmamıştır. Bu nedenle Kosova açısından milliyetçi kimliğin halkçı bir coşku olmadan ve devlet desteği olmadan geliştiğinden söz edilebilir. Buradan hareketle, Kosova’da milliyetçiliği bilinçlenmeye katkıda bulunan faktörler şu şekilde sıralanabilir: 1) Sırbistan-Karadağ işgaline ve komünist rejime karşı seferberlik ve dayanışma sağlayan milliyetçi ve muhafazakâr odaklı hareketlerin kalıcılığı (Kosova Ulusal Savunma Komitesi, Arnavut Ulusal Demokratik Hareketi, vs.), 2) “Arnavutluk” faktörü. “Arnavutluk” faktörü esas olarak 1970 yılından sonra gelir; laik eğitimi yurt

⁷⁷ Hobsbawm, a.g.e., s. 129.

dışında Belgrad, Zagreb Üniversitesi gibi üniversitelerde alan Kosovalı elitin 1970’te Kosova'daki üniversitenin kuruluşundan sonra Arnavutluk’un resmi milliyetçiliğin temsili haline gelmesi ve bazı açılardan Kosova halkçı ve folklorik milliyetçiliğinin merkezi haline gelmesi söz konusu olmuştur.⁷⁸ Bu, devletin milliyetçilik modellemesi olarak görülebilir. Ayrıca devlet, diğer ulusal kimlik formları ile muhafazakâr ve demokratik milliyetçi görüşleri bastırmak için gücünü kullanmaktadır. Arnavutluk, devlet olarak anti-faşist milliyetçilik barındırır. Arnavutların yaşadığı topraklarda komünist olmayan güçler kovalanmakta ve bunu Kosova’da da gerçekleştirmek için Yugoslav partizanlarıyla eylemler koordine edilmektedir. Arnavutluk’ta *Balli Kombëtar* (Milli Cephe) kuvvetleri ile Kosova’da NDSH hareketinin yok edilmesi, Arnavut siyasal düşüncesi içinde muhafazakâr (komünist olmayan) ve liberal faktörün zorla kaybettirilmesi 20. yüzyılın en iyi örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Arnavutçu düşünce içeriğine devletin aygıtları aracılığıyla sistematik bir gravür uygulanmıştır. Bu şekilde İtalyan, Avusturya-Macaristan ya da Yunan faktörü A ve B aşamaları sırasında dini ve diplomatik çevreler aracılığıyla Arnavutçuluğun garbiyatçılık modellemesine katkıda bulundu.

Arnavut “milletinin kaderi”nin tasarlanması, çoğunluk ya da azınlığa göre Arnavutların yaşadıkları bölgelerin bölünmesi, lengüistik ve kültürel olarak modellenmesi (Latin alfabesi ve garbiyatçılık figürleri) Arnavutların özgür iradesiyle yapılan eylemlerden ziyade askeri ve siyasi güç merkezlerin dış etkileri yoluyla (Avusturya-Macaristan, daha sonra Almanya ve İtalya, sonra da Yugoslavya) gerçekleştirilmiştir.

Bu bağlamlarda Arnavutluk sınırları dışında kalan Arnavutların geliştirdiği milli bilinç; kısmen ana devletin, kısmen ideolojik akımların (komünizm) ve az da olsa muhafazakâr geçmişin- ki 1950-1960 yıllar arasında tamamen yok olmuştur- etkileri altında şekillenmiştir.

Ulusal homojenlik ilke olmasına rağmen, etnik ve dilsel açıdan heterojen nüfus hareketlerinin etkisi birçok yazara göre her zaman büyük olmaktadır. Yani nüfus hareketleri, milliyetçi projelerin ve ulus-devlet özlemlerinin hayata geçirilmesi

⁷⁸ Bkz. Krasniqi, **a.g.e.**

aşamasında sorun teşkil etmektedir. Arnavutların durumunda da devlet kurma, geç kalmış bir proje idi çünkü nüfus hareketleri sorunu ve ulusal homojenliğin sağlanamaması şeklindeki problem yaşanmıştır:

1) İşgalci Sırbistan-Karadağ Krallığı tarafından üstlenilen bilinçli bir proje olarak, 1. Dünya Savaşından sonra Kosova bölgelerinin Slavlar tarafından kolonileşmesi.

2) Türkiye'ye yaşanan iki büyük göç dalgasının doğrudan Arnavut unsurunu (özellikle Müslüman) ortadan kaldırması.

Arnavutların durumunda, milliyetçi kitlelerin hareket gücü artmaya başladıkça dini kimlik giderek yok olmaktadır. Bu durumun nedenleri: Siyasi iktidarın tavrı, İslam unsurunun azalması, Katolik merkezlerin etkisi, Latin ve garbiyatçı milliyetçi görüşün etkisi, göçler, muhafazakâr tabakanın Türkiye'ye yapılan göçlerle ve komünist yeni güçler tarafından yapılan baskı ve işkenceler (Zogu ile yeniden yönlendirilmesi başlar, Enver Hoca'nın taraflı diktatörlük yönetimi sırasında ve sonra Yugoslavya'da özellikle Rankoviç rejiminden 1967 yılına kadar) ile sindirilmesi olarak sayılabilir. Sırp milliyetçiliğiyle karşılaştırılacak olursa Sırpların Ortodoks bir millet olması kesintisiz bir çizgi çizmekte yani Kosova Savaşı'ndan bu yana ("1389 yılında Çar Lazar Sultan Murat karşısında dünyevi krallığını kaybetti ve ilahi kını kazandı") Sırp milliyetçiliğinin din ile bağdaştırılması söz konusu olmaktadır. Arnavutlar açısından ise milliyetçiliği İslami bir unsur olarak gören hareketler ve figürler olsa da hiçbir zaman etnik-dinsel bir kimlik içeren güçlü bir ideolojik-siyasal yapı haline kavuşamamışlardır. Arnavutlar, erken dönemden itibaren büyük ve rakip güçlerin etkisi altında olduklarından bölümlenmeler gerçekleşmiş ve rejimler kendi takip ettiklerinin dışında başka ulusal vizyonlara yer vermemiştir.

Arnavutluk bağlamında Arnavut milliyetçiliği tam olarak Hobsbawm'ın ifade ettiği gibi oldu: "Ulus ve ulus-devlet, toplumsal ve siyasal karakterle olan diğer sadakat biçimlerine galip geldi." ⁷⁹ 1950-1990 arasındaki komünist yönetim döneminde milliyetçi söylem komünist ideoloji ile birleşmiş durumdadır ve "ulusal

⁷⁹ Hobsbawm, a.g.e., s. 224.

kimliğin diğerk ifadeleri faşizm ile özdeşleştirilerek yıkılmıştır.”⁸⁰ Okul, medya ve sinema gibi araçlar vasıtasıyla Arnavutların geçmişinden gelen figürler, mitler ve olaylar seçici bir şekilde inşa edilmiş ve Arnavutluk’un resmi ideolojisini yansıtan bir milliyetçilik modeli geliştirilmiştir.⁸¹ Diktatörlük, geçmişin kolektif belleğini silmiştir. Radyo, sinema ve basının popüler ideolojilerin standardizasyonundaki rolüne Hobsbawm da işaret etmektedir. Ayrıca ulusal simgeler medya kanalıyla her bireyin hayatına girdiğinden özel ve kamusal alanlar arasında entegrasyon yaratmıştır.⁸² Kosova’da yirminci yüzyılın yarısına kadar mevcut muhafazakâr tabaka -ki bu tabaka ailevi değerler, mektep, ‘oda’ ve diğerk geleneksel kurumları yaşatan tabakaydı- ile modern kesimler arasındaki uçurum büyüktü. Komünistler iktidara geldiğinde ulusu “sahiplendiler” ancak sıradan insanlar hala dini, sosyal ve ailevi yaşam açısından muhafazakâr bir toplum olarak yaşamaktaydı.

Yugoslavya’nın son yıllarında Arnavut milliyetçiliği -Kosova merkezli olarak- gündem haline gelmiştir. Kosova’nın 1912’de Sırlar tarafından işgali nispeten yeni bir olaydı ve trajik anıları halkın kolektif hafızasında yaşamaktaydı. Bu işgalin sonuçları kötüydü; önemli demografik değişimler yaşanmış, cinayetler işlenmiş, isyancı Arnavutlar Kosova’dan Türkiye’ye ve Arnavutluk’a kovulmuş ve komünist güçlerin iktidarı bütünüyle ele geçirmesi Kosova’nın siyasi manzarasını ve kimliğini değiştirmişti. 1945 sonrası Ranković iktidarı döneminde, Yugoslavya Federasyonu içinde Sırp olmayan topluluklara karşı baskı uygulanmaktaydı. Arnavutların Yugoslavya Parlamentosu’nda temsilcileri olmasına rağmen Yugoslav hâkimiyetindeki Sırların baskısı, “birleşme-kardeşlik” sloganının sadece teoride kalmasına neden oldu. Bunun dışında federasyondaki milletler arası eşitlik söz konusu değildi ve bu milletleri birbirine bağlayan bir unsur olarak komünizm dışında hiçbir şey kalmamıştı. Arnavut milliyetçiliği, özellikle 1970’lerden sonra, Yugoslavya’daki Sırp hegemonyasına karşı uyanmaya başlamıştı.

⁸⁰ Hobsbawm, **a.e.**, s. 258.

⁸¹ Komünizm ile gelen yeni *resmi sosyalist milliyetçilik* tarzı ile Arnavut “klasik” milliyetçilik tarzı arasındaki epistemolojik farklılıklar nettir.

⁸² Bkz: Hobsbawm, **a.e.**, s. 244.

Bu yıllar ve olaylar, Kosovalı aydınların ideolojik anlamda ‘bağımsız’ olmaya başlayarak yeni medeniyet kampları ve yeni düşünce akımlarının etkisi ile mevcut koşullar altında toplumsal-siyasal görüşler geliştirmelerini sağlamıştır. Kosova’daki Arnavut aydınların toplumsal ve siyasal düşüncelerini daha yakından inceleyebilmek ve Kosova’nın Yugoslavya hâkimiyetindeki durumunu anlayabilmek için 1970-1990 dönemi entelektüellerinin fikirlerine başvurulacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

1970-1990 YILLARI ARASINDA KOSOVA'DAKİ ARNAVUT ENTELEKTÜELLERİ

2.1. 20. Yüzyılda Kosova'da Entelektüel Ortamın Gelişimi

Önceki bölümde anlatıldığı gibi edebi, romantik ve siyasal bir düşünce olarak Arnavutçuluk 19. yüzyılda doğup 20. yüzyılın başlarında gelişmeye başlamıştır. Arnavut dili ve Arnavutların eski İliyalı-Pelasg kökenleri ile ilgili fikirleri ile ortak kültür ve geleneklerini tanıtan milliyetçi hareket Arnavut Milli Uyanış hareketi olarak adlandırıldı. Bu harekete en çok katkıda bulunanlar, Arnavutlar arasındaki üç büyük din (İslam, Katoliklik ve Ortodoksluk) mensuplarından dini kimliklerine sadık kalmış olanlardır. Ancak konu Arnavut medeniyeti, kimliği ve kültürü olduğunda bu gruplar arasında görüş farklılıkları yaşanmıştır. Şüphesiz, hareketin bir kolu da Arnavutların İstanbul ekolüdür. Başta Şemsettin Sami Frashëri ve Hasan Tahsin Hoca olmak üzere birçok şahsiyet Arnavut Milliyetçiliğinin fikirlerini tanıtip katkı sunmuşlardır. Felsefi, siyasi ve edebi bağlamda ana fikirler bu harekette aranmalıdır. Zira bu fikirler millet, dil, tarih ve kültürden neşet etmiştir. Siyasal bağ, toplumsal ve siyasal düşüncenin yönünü her aşamada belirlemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1912 yılında Balkanlar'dan çekilmesi sonrası Kosova'nın önce Sırp ve Avusturya-Macaristan tarafından, sonrasında Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı tarafından istilaya uğraması ve 1945'ten sonra Yugoslavya içerisinde kalması demografik, entelektüel, dini ve kültürel yapıda değişimlerin yaşanmasına sebep olmuştur.

1916 ilâ 1918 arasında Arnavutların bulunduğu Avusturya-Macaristan yönetimi Arnavutluk'ta ve Kosova'da Arnavutça eğitim veren birçok okul açmıştır. Kosova 1918 yılında Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nın işgaline uğramış, Arnavutların milli sembollerinin yanı sıra Arnavutça eğitimi de yasaklanmış ve Sırp okullar açılmıştır. 1918-1941 arasında, Kosova'daki İslam geleneğinin devamı olarak dini okullar (mektepe ve medreseler) da çeşitli eğitim faaliyetleri de yürütmüştür. Bu okullar İslamî din eğitiminin yanı sıra Arnavutça eğitiminin gelişimine katkı sunmuştur.¹ Bu

¹ Bkz: Ragip Gjoshi, *Mësimdhënia e Gjuhës Shqipe në Kosovë* (Tema e doktoraturës) [*Kosova'da Arnavutça Öğretimi* (Doktora tezi)], Universiteti i Tiranës, Tiranë, 2015, s. 16-18.

dönemde Sırp hükümeti tarafından sivil halka yapılan eziyetler Arnavutların hafızalarına kazınmıştır. 1912 yılından İkinci Dünya savaşına kadar Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı tarafından Sırp olmayan milletlere baskı uygulanmıştı. 1941-1944 yılları sırasında Almanya ve İtalya egemenliğinin altında olan Arnavutlar kendi dilinde okullarını yeniden açma fırsatları buldu. Almanlar ve İtalyanlar Arnavutça ilkokulların açılmasına büyük destek verdiler. Bu dönemde Arnavutça eğitim, okuma yazma bilmeyenlerin oranı yüksek olan Kosova'da yeni açılmış okullarda (hatta camilerde ve evlerde) gelişmiştir.

Arnavutluk'ta ise milli eğitimin ciddi ilk adımları 1920'li yılların başlarında kurumsallaşmaya başlamıştır. Arnavutluk Cumhurbaşkanı (yıllar sonra da Kralı) olan Ahmet Zogu tarafından geliştirilen laik okullar, İtalya'nın desteğiyle okuma literatürü ve Avrupa kimliğine bürünmüş sembollerle zenginleşmiştir. Fakat Arnavutluk devletinin sınırları dışında kalan Kosova'da laik ve kurumsallaşmış eğitim Arnavutluk'a göre daha geç bir tarihte başlamıştır. Bu gecikmenin nedeni Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nın Arnavut milli eğitimi ve milli hakları üzerindeki yasakçı uygulamalarıdır. Kosova'da laik ve kurumsallaşmış düzenli eğitimin başlaması, İkinci Dünya Savaşı sırasında (1941'den itibaren) Arnavutluk ile Kosova'nın birleşmesi sonucu Arnavutların kazandığı milli, siyasi ve kültürel haklar ile gerçekleşmiştir. Kosova, İkinci Dünya Savaşı sonrasında toplumsal açıdan büyük bir değişime uğramıştır. Bu bölgede galip gelen Sosyalist-Komünist sistem, İkinci Dünya Savaşı'nda "yeni bir toplum" ve "yeni bir insan" yaratmak için farklı mekanizmalar kullanmıştır. Oliver J. Schmitt'in vurguladığı gibi, araştırmacılar olayın sadece politik yönünü araştırmakla kalmış, sosyal ve kültürel yönü ise gerektiği kadar araştırılmamıştır.²

"Yugoslavya Devleti sosyalist bir toplum oluşturmak istedi. Fakat 1945 yılında hala post-Osmanlı olarak adlandırılan bir toplumla karşılaştı: 20. yüzyılın ilk yarısında Kosova'nın toplumsal yapıları ve bilhassa ekonomisi hala değişmemişti. Osmanlı toplumsal ve zihinsel yapıları varlığını hala sürdürüyordu."³

² Schmitt, a.g.e., s.183.

³ Schmitt, a.g.e. s.184.

Toplumsal yapının değişmesi ilk olarak eğitimden başladı; bu da yeni bir metot ve dünya görüşü doğrultusunda gerçekleşti: “1945 ve 1970 yılları arasında kademeli olarak açılan ilkokullar 1970-1980 yılları arasında gerçek bir devrime uğradı.”⁴

Eğitim kitapları baştan beri sadece edebiyat öğretmek değil, toplumu tanıtmak ve toplumun sosyalist eğitimini sağlamak için hazırlanmıştı. Edebiyat-sanat boyutu ise çoğu zaman ikinci planda kalmaktaydı.⁵

Kosova’daki Arnavutlar için en zor dönemlerden biri, İçişleri Bakanı ve Ulusal Güvenlik Dairesi (OZNA) Başkanı Aleksandar Rankovi dönemi­dir.

“Doğrudan Aleksandar Rankovi’in emri altında güçlü bir gizli polis teşkilatı oluşturuldu. Bu birliğe, önce, Halk Savunma Bölümü ya da OZNA adı verildi. Ancak daha sonra isim Devlet Güvenlik Hizmeti ya da UDBA olarak değiştirildi. Polis baskısı, ajanlar ve gammazlar siyasi muhalefete zarar vermek için rahatça kullanıldı ve geleneksel partiler kısa zaman içerisinde işlevlerini kaybettiklerini fark ettiler.”⁶

“Her ne kadar Sırp ve Hırvat ulusal çekişmeleri bütün devlet için en önemli tehlike olsa da, Arnavut meselesi hem iç hem de dış zorluklar çıkarmaya devam etti. 1960’lı yıllara kadar Kosova bölgesindeki Arnavut nüfus Sırp­larla kıyaslandığında çok büyük dezavantajlara sahipti. O dönemde Sırp­lar devletin zirvesinde ve parti içerisinde orantısız bir çoğunluğa sahip olarak, kültürel ve ekonomik hayat belirleyici oldu. Sırp yetkililer yerel polis ve güvenlik glerini de kontrol altına almıştı. Bu glerin suiistimali, Rankovi’e karşı yapılan misillemenin bir parçasıydı. Bu durum 1966 yılından sonra ve ardından da 1968 yılı Kasım ayından sonra bölgede isyanlar baş gösterdiğinde değişikliğe uğradı. Bundan sonra Kosova ve Vojvodina neredeyse cumhuriyetler ile eşdeğer bir konuma sahip oldu. Kosova’nın artık kendi bayrağını ve milli marşını kullanma hakkı vardı ve Arnavutça’nın hem yönetim hem de eğitim dili olarak kullanılması yönünde önemli vurgular yapıldı.”⁷

⁴ Schmitt, a.g.e.

⁵ Nuhi Rexhepi, **Letrsia shqipe n tekstet shkollore t Kosovs 1945-1990** [*Kosova’daki okul kitaplarındaki Arnavut Edebiyat 1945-1990*], Logos-A, Shkup, s.75.

⁶ Jelavich, a.g.e., s. 313.

⁷ Jelavich, a.g.e., s. 427.

Kosova'nın Arnavut elitleri Arnavutluğun komünist elitleri ile işbirliğinde bulunmuştur. Kosova'da eğitim, etnik milliyetçilik merkezli tarihsel yorumlar ve Enver Hoca'nın rejimi tarafından yazılmış kitapların etkisinde kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda Arnavutluk Kosova'ya akademik personel ve literatür katkılarıyla eğitim alanında yardım etmiştir. "İkinci Dünya Savaşı sırasında Arnavutluk'tan Kosova'ya kadro eksikliğinden dolayı 200 kadar öğretmen gönderilmiştir."⁸ 70'li yıllar sırasında da bu tarz işbirlikleri görülmüştür. Schmitt'e göre Kosova'daki bilim adamlarının ve tarihçilerin tezleri Arnavutluk'tan alınmıştır.⁹ Önceki bölümde vurgulandığı gibi, tarihin etnik-milliyetçi yorumu ve sistematik eğitim ile milliyetçilik fikri İkinci Dünya Savaşı dönemine denk gelir. Arnavutluk'tan alınan tarih-yazımının temel noktaları; Arnavutların yerli olması, Antik İliyalılardan gelmeleri ve milli kahraman olarak İskender Bey'in imajıdır. Yerli Arnavutların topraklarını soyan Sırp'lar bu topraklara sonradan gelmiş bir millet olarak görülüyorlardı.¹⁰ Osmanlı ile ilgili ise bazı kalıp yargılar ve olumsuz sözcükler kullanılmaktaydı. Arnavut Bilimler Akademisi'nin tarih yayınları, Osmanlıları hoşgörüsüz ve fanatik olarak nitelemekte bu da Arnavutluk ve Kosova tarih yazımını ve ders kitaplarını doğrudan etkilemekteydi.¹¹

"Savaştan sonra eğitim sisteminin kurulması ve Arnavutların komünist ligine entegre edilmesi başka bir toplumsal süreç ile ilişkiliydi: Osmanlı sonrası yönetimde bulunan grupların Yugoslavya'da eğitim gören elitler ile değişmesi."¹² "Elitler iki politik yöne ayrılmıştı: bir tarafta yeni sistemin destekçileri olan elitler, diğer tarafta ulusal ve muhalif bir tutum ile pasif olan elitler. Böylece Kosova'da olan Arnavut aydınlar Yugoslavya Devleti tarafından yetiştirildi. Arnavutluk'tan farklı olarak, Kosova aydınları savaş öncesi entelektüel bir geleneğe bağlı değillerdi. Aslında, aydınlar Arnavut ulusal kimliği lehine Osmanlı kültür kalıplarından kurtulmaya çalışıyorlardı. Eğitim alanında yapılan çalışmalar hem kültür hem de ulusal aydınlanma için büyük önem taşıyordu."¹³

⁸ Rexhepi, **a.g.e.**, s.22.

⁹ Bkz: Schmitt, **a.g.e.**, s.187.

¹⁰ Schmitt, **a.g.e.**, s.188.

¹¹ Fatih Fuat Tuncer, "**Kosova'da tarih yazımı tartışmaları: Osmanlı ve Türk imajı**", Balkan Araştırmaları Dergisi 6, Sayı 2, 2012, s. 72

¹² Schmitt, **a.e.**, s.189.

¹³ **A.e.**, s.190.

Muhalef tutumlu elitlerin bazıları devletin uyguladığı baskıdan dolayı (yasadışı örgütler kurarak) gizli bir şekilde çalıştı, bazıları da devlet tarafından (idam, hapis, izolasyon vb. uygulamalarla) ağır cezalara çarptırıldı. “Enver Hoca’nın milliyetçiliği her ne kadar retorik olsa da, eğitim alanında yapılan işbirliğinin ürünü Kosova’da ulusal eğitimde görüldü. Tarih yazıcılığı Arnavut bilim adamlarına dayanarak gelişti ve okul ile medya vasıtasıyla yayıldı.”¹⁴

Yugoslavya genç entelektüellere Fransa’da eğitim almaları için burs vermeye başlamıştı. Bu durum Kosovalı akademisyenleri Fransız kültürüne yönelmek doğrultusunda etkiledi. 1960-1970 yıllarında bir grup Kosovalı Arnavut entelektüel Belgrad Üniversitesi’nde eğitim görmüş ve bu eğitim ideolojik ve entelektüel tutumlarını etkilemiştir. 1970 yılı sonrasında Kosova akademisyenleri siyasi koşullar nedeniyle Tiran’a yönelmeye başladılar. 1970 yılında kurulan Priştine Üniversitesi eğitim alanında büyük bir adım olarak nitelendirilmiştir.¹⁵ Arnavut milletinin ulusal haklarını arayan birçok akademisyen bu üniversiteye yoğunlaşmıştır.

“1966 sonrası özellikle ilk iki yıl içinde meydana gelen büyük engellere rağmen eğitim, bilim ve edebi çalışmalar alanında önemli sonuçlar elde edilmiştir. Arnavutça eğitimin tüm seviyelerinin, okul kitapları, edebiyat ve kültür gibi alanların hızlı ve kaliteli bir gelişime uğraması 1974 yılında Kosova’nın Sosyalist Yugoslavya Federal Cumhuriyeti’ne federal bir birim olarak mensup olduğu zaman gerçekleşmiştir.”¹⁶

O güne kadar gerek eğitimde, gerek kültürde ve gerekse bilimde görülmemiş ilerlemeler Kosova’da gerçekleşmiştir. Ancak 1981 yılından itibaren eğitim sisteminin gerilemesi 1990-1991 yıllarında eğitim sisteminin çökmesi ile sonuçlanacaktır.¹⁷

Bu dönemdeki entelektüellerin entelektüel profillerini, kavramlarını ve teorilerini yakından incelemek amacıyla dört aydına odaklanılacaktır: Ukshin Hoti, Rexhep Qosja, Ibrahim Rugova ve –bu çalışmada ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacak olan-

¹⁴ Schmitt, a.e., s.191.

¹⁵ Bkz: **Monografia: Universiteti i Prishtinës (1970-2005)** [Monografi: Priştine Üniversitesi 1970-2005], Universiteti i Prishtinës, Prishtinë, 2005.

¹⁶ Rexhepi, a.g.e., s. 24.

¹⁷ A.e., s. 24.

sosyolog Fehmi Agani. Bu aydınların ortak noktaları; siyasal araştırmalara, milli sorunlara, Arnavut kültürü ve değerlerine ve tarih yazıcılığına duydukları ilgidir. Bu sorunları ele alma yöntemleri ve geliştirdikleri yaklaşımlar arasındaki farklılıklar ise onların arasındaki farkları oluşturmaktadır.

2.2. Ukshin Hoti

Ukshin Hoti¹⁸ 1943 yılında Krusha e Madhe'de (Rahovec Belediyesi) dünyaya geldi. 1964'te Hırvatistan'da Zagreb Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi Bölümü'nde okudu. 1968'de üniversiteyi bitirdi ve hemen askerliğe çağırıldı. 1968 ile 1970 yılları arasında Belgrad'da bir taraftan askerliğini yaparken diğer taraftan da Belgrad Üniversitesi'nde Siyaset ve Ekonomik Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde yüksek lisansını tamamladı. 1970-1972 yılları arasında İşçi Halkın Sosyalist Ligi için uluslararası komisyonda Yugoslavya'nın yüksek devlet idaresine yoğunlaştı. 1972'den 1977'ye kadar Kosova'nın Dış İlişkiler Sekreterliği görevinde bulundu. Bu görevin başında olduğu dönemde Yugoslavya ile Arnavutluk arasında ulusal ve profesyonel önem taşıyan birkaç anlaşma imzalanmıştır. 1974 yılında (Josip Broz Tito'nun iktidarında) Yugoslavya'daki Sırp hegemonyası zayıflarken Tito'nun uyguladığı politikalar sayesinde Kosova özerk bir bölge olarak kendi anayasasına sahip oldu ve nihayet Kosova anayasal düzeyde Yugoslavya'nın diğer siyasi birimleri ile eşit hale geldi. 1975'te *Soğuk Savaş ve Detant* adlı ilk kitabı yayınlandı. 1977'de çeşitli makamlardaki yetkililerle siyasi çatışmalar yaşadı ve Dış İlişkiler Sekreterliği görevinden istifa etti. 'Fulbright' bursu kazanarak 1978-1979 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ne giderek Chicago, Washington ve Harvard üniversitelerinde doktora eğitimi almış ve orada bağımsız araştırmacı olarak çalışmıştır. Amerika'da araştırmacı olarak bulunduğu dönemde çeşitli sempozyumlara katılmıştır. 1979'da Amerika'dan dönerek Priştine Üniversitesi'nde öğretim üyesi olmuş, profesör olarak çalışmaya başlamıştır. Hukuk ve Felsefe fakültelerinde Siyaset Sosyolojisi ve Uluslararası İlişkiler dersleri vermiştir. 1980 yılında *E drejta e popullit shqiptar për vetëvendosje krahas faktorit ndërkombëtar (Uluslararası faktörler karşısında Arnavut*

¹⁸ Biyografi ile ilgili: Bkz: Ukshin Hoti, **Filozofia politike e çështjes shqiptare**, UNIKOMB, Prishtinë, 1997 ve Ukshin Hoti, Ismail Kadare, **Bisedë përmes hekurash**, Onufri, Tiranë, 2014.

halkının tayin hakkı) konulu doktora çalışmasını yazmaya başlamış fakat birkaç defa cezaevine girmesi nedeniyle çalışmasını bitirememiştir. Bu çalışmayla birlikte diğer kitapları da 1999 savaşı günlerinde Sırp askerler ve polisler tarafından -kendi evinde- yakılmıştır. *Siyasi istikrar faktörü olarak Kosova (Kosova si faktor stabiliteti politik)* konulu ikinci doktora çalışması da yakılmıştır. Bu doktora çalışmasını Almanya’da savunmayı planlamış fakat 1994’te tutuklanması nedeniyle bunu gerçekleştirememiştir.

11 Mart 1981’de Priştine Arnavut öğrencilerin yoğun protesto gösterilerine sahne oldu. Aynı yılın 19 Kasım’ında protestoları kınamak için bir toplantı düzenlenir ve Priştine Üniversitesi’nin bütün personeli bu toplantıya çağrılır. Ukshin Hoti de bu toplantıda bulunur. Bu toplantıda Hoti, öğrencilerin isteklerini ve Kosova için Cumhuriyet ilkesini savunur ve bu nedenle de iki gün sonra tutuklanır. 21 Temmuz 1982’de dokuz yıl hapis ile mahkûm edildiği bildirilmiş ancak cezası Yüksek Mahkeme tarafından üç buçuk seneye düşürülmüştür. Bu süre içerisinde Yugoslavya’nın Priştine, Mitrovica, Gilan, Belgrad ve Ljubljana cezaevlerinde kalır. Cezası, 1985 Nisanında, hafifletilerek köyünde ev hapsinde tutulması dönüştürülür ancak profesör ve politikacı olarak bütün pedagojik ve siyasi etkinlikleri yasaklanır. Bu dönemde farklı bilimsel ve akademik çalışmalara yoğunlaşır. Yurtdışı faaliyetlerini engellemek amacıyla devlet tarafından pasaportu alınır. Ailesi ve akrabalarının aktardığına göre, bu gelişmelerin neden olduğu üzüntü ve yıpranma nedeniyle 1990’da Slovenya’nın başkenti Ljubljana’ya gider çünkü orada devlet henüz basın yasağı koymamıştır. Ljubljana’da “Migjeni” topluluğunun yayınladığı *Alternativa* gazetesi ve Arnavutça yayınlanan *Republika* adlı gazetede yazılar yazar. Aynı zamanda ‘*Demokracia autentike*’ (DeA) (Özgün demokrasi) fikrini ortaya atar ve aynı adla bir dergi çıkarır. Aşağıda açıklanacağı gibi, DeA (Özgün demokrasi) kavramı Kosova’nın güncel siyasetinde büyük önem taşıyan bir kavramdır. Daha sonra tekrar Kosova’ya döner. Aynı yıl Rahovec şehri etrafında Sırp polisleri 5 protestocuyu katletmişti. 1992 yılında Hoti bu eylemcilere anma töreni organize etmiş, ulusal ve demokratik görüşlerini bir kez daha vurgulamıştır. Bu yüzden 1993’te tutuklanmış, Mart ve Nisan aylarını cezaevinde geçirmek zorunda kalmıştır.

1991 yılında Ibrahim Rugova'nın -1989'da kurulmuş olan- Kosova Demokratik Birliği Partisi'ne üye olmuşsa da, 1992'de LDK'den ayrılmıştır. Aynı yıl öğrencilerin yazılı başvuru yaparak Hoti'nin üniversiteye dönmesini istemeleri sonucu yeniden profesör olarak çalışmaya başlamıştır. 23 Kasım 1993'te Tetova'da (Kalkandelen, Makedonya) bir mitinge katılarak bir kez daha açık bir şekilde Arnavutların ulusal olarak birleşmesine ilişkin fikirlerini ortaya atmıştır. 1993'ün Mayıs ayında Priştine'de Basın Sarayı'nda (Pallati i Shtypit) politikacı ve eylemci Adem Demaçi başta olmak üzere, Arnavutlar basın özgürlüğü adına grev düzenlerler ve Ukshin Hoti de ziyaretlerine gider. Grev ziyaretinden dönerken polisler arabasını durdurarak kendisine ağır bir şekilde saldırırlar. 16 Mayıs 1994'te UNIKOMB partisinin başkanlık görevini alması için davet edildiği gün tutuklanır ve Kasım ayında "Yugoslavya'nın toprak bütünlüğünü tehlikeye atma ve Anayasaya aykırı faaliyette bulunma" suçundan 5 sene hapisle cezalandırılır. 1994'ten 1999'a kadar Yugoslavya'nın Dubrava, Niş ve Mitrovica cezaevlerinde kalır. 1995 yılında *Filozofia Politike e Çështjes Shqiptare* kitabını yayınlar.

28 Şubat 1998'de savaş başladı. Sırp güçleri Krusha e Madhe köyünü bombaladığı gün Ukshin Hoti'nin çalışma salonu da yakıldı. 14 Mayıs 1998'de Avrupa Parlamento'su Hoti'nin serbest bırakılması için çağrıda bulundu.

13 Ekim 1998 Saharov Ödülü için aday gösterildi. 23 Mart 1999'da NATO, Sırbistan'da ve Kosova'da Sırp güçlerinin merkezlerinin ve önemli noktalarının bulunduğu alanları bombalamaya başladı. Hoti cezasının bitimine bir gün kala, 16 Mayıs 1999 tarihinde (ki cezaevinde bulunanları serbest bırakmak için olağandışı bir gün) iki gardiyan eşliğinde Dubrava Cezaevinden çıkarıldı ve o andan itibaren, Sırp otoriteler tarafından Hoti'nin hayatı ya da ölümü hakkında hiçbir bilgi verilmedi. Arnavut siyasi ve sivil mahkûmlarla dolu olan Dubrava Cezaevi üç gün sonra NATO tarafından bombalanmaya başladı. Aynı zamanda Sırp polis ve askerler Arnavut mahkûmları katletti.

10 Haziran 1999'da NATO askerlerinin Kosova'ya girmesiyle savaş sona erdi. Sırbistan'ın askeri, idari ve siyasi güçleri Kosova'yı bırakıp Sırbistan'a döndüler. 2000 yılında, yani Hoti'nin hayatta olup olmadığının henüz bilinmediği bir dönemde,

Tiran’da Onufri Kitabevi Hoti’nin *Parmaklıklar Arkasından Sohbetler* adlı üçüncü kitabını yayınladı. Bu kitap, 1995’te Hoti’nin cezaevinde kaldığı sürede Nobel Edebiyat Ödülü’ne aday gösterilen Arnavut yazar İsmail Kadare ile mektuplaşmalarının kitaplaştırılmış halidir.

Ukshin Hoti’nin siyasi düşüncesi bilimsel, mantıksal, demokratik ve ahlaki temellere dayalıdır. Eğitimi aldığı uluslararası ilişkiler alanından da etkilenen Hoti, uluslararası ilişkilerin bilimsel anlamı ve siyasetin toplumdaki uygulamaları üzerine odaklanmıştır.

Balkanlar ve Kosova (Arnavutlar) sorununa odaklanmadan önce siyaset, devlet, vatandaş, eşitlik ve insan haklarını eleştirel bir perspektifle ele alarak bu kavramların anlamlarına dair derin analizler yapmıştır. Hoti, Aristoteles’ten başlayarak Hegel, Hobbes, Marx ve Weber dönemine kadar olan siyasî düşünceler tarihini araştırmıştır. O, Yunan Polisi’nde siyaset, ahlak ve ekonomi üçlüsünün birlikteliğini vurgulayarak, *zoon*’un Polis’in bir yurttaşı olup bu Polis’in işlerine katıldığını savunmaktadır. İnsanın böylesine bir (devlet işlerine) katılımını ise kendi kendini geliştirme biçimi olarak nitelendirmektedir.¹⁹

Arnavut sorununun tarihsel perspektiften okunuşu

Dönemin diğer düşünürleri gibi Hoti’nin de teorik ve bilimsel çalışmaları; Yugoslavya’daki Arnavutların durumu, tarihsel hakları, bir ulus olarak gelecekleri, bir cumhuriyet olarak Kosova’nın geleceği, Balkanlardaki farklı milletler arasındaki ilişkiler, Avrupa ve diğer güçlerin Balkan halklarının kaderinin belirlenmesindeki etkileri, bu coğrafyadaki milletlerin milli ve dini kimliklerindeki belirsizlikler gibi konulara odaklanmıştır. Kuşkusuz, Hoti’nin ilgilerinin odağında, dönüm noktası olarak nitelediği 1981 yılı ve sonrasında Arnavutlar’ın Yugoslavya’daki durumu vardır.

¹⁹ Bkz: Ukshin Hoti, *Filozofia...*, s. 14.

Ona göre Arnavut tarihi Arnavut topraklarının Romalılar, Bizanslılar, Türkler, Ruslar, Almanlar, İtalyanlar ve Fransızlar gibi milletler için stratejik bir öneme sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

“On dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başında (Balkanlarda ulusal devletlerin kurulması sırasında) büyük güçlerin küresel çıkarları yeniden gündeme gelmiştir. İki büyük gruba [Avusturya-Macaristan, Almanya ve kısmen İtalya’dan oluşan Üçlü Eksen ve Rusya (1917’ye kadar), İngiltere ve Fransa’dan oluşan İttifak] ayrılmış büyük güçlerin ve uyduları olmuşçasına araçsallaştırdıkları diğer devletlerin çıkarları birbiriyle çatışınca Arnavutluk’un sınırlarını daraltarak küçük ve “pratik” bir Arnavutluk yaratmışlardır. Arnavutluğun bir devlet haline gelişi, Arnavutlar arasında tabii ki siyasi bir zafer olarak itibar görmüştür.”²⁰

Fakat Hoti’ye göre bu bağımsız devlet, Arnavutların milli beklenti ve çıkarlarını karşılayan bir devlet olmaktan çok uzak olup ancak uluslararası güçlerin çıkarlarını dengeleyecek bir uzlaşmanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Onun için denilebilir ki, Arnavut sorunu büyük güçlerin yarattığı bir sorundur ve bu nedenle de onlar tarafından çözülmelidir. Fakat büyük güçler kendi çıkarları gerektirmedikçe böyle bir soruna müdahil olmayacakları gibi, Arnavut siyasi aktörleri bu soruna çözüm arayışında bulunmadıkça büyük güçlerin böyle bir meseleye yaklaşması mümkün değildir.²¹

“Tarihsel olarak Arnavut toprakları, küresel güçlerin çıkarlarının kesiştiği bir nokta olmuştur. Bunun içindir ki Arnavutlar ikiden fazla ülkeye bölünmüşlerdir. Arnavutluk’taki Arnavutlar bağımsız ve egemen devletlerinde yaşarken, Yugoslavya’daki Arnavutlar çeşitli dönemlerde bazen ayrı bir ulus bazen de etnik bir azınlık olarak tanınmıştır. Avusturyalı Almanların desteklediği “pratik” Arnavut devletine siyasi müzakerelerde Ruslar, sahada ise Sırlar karşı çıkmıştır. Arnavutların bugünkü durumu bu iki cephenin uzlaşması olarak okunabilir.”²²

“Arnavutlar ve Sırlara, küresel gelişmelerdeki rolleri açısından ya da nüfus sayıları açısından bakılacak olursa dünya hiyerarşisinde aralarında büyük

²⁰ A.e., s. 78.

²¹ A.e., s. 75.

²² A.e., s. 89.

farkların bulunmadığı görülür (ikisi de nispeten küçük uluslar kategorisine aittir). Ayrıca tarih sahnesinde kendilerine has bir dinleri yoktur (Bizans döneminde Ortodoksluk benimsenmişken Roma döneminde Katoliklik benimsenmiştir. İslamiyet ise Osmanlılarla beraber gelen bir dindir). Böylece, diğer büyük ulusların yaptıkları gibi dini topraklarını genişletmek amacıyla bir araç olarak kullanmamışlardır (Sırların geç çabaları hariç). Tarihsel olarak, birbirlerine karşı imtiyazlı konumları olduysa da bu, dış güçlerin çıkarları doğrultusunda (Osmanlılar, Ruslar, Almanlar, Fransız vs.) ve dış güçlerinin verdiği ölçüde olmuştur. Bu nedenlerle aralarındaki ilişkilerin hiyerarşiden değil tam eşitlikten ibaret ve hor görmekten değil iki taraflı saygıdan ibaret ilişkiler olması gereklidir.”²³

Hoti, Yugoslavya’nın medeniyetler ve siyasi mozağini vurgulamaktadır: Stratejik açıdan bakıldığında Yugoslavya Avrupa ile Asya, Doğu ile Batı, NATO Antlaşması ile Varşova Sözleşmesi arasında köprü işlevi görüyordu. Kültürel önemi açısından bakıldığında 3 dinin (Katoliklik, Ortodoksluk ve İslamiyet) ve 2 medeniyetin (Doğu ve Batı) kesiştiği bölgeydi. Kosova ise, bütün bunların bir yansıması iken kendine has diğer önemli özelliklere de sahiptir.²⁴

Uluslararası ilişkilerde ve özellikle Balkanlar’da dini bileşeni değerlendirirken Hoti, Büyük güçlerin Balkanlar’daki politikalarının bu bileşenden etkilendiğini düşünmektedir. Büyük güçler, çoğunluğu Müslüman Arnavutların oluşturacağı bir Arnavutluğun yaratılmasıyla Hristiyan Avrupa’da bir “Asyalı kalıntı” kalacağı kanısındaydılar. Bu gelişmelere dair yapılan tartışmalarda dini bileşenin bir siyasi argüman olarak itibar görmemesi, alınan siyasi kararların dini bileşenden etkilendiği gerçeğinin yadsınmasına neden olmamalıdır. Onun içindir ki, her ne kadar gerçekdışı olsa da, Arnavutlar üzerinde İslami köktencilik varsayımının oluşturulması olasıdır. Bu varsayım, Arnavutların yüzyıllardır sürdürdükleri dinler arası hoşgörü tavrı dikkate alındığında yanlış ve asılsız bir iddiadır.²⁵

²³ A.e., s. 101.

²⁴ A.e., s. 111.

²⁵ A.e., s. 90.

Arnavut sorununu, Avrupa’da bölünmüş bir ulus olmak olarak değerlendiren Rexhep Qosja gibi Ukshin Hoti de, Avrupa’nın diğer ulusları gibi, Arnavutların da birleşme hakları olduğu düşüncesindedir. Arnavut meselesindeki düşünceleri ve eylemleri Avrupa’yı ‘evrensel değerler olan insan hakları ve demokratik ilkelerin tüm milletler için mi yoksa sadece Hristiyan halklar için mi geçerli olduğu’ konusunda geçmeleri gereken bir sınavla karşı karşıya bırakmaktadır. Arnavut halkı, kendini Avrupa’ya ait (hatta Avrupa’nın en eski milletlerinden) hissetmekte ve diğer milletler için geçerli hakların kendileri için de geçerli olacağına inanmaktadır. Daha önce dikkate alınmamış olan bu dini bileşen yine gündeme gelmiş bulunmaktadır.²⁶ Bu sorunun çözüme kavuşma biçimi, Avrupa’nın ne kadar medenileştiğini (ya da medenileşemediğini) gösterecektir.

Arnavutların Demografik Yapısı

Hoti’ye göre Arnavutlar, istatistiksel olarak nispeten küçük, antropolojik olarak ise orta ya da nispeten büyük bir millettir.²⁷ Arnavutlar kompakt bir coğrafyada Arnavutluk ve Yugoslavya’nın güney bölgelerinde (Kosova, Batı Makedonya, Güney Sırbistan / Preşova ve Bujanovac / Karadağ) yoğun olarak yaşamaktadırlar. Yugoslavya’daki Arnavut bölgeleri coğrafi olarak kompakt sayılmaktadır. İdari ve siyasi açıdan ise ana vatanları olan Arnavutluk ve dört cumhuriyette, Sırbistan, Makedonya, Kosova, Karadağ’da yaşamaktadırlar. ²⁸ İstatistiklere göre Yugoslavya’daki Arnavutlar, Arnavutların toplam sayısının %40’ını teşkil etmektedirler. Fakat aslında Arnavutların çoğu ana vatanları olan Arnavutluk’un dışında yaşamaktadırlar. Arnavutlar açısından siyasi önem taşıyan bu gerçek, Avrupa güçlerinin küresel siyaseti açısından da oldukça önemlidir.²⁹

Kendi köklerinin coğrafyası olan Balkanlar dışında Arnavutlar en çok Türkiye’ye göç etmişlerdir. Türkiye’deki Arnavutların sayısı konusunda farklı tahminler bulunmakla birlikte kesin istatistik verileri bulunmamaktadır. Bunun en önemli nedeni, Türkiye’de yapılan nüfus sayımlarında kendilerini Türk olarak

²⁶ A.e., s. 126.

²⁷ Bkz: a.e., s. 73.

²⁸ A.e., s. 74.

²⁹ A.e., s. 75.

tanıtmayanların ya *diğer* ya da *göçmen* olarak sayılmasıdır. Buna rağmen, Türkiye’de milli bilinci olan, Arnavutça konuşan ve kendi milli menfaatlerini korumaya hazır 1 milyondan fazla (1,2 milyon) Arnavut’un yaşadığı düşünülmektedir.³⁰ Arnavut sayısının belirlenmesini zorlaştıran önemli bir sosyolojik olgudan da bahsetmek gerekir ki bu olgu, dindir. Buna göre Türkiye’deki Arnavutlar kendilerini tanıtırken dini kimliklerini ön plana çıkarmaktadır. “Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları diğer yerler ise Batı Avrupa, Amerika ve Avustralya’dır.”³¹ Amerika’daki Arnavutlar kendi kurdukları lobi ve bu lobi aracılığıyla yaptıkları faaliyetler ile tanınmaktadır. Arnavutların diaspora dünyasının Kosova sorununun çözüm arayışlarındaki rolünü değerlendiren Hoti, Avrupa, Avustralya ve Türkiye’deki Arnavutların rolünü vurgulamaktadır. Fakat üstlendikleri bu rollere rağmen Arnavut diasporası Pan-Arnavut politikasının öncülleri olamamaktadır. Öte yandan, uluslararası hukuk sistemi yüzünden Arnavutluk da bu politikanın taşıyıcısı olamamaktadır.

“Bununla birlikte, ulus kavramından Anglo-Sakson içeriğin [ulusun devlet olarak varoluşu (*nation-state*)] anlaşılması koşuluyla, Arnavutluğun böyle bir politikanın öncülüğünü yapmasının bir sakıncası yoktur (diasporada yaşayan Arnavutların büyük çoğunluğunun –millet olarak kendilerinin varlığı ve ana vatanlarının varlığı tehdit edilmeksizin-birleşmesini istemelerinde bir sakınca olmadığı gibi). Bu anlamda, Arnavutların asıl milli çıkarlarından bahsedilebilir: a) ulus olarak varolması, b) devleti (Arnavutluk) olan bir ulus olarak varolması, c) birleşmesi. Olası bir pan-Arnavut politikasının temelinde birleşme bileşeni bulunmaktadır, fakat böyle bir durum Arnavutluk’un tüm Arnavutların ana vatani işlevini sürdürmesine mani olmamalıdır. Bunun içindir ki böyle bir hedefin gerçekleşmesini sağlayacak tüm politikalar pan-Arnavut politika olarak nitelenebilir. Siyasi-mantıksal tartışmalarda Arnavutların böyle bir olası hedefi reddedilemez. Kuramsal çerçeve ve uluslararası hukuk bağlamında Arnavutluk böyle bir politikanın öncülüğünü üstlenmelidir.”³²

Ukshin Hoti’nin siyasi ve teorik fikirlerinin oluşumu, daha önce de ifade edildiği gibi, Yugoslavya döneminde Kosova’da yaşanan karmaşık siyasi ve sosyal

³⁰ A.e., s. 75-76.

³¹ A.e., s. 76.

³² A.e., s. 77.

şartlarda gerçekleşmiştir. Arnavut sorununun çözümüne yönelik görüşü, Avrupa bağlamında bir geleceğe dayanmaktadır. “Ve Arnavut sorununun doğru çözümü, bu milletin Avrupa’nın birleştirici süreçleri bağlamında birleştirilmesidir. Bugün, hiçbir ciddi siyasi aktör Arnavutların bu hakkına itiraz edemez. Geçmişte büyük güçler arasındaki dengenin sağlanması ve (nasıl olsa korunamayan) barışın korunması uğruna feda edilen bu milletin artık birleşme ve Avrupa’nın ileri, gelişmiş ve eşit milletleri arasına katılma hakkı vardır.”³³

Bu sorunun çözümünün olası etkilerinin farkında olan Hoti düşüncelerini, “Nüfusunun yarısından fazlasının anavatanları dışında, yine toplam nüfusunun %40’ının Yugoslavya’da yaşadığı Arnavut milletin sorunu çözülmelidir. Arnavutlar bu sorunun çözümünü bulmadırlar. Bu çözüm ise barışı, dengeleri ve küresel siyasi odakları tehdit etmeyecek şekilde tasarlanmalıdır”³⁴ şeklinde ifade etmektedir. Ona göre Arnavutların birleşmesi için iki olası senaryo tasarlanması mümkündür: a) Avrupa’ya entegrasyon süreci bağlamında ve Almanya’nın öncülüğünde gerçekleşecek birleşme (*via-Alman Birleşme Senaryosu*), b) İkinci Dünya Savaşı boyunca da gündemde olan ve Arnavutluk’un Yugoslavya’ya katılmasını öngören senaryo (*via-Belgrad Birleşme Senaryosu*).³⁵ Ancak bu senaryoların her ikisi de Kosova’daki Arnavut faktörünün rolünü küçültecektir. “Bu nedenle, Kosova’nın Cumhuriyet olması isteğini dile getiren 1981 olayları, bu unsurun sesini yükseltmesi açısından çok önemli olaylardır. ‘Kosova Cumhuriyeti’ çözümü, Arnavut sorununun ancak kısmi bir çözümü olabilir.”³⁶ Almanların birleşmesini örnek alan Hoti, onların birleşmesinin Sovyet karşıtı düşünceyle ya da Sovyetler Birliği’ne karşı atılan bir adım olarak değerlendirilmemesi gerektiğini düşünmektedir. Bu bağlamda ne Kosova Cumhuriyeti’ni ne de (Avrupa’ya entegrasyon süreci bağlamında) Arnavutların birleşmesini, herhangi birilerine karşı değil sadece ve sadece bu milletin esas hakkı olarak atılması gereken bir adım olarak görmektedir. Hoti’ye göre cumhuriyetin oluşması bir ulusun diğer bir ulus üzerindeki zaferi olarak görülmeyip eşitliğin ve herkesin kendisi olma fırsatının gerçekleşmesi olarak görülmelidir. Ona göre de jure

³³ A.e., s. 87.

³⁴ A.e., s. 90.

³⁵ A.e., s. 90.

³⁶ A.e., s. 91.

Kosova Cumhuriyeti'ni tanımak, Sırları küçük bir toplum yapmayacağı gibi Arnavutları da daha büyük bir toplum yapmayacaktır. Aslında nasıllarsa zaten öyle olacaklardır. Hoti, tüm Arnavutların bir devlette birleşmesi ile ilgili olarak, “bu birleşmenin bir gücün ya da inadin gösterişi olarak algılanmaması lazımdır; çünkü ‘milli birlik’ bir ‘olumsuzluk’ değil, Arnavutların bir hakkıdır”³⁷ ifadelerini kullanmıştır.

İlerleyen ve gelişen dünya milletleri ile beraber ilerleme ve modern ilim ve bilimlerde gelişme ihtiyaçlarını, Kosova'nın devlet (cumhuriyet) olmasını gerektiren en önemli argümanlar olarak gören Hoti, “Meşru hakların yerine getirilmesindeki bu siyasi savaş, bu gelişme ihtiyacından yola çıkmıştır. Aynı zamanda, Sırların da böyle bir gelişmeye ihtiyaç duyduklarını yadsımamaktadır. Tam tersi –Kosova'nın devlet (cumhuriyet) olması- nüfus sayısı, gelişme düzeyi, medeni gelişmişliği, tarihi ve coğrafi konumu ve iç dinamikleri gibi açılardan neredeyse aynı olan bu iki milletin hâkimiyet isteğine dayalı ilişkilerinin sonlandırılmasını, kendilerinin daha fazla araçsallaştırılmasına mücadele etmeyerek aralarında kalitatif açıdan yeni ilişkilerin kurulmasına bir çağrıdır. Kosova Cumhuriyeti, araçsallaştırılmaya karşı ve hem Arnavutların hem de Sırların çıkarına bir oluşum olarak algılanmazsa, ortaçağa ve tarihin kanlı sayfalarına bir dönüş olacaktır.”³⁸

‘Kosova Cumhuriyeti’ meselesi ve 1981 yılı

Siyaseti ‘toplumsal durumu düzenleme ve ilerletme faaliyeti’ olarak tanımlayan Hoti, 1981 olayları için “Kosova'daki Arnavutların istekleri özerklikten öteye gitmiştir. Kosova'nın siyasi konumu artık sadece özerk bir bölge düzeyinde değil Yugoslavya'daki diğer cumhuriyetlerle eşit bir cumhuriyet isteme seviyesindedir”³⁹ söylemektedir. Fakat bu olayları ve bu kırılma noktasını özel kılan, Kosova'daki Arnavutların uyanışıdır: “Kosova sorununu çözmekte aciz kalan

³⁷ Bkz: Glauk Konjufca: “**Tezat themelore të filozofisë politike të Ukshin Hotit**” [Ukshin Hoti'nin siyasi felsefesinin temel tezleri], 3 Mart 2012, Prishtinë.

[http://www.vetevendosje.org/news_post/tezat-themelore-te-filozofise-politike-te-ukshin-hotit/, Erişim tarihi: 14.07.2016].

³⁸ Bkz: Hoti, **a.g.e.**, s. 125.

³⁹ **A.e.**, s. 38.

Arnavutluk ve Yugoslavya'dan ümidini kesmiş Kosovalı Arnavutlar, artık tek başına –fakat ısrarla– Avrupa'ya doğru ilerlemeye başlamışlardır!”⁴⁰ Hoti Kosova'daki siyasi durum yanında, halkın manevi ve ruhsal durumunu da değerlendirmeye almaktadır: “Kosova, resmen savaşta değildir, işgal altındadır. Kendini devlet olarak ilan etmiştir fakat henüz teşkilatlanamamıştır (her ne kadar ileride teşkilatlanacaksa da). Halkın manevi durumu ise çok ağırdır.”⁴¹

1981 yılında Kosova'nın devlet (cumhuriyet) olarak kurulması talep edilmiştir. Bu talebin arkasında Arnavut sorununun, Kosova'nın devlet olarak teşkilatlanması ve halkının Yugoslavya'daki diğer cumhuriyet ve halklarla eşit haklara sahip olma statüsüne geleceğine olan inanç yatmaktadır. Dönemin siyasi iktidarı, “devlet (cumhuriyet) olarak teşkilatlanmış bir Kosova'nın, bir gün kendi kaderini kendisi belirleme hakkını kullanarak Arnavutluğa katılacağından korkarak” bu isteği reddetmiştir.⁴²

Kosova Cumhuriyeti'nin istenmesi aşağıdaki beklentilerin sonucudur:

- 1- Derin etnik çatışmalara neden olmayacaktı,
- 2- Tüm taraflar için en uygun çözüm olacaktı,
- 3- Hem Arnavutları hem de Sırları dış güçlerin menfaatleri uğruna araçsallaştırılmaktan kurtaracaktı.

“Kosova'nın devlet olarak teşkilatlanması, Arnavut milletinin birleşmesine doğru ilk adım olarak nitelenmekteydi. Böylece nihayet hem Yugoslavya hem de tüm Balkanlar siyasi bir istikrara kavuşacaktı.”⁴³ Önceki tüm yıllar tarih lehine çalışmışken 1981 yılı tarihi değiştirmişti.⁴⁴

Kosova'daki siyasi ve etnik ayrımları araştıran Hoti, insan aklının Kosova'daki gençlerin neden diğerleri gibi (diğer yerlerdeki gençler gibi) gelişmediği sorusuna cevap vermekte aciz kaldığını söylemektedir.⁴⁵

⁴⁰ A.e., s. 25.

⁴¹ A.e., s. 44.

⁴² A.e., s. 87.

⁴³ A.e., s. 88.

⁴⁴ Bkz: a.e., s. 96.

⁴⁵ Bkz: a.e., s. 108.

“Siyaset ve insan akli kendilerini büyük teorilerle meşgul etmişlerdir, tartışmaların coğrafi boyutu ise tüm Yugoslavya’yı kapsamıştır. Onun içindir ki ne Kosova’nın yerel hayatına inebilmiş ne de evrensel ile özel, soyut ile somut, teori ile uygulama arasındaki farkı yakalayabilmişlerdir. O gençler yeni bir şey yaratmayıp sadece taklit etmişlerdir.”⁴⁶

Kosova Cumhuriyeti, Arnavut ulusunun en temel çıkarlarından birinin karşılanmasıdır. Böylece, Balkanlar, Akdeniz ve Avrupa’da yeni ilişkilerin güçlenmesine yardımcı olacaktır.⁴⁷

Demokrasinin Karakteri

Hoti’nin, Kosova’daki demokrasinin gelişimi hakkındaki düşüncelerinde çok vurguladığı kavramlardan biri de “otantik (özgü) demokrasi” kavramı olmuştur. Bu terim ile Hoti, dışarıdan empoze edilmeyen ve Kosova halkının özelliklerini dikkate alan bir demokrasiyi anlatmak istemiştir.

“İnsan ilişkilerindeki insani olmayan tecrübeleri tekrarlatan bir “demokrasi”, demokrasi değildir, neofaşizmdir. Arnavutlar ise başka bir şey (demokrasi) inşa etmekte kararlıdır, bu ise – “diğerleri” istemese de – olacaktır. Avrupa, Arnavutlara başka çözümler empoze etmeye çalışanların isteklerine rağmen bu durumu kabullenecektir.”⁴⁸

“Kosova, kendine has bir otantik demokrasiye sahip olmadıkça Avrupa’ya ulaşamayacaktır.”⁴⁹

Hoti, Slovenya’nın başkentinde 1990’larda çıkardığı *Otantik Demokrasi*⁵⁰ dergisine verilen adın anlamını açıklarken “2000 yıldan fazla bir geçmişe sahip olan demokrasi, ancak otantik olduğu yerlerde (halkının özelliklerini ve sosyal-politik gerçeğine göre şekillendiği yerlerde) daha uzun sürmeyi başarmıştır”⁵¹ ifadelerini

⁴⁶ A.e., s. 109.

⁴⁷ Bkz: a.e., s. 91.

⁴⁸ A.e., s. 32.

⁴⁹ A.e., s. 95.

⁵⁰ “Demokracia Autentike”.

⁵¹ Hoti, a.g.e., s. 235.

kullanmıştır. “Demokrasi her yerde ‘organik’, otantik olmalıdır, empoze edilmemelidir.”⁵²

Demokrasi “insanı, toplumu, toplumsal ilişkileri ve tüm insanoğlunu mükemmelleştirme biçimidir. Dolayısıyla, bu ilişkileri kalıplaştıran ve statikleştiren bir kalıp olarak algılanmamalıdır. Toplumsal ilişkileri statikleştiren bir demokrasi, halkın faydasına değil, yalnız seçkinlerin (elitin) faydasıdır.⁵³ Hoti, toplumu demokrasiye göre uyarlanan bir toplum değil, topluma göre uyarlanmış bir demokrasi⁵⁴ ister:

“Kısacası, her zaman empoze edilmiş demokrasi türlerine karşı çıkmıştık, buna karşı çıkmaya devam edeceğiz de. Kosova’daki demokrasinin Arnavutlar tarafından oluşturulduğu düşüncesindeyiz (empoze edilmiş bir demokrasi değildir). Arnavutlar, dışarıdan gelen yardıma müteşekkirdir, fakat onlar sırf bu yardım uğruna kendi kimliklerinden vazgeçecek değildirler. Arnavutların doğasında ‘dostalara karşı adaletli olmak’ vardır, fakat her şeyden önce kendilerine karşı adaletli olmayı bilmişlerdir”⁵⁵

Bu ifadeler Hoti’nin bu konuya atfettiği önemi açıkça göstermektedir.

Otokton (özgün) bir çözüm üzerine

Ukshin Hoti, Arnavut sorununun çözümünü, esaslı ve uzun vadeli ilkelere dayalı doğal bir süreç olarak görmektedir. Ona göre böyle bir çözüm, Arnavutların ve Sırpların araçsallaştırılmasını önleyecektir. Empoze edilmiş çözümlerin tarihi tekrarlatabileceğine inanmaktadır:

“Bu yerlerin siyasi gerçekliğini göz önünde bulundurmayan – empoze edilmiş- herhangi bir çözüm uzun vadede farklı siyasi güçlerin yeniden çatışmasından başka bir şey getirmeyecektir. Böylesi bir durumda –ki şu an Yugoslavya’da böyle bir durum yaşanmaktadır- belli bir güç öbür güce karşı geçici bir ‘zafer’ elde edebilir, fakat uzun vadede Avrupa’nın gerçek anlamda bütünleşmesine mani olacaktır: varsayalım ki Slavlar yenildi ve bu yeni durumda da Avrupa

⁵² A.e., s. 237.

⁵³ A.e., s. 239.

⁵⁴ A.e., s. 77.

⁵⁵ A.e., s. 251.

bütünleşti. Fakat uzun bir gelecekte, Slav ülkelerinden biri (örneğin Rusya) güçlenirse ve Avrupa'ya karşı çok ciddi bir tehdit oluşturursa o zaman ne olacaktır? Avrupa, Rusya'ya karşı yenilgiye uğradıktan sonra oluşan yeni duruma göre mi bir daha 'bütünleşecektir', yoksa yeni bir dünya savaşı mı çıkacaktır?"⁵⁶ "(...) herkesten çok Amerikalılar dünyayı 'kendi örneğiyle' yaratmak isterler. Belki kendileri de çok uluslu bir devlet oldukları için çok uluslu devletlere karşı belirgin bir eğilimleri vardır, yoksa tek etnik ya da ulusal devletlere karşı önyargı veya nefret besledikleri söylenemez. Onların siyasetinde, bu olayın görünümüne bugün bir ret notu vardır. Onların düşüncesinde ulus-devletin oluşma süreci tamamlanmış olduğu için bizi ikna etmek istiyorlardır."⁵⁷

Din üzerine yazdığı yazılar her ne kadar az olsa da yaşadığı dönemde Arnavutlar arasında en gerçekçi dini yaklaşımlardan birini Hoti geliştirmiştir. O, dine uluslararası ilişkiler açısından yaklaşmıştır ve dinin uluslararası ilişkilerde yaklaşık %60'lık bir oranda rol oynayan temel bir bileşen olduğunu ileri sürmektedir. Kosova'da o dönemin birçok yazarı ve birçok topluluğu Arnavutları jeopolitik konumu uğruna Hristiyanlık değerlerine dönüşe çağırmaktadırlar. "Hoti jeopolitik konum uğruna manevi açıdan bir gerilemeye gidilmesine karşıdır. Arnavutların çoğu Müslümandır ve bu kimlikten kaçınılmaması gerekmektedir. O, İslam'ı bir kimlik olarak görürsek Arnavutçuluğun bunun bir eki olarak düşünülemeyeceğini; ancak İslam'ın Arnavutçuluğun kimlik yapısının bir eki olarak düşünülebileceğini söylemiştir. Yani Arnavutların kültürüyle, adetleriyle ve milli ruhuyla birleşmiş bir İslam olarak düşünülmektedir."⁵⁸ O ayrıca Arnavutların üç dininde mensubu olduğu gerçeğini vurgulamakta ve bunu bir zayıflık yerine bir avantaj olarak görmektedir.

Toplumsal Eleştirisi

Hoti, 1990 sonrası yazdığı yazıların çoğunda köylü ailelerin kültürel düzeyi ve onların siyasetle ilişkisi üzerinde durmuştur. Ona göre, zamanın ailelerinde bireysel egonun ailenin kolektif kimliğine yansımaları ⁵⁹ söz konusuydu. Karşı karşıya

⁵⁶ A.e., s. 133.

⁵⁷ U. Hoti, I. Kadare, **Bisedë...**, s. 75.

⁵⁸ Konjufca, a.y.

⁵⁹ Bkz: Hoti, a.g.e., s. 152.

bulunduğu gerçek durumdan hayal kırıklığına uğra(tıl)mış Hoti'ye göre “sadece zamanın –geçici- taleplerine karşı değil, hayat için esaslı taleplere karşı da korkunç bir oportünizm mevcuttur.”⁶⁰

Böylesi bir toplumsal ilişkiler düzeninde kadın, toplumsal bir unsur olarak dikkate alınmamakta, yeni nesillerin yetiştirilmesi üzerinde kafa yorulmamakta ve bu şekilde yetiştirilen nesiller sonlarını ‘köy odaları’nda⁶¹ görmekteydiler. İlişkiler ve mevcut durumu değerlendirme ölçütleri ‘bugün’ değil, ‘geçmiş zaman’dı, dolayısıyla ilişkilere yönelik bir değişim/gelişim yoktu, sadece bir ‘koruma’ vardı.⁶²

Hoti, en büyük eleştirisini ise feodal-klan ve feodal-kapitalist ilişkilere göre kurgulanmış düzene karşı yönlendirmektedir. Böyle bir düzende, kadınlar toplumun bir parçası olarak görülmezdi. Ev bakımı ve çocukların yetiştirilmesi kadına mahsus ‘görevler’di. Kadının kimliği kendisinden değil kocasının kimliğinden ve kocasının toplumdaki itibarından ibaretti: Filanca doktorun karısı, filanca mühendisin karısı, filanca başkanın, bakanın, sekreterin karısı gibi. Toplumda kadın kendi ismiyle ya da bu ismin ona sağladığı benliğiyle tanınmazdı. Bu eğilimler gelenek haline gelmişti, örneğin kız çocuklara küçükken kendi ismiyle değil ‘filanca kişinin kızı’, evlenince de ‘filanca kişinin karısı’ diye hitap edilirdi. “Geleneksel Arnavut aileleri, arkaik birer aile idi.”⁶³ Bunun yanı sıra Hoti, gençlerin eğitime ve bu eğitimin birey-aile, aile-hükümet arasındaki ilişkilere etkisini de araştırmıştır.

Hoti’nin düşüncesi tarihsel, mantıksal ve siyasal argümanlara dayalıdır:

- a) Arnavut sorunu –büyük güçlerin de “katkılarıyla” – tarihsel bir süreç içerisinde ortaya çıkmıştır,
- b) Kosova’daki Arnavutların kendi devletlerini (cumhuriyetlerini) oluşturma ve sonrasında Avrupa’yla bütünleşme süreci içerisinde diğer Arnavutlarla birleşme hakları vardır,

⁶⁰ Hoti, **a.g.e.**, s. 153

⁶¹ *Oda* – Arnavut eski geleneğinde evin yanında (evden ayrı veya bağlı) erkeklerin toplandığı ayrı ve özel bir bölüm (evden küçük bir bina). Oda’nın fonksyonları sohbet etmek, ailenin, kabilenin, köyün veya bölgenin önemli kararlarını almak için toplantı mekanı olmak, folklorik şarkılar söylemek gibidir.

⁶² Hoti, **a.g.e.**, s. 153-154.

⁶³ **A.e.**, s. 305-306.

- c) Arnavut tarihi ve Kosova'nın geleceğini analiz ederken ulusal kimlik faktörünü ön plana çıkaran ilkelere değil evrensel adalet, eşitlik ve karşılıklı saygı ilkelerine dayanmaktadır,
- d) Adaletin talep edilmesi gerektiğinde yersiz konformizmi eleştirmektedir,
- e) Kosova Cumhuriyetinin kurulmasını Sırlara inat olarak değil Kosova'daki Arnavutların doğal bir hakkı olarak istemektedir,
- f) Ne nüfus sayısı ne sahip olunan güç ne de dini kimlikler konusunda Sırlar ile Arnavutlar arasında esaslı ve büyük farklar görmektedir,
- g) Kurulacak cumhuriyetin hem Arnavutların hem de Sırların -diğerlerinin menfaatleri uğruna- araçsallaştırılmasını önleyeceğine inanmaktadır,
- h) Balkanlar için empoze edilecek –ve kaçınılmaz olarak bir geriye dönüşe yol açacak- herhangi bir çözüm senaryosu değil otantik bir çözüm istemektedir,
- i) Kosova'nın demokrasisi orijinal, Arnavut kimliğinden nasibini almış bir demokrasidir; soyut, formel ve dışarıdan empoze edilmiş bir demokrasi değildir.

Hoti, kendisini, eski siyasete hizmet etmeyi kabul etmeyen, Kosova'nın karşı karşıya olduğu sorunları kısmen değil bir bütün olarak ele alarak çözüm arayan yeni bir siyasi görüş ve düşünceye sahip biri olarak tanımlamaktadır.⁶⁴Kendisi hakkında konuşan Hoti; aldığı hapis cezasından, ona karşı yürütülen itibarsızlaştırma çabalarından, ailesine gelen zararlardan da bahsetmektedir. Seçtiği yolun getirebileceği tüm risk ve olası (ağır) sonuçların farkında olduğunu, buna rağmen adalet, eşitlik ve gerçeklik ilkelerinden vazgeçmeyeceğini belirtmektedir.

Hoti'nin siyasi ve ahlaki idealizmi, yazdığı Yemin'den de anlaşılabilir:

“Kendi vicdanınızın şahitliği altında Allah'a yemin edin ki yaratacağınız yeni siyasi ortamla eşitlikçi ve topluma karşı en insani değerleri taşıyacak bir Cumhuriyet kuracaksınız. İyi bir örnek olacağınız, köklerinizi ve tarihinizi hatırlayacağınız, size ait olanlar konusunda ısrarcı olacağınız, kendinizi unutmaksızın dostlarınıza karşı saygı göstereceğinize yemin edin. Kahramanların

⁶⁴ Bkz: A.e., s. 255.

kanının aktığı yerde, kendi vicdanınızın şahitliği altında Allah'a yemin edin ki hiçbir zorluğa karşı eğilmeyeceksiniz ve ölümden korkmayacaksınız.”⁶⁵

2.3. Rexhep Qosja

Yazar Rexhep Qosja (d. 1936), Balkanlar'daki en seçkin ve üretken eleştirmenlerden biridir. Bir akademisyen ve Priştine'deki Albanoloji Enstitüsü'nün eski direktörü olan Qosja, romantik dönemdeki Arnavut edebiyatı tarihini değerleyen üç ciltlik bir kitap, birçok antoloji ve bilimsel monografyanın yazarıdır.⁶⁶

Kosova'nın en önemli entelektüel, edebiyatçı-yazar ve akademisyenlerinden biri olan Rexhep Qosja, 25 Haziran 1936'da Arnavutluk sınırına yakın ve Karadağ'ın küçük bir kasabası olan Vusaje'de dünyaya gelmiştir. İlköğretimini memleketinde tamamladıktan sonra liseye Priştine'de devam etmiştir. Lisans eğitimini ise yine Priştine Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde tamamlamıştır.⁶⁷ Bir edebiyat eleştirmeni, edebiyat tarihçisi, yazar, gazeteci ve entelektüeldir.

Priştine Üniversitesi Dil ve Edebiyat bölümünden 1964 yılında mezun oldu. Lisansüstü eğitimini Belgrad Üniversitesi'nde tamamladı ve 1971 yılında 'filoloji bilimleri alanında doktor' unvanını aldı. Doktora tezinin başlığı "Asdren'in Hayatı ve Eserleri"dir. Yani şair, yayıncı ve Arnavut milli marşının yazarı olan Aleksandër Stavre Drenova– Asdreni'nin (1872-1947) yaşamı ve eserleri üzerine çalışmıştır. 1972-1981 yılları arasında Priştine'de Albanoloji Enstitüsü'nün müdürlüğünü yapmıştır. 1967 yılından bu yana yazılarla ve gazetecilikle ilgilenmektedir. Entelektüel etkinliğinde "(...) bilim temel bir yer teşkil etmekte ve Arnavut milli edebiyat tarihi çalışmaları damga vurmaktadır."⁶⁸ O ileri gelen bir Arnavut aydınıdır ve "Eserleri Arnavut kültürünün ve modern düşüncenin bir parçasıdır."⁶⁹ Edebiyat araştırmacısı olarak, Qosja hocanın çalışmalarında üç ana alan bulunmaktadır: Eski

⁶⁵ A.e., s. 284.

⁶⁶ <http://www.elsie.de/pdf/reviews/R1995QosjaMort.pdf> [Erişim tarihi: 15.07.2016].

⁶⁷ Emin, *Kosova...*, s. 114.

⁶⁸ *Krijimtaria shkencore dhe letrare e Rexhep Qosjes [Rexhep Qosja'nın bilimsel ve edebi çalışmaları]*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 2007. s. 22.

⁶⁹ A.e., s. 52

edebiyat yazarları; Arnavutluk'ta ve Kosova'da bulunan modern edebi temsilcileri; estetik, edebi ve teorik çalışmalar.⁷⁰

Uzmanlık alanı Arnavut romantizmidir, Rönesans literatürünün sistematik ve köklü bir araştırmacısıdır. Temel eserleri şu şekilde sıralanabilir: *Süreklilik* (1971), *Asdreni- Hayatı ve Eserleri* (1971), *Yazarlar ve Çağlar* (1975), *Arnavut Edebiyat Tarihi – Romantizmi* (1984-1986), *Büyük Öğüt* (1986), *Yasaklanmış Millet* (1990) vb. O, sadece Arnavut Ulusal Rönesansı klasik yazarlarının eserleri ve düşüncelerinden değil aynı zamanda dünya çapında tanınmış düşünürlerin eserlerinden de etkilenmiştir. Çünkü o, “Avrupa edebiyatının büyük hümanist geleneğinin ruhundan doğan bir yaratıcıdır.”⁷¹ O hem çağdaş hem de klasik Fransız, İngiliz, Amerikan, Alman, İtalyan, Rus ve İspanyol teorisyenlerden etkilenmiştir. Ancak, milli mesele ile ilgili fikirleri ve çalışmalarına bakıldığında Qosja'nın görüşü, Arnavut milliyetçiliğinin kurucuları olan Şemsettin Sami Frashëri ve Pashko Vasa'nın görüşlerine benzetilmektedir. Ulusal edebiyata yaptığı katkı sayesinde bazı düşünürlerce modern zamanın Arnavut Uyanış Hareketinin modeli olarak nitelendirilmektedir. Qosja, Milli Rönesans şairi Naim Frashëri'ye *Büyük Öğüt* adlı bir eser adamıştır⁷². Qosja Naim'in büyük bir hayranıdır, Naim'in idealist panteizmini ve eserlerinin muazzam motiflerini, Fransız aydınlanmasının bir takipçisi olarak detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Naim Frashëri onun için her zaman milli meselede en yüce erdemlerle harmanlanmış Arnavut örneğidir.⁷³

“Qosja, Arnavut edebiyatının romantizmini Arnavut kültürünün ana eylemi olarak görmekte ve Arnavut romantizminin Arnavutların yeni ulusal bilincinin oluşumu ile yakından ilişkili olduğunu düşünmektedir”⁷⁴. Arnavut Romantizmi için Qosja, “Romantik edebiyata yanıt veren ve hatta Arnavut halkının yaşamında tarihsel

⁷⁰ A.e., s. 254.

⁷¹ A.e., s. 30.

⁷² B.a. Rexhep Qosja, **Porosia e madhe** [*Büyük öğüt*], Rilindja, Prishtinë, 1986.

⁷³ A.e., s. 46.

⁷⁴ Bkz: A.e., s. 90-91.

bir yol açan edebiyattır... bizim kültürümüzün en genel, en yüce, en olgun bilincidir: özgürlüğümüz için aslında en gelişmiş bilincimizdir”⁷⁵ ifadelerini kullanmaktadır.

Eleştirmen, yazar ve düşünür olarak Qosja’nın Arnavutlar ve Balkanlar’a olan yaklaşımı, tarihsel bir yaklaşımdır. Arnavut ve Balkan sorununa ilişkin siyasi düşüncesinin taşıdığı özellikler düşünüldüğünde, Qosja’nın milli olmayan ve Balkanlarla sınırlı kalmayan diğer evrensel sorun/konular hakkındaki düşünceleri anlaşılabilir.

Ona göre Arnavut sorunu tarih seyrinde bölünmüş bir milletin meselesidir. 1912 yılında bölünmüş Arnavutların çoğu ana vatanı olan Arnavutluk’un dışında kalmıştır. Arnavutlara tek bir ülkede yaşama hakkı tanımayan Avrupalı güçlerin de bu ‘tarihi hatada’ payı vardır. Onun içindir ki Arnavut sorunundan ancak Arnavutlara yeniden birleşme hakkı tanınarak geri dönülebilir. Bu tarihi hataya müsaade eden Batı Avrupa’yı da eleştiren Qosja, “Arnavutları Balkanlar’daki monarşilerin hırslarına maruz bırakarak yaptığı hatanın (artık) farkında olan Avrupa, kendi yarattığı sorunu yine kendi çözmelidir”⁷⁶ ifadelerini kullanmaktadır.

Qosja, tarih boyunca Balkanlar’da uygulanmış etnik temizlik politikalarını eleştirmektedir. Ona göre, kolonileştirme süreci içerisinde Sırp’ların devlet tarafından Kosova’ya getirilmesi ve aynı zamanda Arnavutların Türkiye’ye göç ettirilmesi, Arnavutları daha da güçsüzleştirmiştir. Dahası, Qosja bu iki ulusun göçleri arasındaki çok ciddi bir farka dikkat çeker: Arnavutlar başka bir yere göç ederken bir daha dönmek üzere göç ederler, Sırp’lar ise hep arkalarında olan ve desteğini esirgemeyen devlet mekanizmaları bulunduğu için göçlerini sadece geçici bir süreç olarak görmektedirler. 78 yıldır süren Kosova’daki kolonizasyon politikası, doğal demografik gelişmelere karşı yürütülen bir araç olarak kullanılmıştır. Bu kolonizasyon politikalarını anakronizm olarak da nitelendiren Qosja “Yugoslavya’nın, insan ve malların sınırlar arasında serbest dolaşımını demokratikleşmenin önkoşulları olarak

⁷⁵ A.e., s. 92.

⁷⁶ Ç’thonë dhe ç’kërkojnë kosovarët – 3 [Kosovalılar ne söylerler ve ne isterler?], “8 Nëntori”, Tiranë, 1999, s. 483.

gören Avrupa ile yakınlaşma içerisinde bulunduğu bu süreçte, böyle bir kolonileşme politikası izlemesi tamamen anakronik bir yaklaşımdır”⁷⁷ ifadelerini kullanmaktadır.

Kendi yazılarında, Arnavut meselesinde suçlunun siyaset olduğunu öne sürer. Ona göre Arnavut meselesi “(...) siyaset tarafından üretildi ve bu siyaset reform edilmediği sürece bu acı durum değişmeyecektir.”⁷⁸ Qosja Yugoslavya’daki Arnavutların işgal altında olduğunu legal olarak açıkça ifade eden ilk insanlardan birisidir. “1981 yılı Arnavut gösterileri döneminde meydana gelen siyasi çatışmalar, Kosova’da söz konusu gösterilere destek veren Arnavut bireyleri ve fikirleri damgalamak için siyasi ve entelektüel çalışmalar yapan yazarlar ve Sırp makamlarınca başlatılan bir propaganda ve kampanya vardı. Arnavutlar arasında siyasi ve entelektüel açılardan farklı tepkiler sergilenmiştir. Bu kampanyaya karşı çıkan gruplar vardı. Aralarında Rexhep Qosja’nın da bulunduğu *Ukshin Hoti’nin grubu*, siyaset sahasında karşı çıkan gruplardandı.”⁷⁹

Qosja, 1981’deki gösterileri Kosova, Makedonya ve Karadağ halkı için daha iyi günlere yollar açacak *devrimin gösterileri* olarak değerlendirmekteydi.⁸⁰ “Kendi yazılarında kendi milli görüşlerine sadık kalır çünkü o sadece bir kesim ya da bir devlet hakkında değil bütün Arnavut milleti hakkında konuşur. Kosova meselesi, Preshova Vadisi, Makedonya ve Karadağ’daki Arnavutlara yönelik ilgisi yanında Çamerya meselesini de unutmamaktadır.”⁸¹

Kosova sorunu Arnavutlara tarihsel haklarının- kendi kaderini kendileri belirleme hakkı- tanınmasıyla çözülebilir. Aynı zamanda, Yugoslavya’da yaşayan Arnavutlar diğer uluslarla eşit bir ulus muamelesi görmelidirler.

“Arnavut ulusunun yarısına yakını Yugoslavya’da yaşamaktadır. Arnavutlar, Fransa ve Almanya gibi ulusal ve üniter devlet yapıları olan ülkelerde azınlık olabilirlerdi fakat federal bir devlet olan ve daha az nüfuslu ulusların bile kendi devletlerine sahip olduğu bir yapıda Arnavutlar azınlık olarak

⁷⁷ A.e., s. 21.

⁷⁸ A.e., s. 385.

⁷⁹ *Krijimtaria...*, s. 384.

⁸⁰ A.e., s. 468.

⁸¹ A.e., s. 386

yaşayamazlar. Eğer etnik azınlık, bir halkın ait olduğu ulus veya aynı devlet çatısı altında yaşadığı diğer uluslara kıyasla daha küçük bir etnik grubu teşkil etmesi ise, bu durumda Yugoslavya'daki Arnavutlar ne Arnavutluk'taki Arnavutlara ne de Yugoslavya'daki bazı uluslara nazaran azınlıktır. Buna rağmen, Yugoslavya'da yaşayan Arnavutlar azınlık hatta küçük bir etnik grup muamelesi görmektedirler [...]

Daha kötüsü, şimdiye kadar tanınan hakları bile tanınmamaya başlanan Arnavutlar, düştükleri durum yüzünden Avrupa'nın tarihsel seyri tersine giden tek ulusu olmuştur. Aynı zamanda, Sırbistan (Yugoslavya) Arnavutlara sergilediği tavrıyla, Avrupa'daki demokratik süreçleri tersine götüren bir devlete dönüşmüştür.”⁸²

Hoti, Agani ve Rugova gibi Qosja da gerileme olarak nitelendirdiği, 1989 yılında Sırbistan'ın Kosova'nın özerkliğini tanımaktan vazgeçmesini, çok önemli bir sorun olarak görmektedir. Sırp hükümetine yaptığı eleştiri tarihsel gelişimin vizyonuna aittir. O, 1981-1990 dönemi liderlerinin Sırbistan'ın 1912-1945 yıllarındaki Sırbistan olmadığını ve bugünkü Arnavutların da 1945'lerin Arnavutları olmadığını anlamaları gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü ona göre zaman (tarihsel süreç), hem Balkanlar hem de Avrupa düzeyinde, ulusların yeni vizyon ve isteklerinin oluşmasına yol açmıştır⁸³.

Kosova'ya karşı yapılan bu özerkliği tanımanın geri alınışı, tarihsel gelişmelerin ve mantığın tersine giden bir adım olarak görmektedir.

Qosja, Yugoslavya'daki ve özellikle Kosova'daki Arnavutların kendi kaderlerini kendileri belirleme hakları tanınmadıkça, Güney Balkanlar'da barışın olamayacağı konusunda ısrarcıdır.⁸⁴

Qosja'nın görüşündeki ahlaki ve insani yön, kendi halkının haklarını savunmayan konformist elitlere yönlendirdiği eleştirilerde de ortaya çıkmaktadır. Ona göre Kosova sorununda, elitin de payı vardır. Kosova'yı işgal altına geri döndüren Sırp

⁸² Ç'thonë... 3, s. 97-98.

⁸³ Bkz: A.e., s. 482.

⁸⁴ <http://www.elsie.de/pdf/reviews/R1995Qosja.pdf> [Erişim tarihi: 15.07.2016].

anayasasına teorik açıdan destek veren bazı siyasetçilerin tavrını ‘en kritik anda ihanet’ olarak nitelendirmektedir.⁸⁵

Qosja; cezalara, hapsilere, cinayetlere, işten çıkarmalara ve ekonomik hayattan dışlanmaya maruz kalan Arnavut halkının çektiği eziyete ve Arnavutları sürekli ve yersizce suçlayan ve bu yapılanları meşrulaştırmaya çalışan resmi söyleme de dikkat çekmektedir. Bu yapılanların sonuçlarına psikolojik, ruhsal, demografik, ekonomik açıdan ve objektif bir perspektiften bakmaktadır. Arnavutlar, Yugoslavya’nın en yoksul halkı olmasına ve ellerinde hiçbir siyasi güç bulunmamasına rağmen hem Yugoslavya’ya hem de tüm Avrupa’ya karşı ciddi bir tehdit olarak gösterilmektedir. Bu tehdidin kaynakları olarak ise ‘milliyetçilik ve İslam köktencililiği’ gösterilmektedir.⁸⁶ Sürekli yersiz suçlamalara maruz bırakılan Arnavut halkı, devlet mekanizmalarına karşı derin psikolojik etkileri olan sürekli bir korku içinde yaşamaktadırlar. Arnavut milleti savunmasız ve milletçe depresyon sınırında bırakılan fakat adalet, gerçek, iş, saygı, özgürlük, demokrasi ve eşitliği ısrarla isteyen bir millettir.⁸⁷

90’lı yılların durumu hakkındaki analizinde Qosja, Kosova’daki Arnavutların Arnavutluk, Makedonya ve Karadağ’da bulunan Arnavutlarla çok güçlü ve yakın akrabalık ilişkileri olmasına rağmen onlarla normal iletişimlerinin engellendiğine dikkat çekmektedir. Ona göre bu izolasyon, Kosova’daki Arnavutların kültürel ve manevi gelişimi için çok ciddi olumsuzluklar doğuracaktır. Ayrıca ekonomide yapılan yatırımların ayrılıkçı bir politika ile yürütüldüğünü ve bu politika ile Arnavutların doğal rezervler açısından çok zengin oldukları halde Yugoslavya’nın en yoksul halkı konumuna getirildiğini vurgulamaktadır.⁸⁸ Qosja, tüm bunlara rağmen adaletsizliğe boyun eğmeyip tankların anayasasının meşruiyetini tanımayarak milli bilincini korumayı başaran Arnavut halkını takdir etmektedir.⁸⁹

⁸⁵ Bkz: Ç’thonë...3, s. 18.

⁸⁶ A.e., s. 12.

⁸⁷ A.e., s. 96.

⁸⁸ A.e., s. 94.

⁸⁹ A.e., s. 14-15.

Kosova'da farklı etnik gruplar arasındaki ilişkiler konusunda Qosja, prensipte çoğunluğun azınlığa karşı bir sorumluluk taşıması gerektiğini söylemektedir. Fakat Kosova Arnavutlarının konumunda durum çok daha karmaşıktır, çünkü çoğunluğun azınlığa karşı sergileyecek tavrı sadece çoğunluktan ibaret değildir, o çoğunluğun hükümetle olan ilişkisine de bağlıdır. Devlet mekanizması, azınlığı çok güçlü bir çoğunluk haline getirme gücüne sahip olduğu gibi çoğunluğu da çok güçsüz bir azınlık durumuna düşürme gücüne sahiptir.⁹⁰ Arnavutlar, Kosova'daki azınlıklara karşı sorumludurlar, yalnız ellerinden hiçbir şey gelmediği için bu konuda da hiçbir şey yapamamaktadırlar. Buradan hareketle Qosja, insan ve birlikte yaşama konusunda evrensel bir tutum dile getirmektedir: “Her insan, diğer insanlara karşı ahlaki bir sorumluluk taşımaktadır. İnsan topluluğu ancak ve ancak diğer insanlar ve milletlere karşı taşınan sorumluluklarla ayakta kalabilir.”⁹¹

Qosja, ulusal sorunun –Kosova sorununun – güç kullanarak çözülemeyeceğini, ancak ve ancak ertelenebileceğini ifade etmektedir ki bu durum gelecek nesillerin omuzlarına ağır bir yük olacaktır. “Sırbistan Sırpların çoğunluk olduğu köyleri ve şehirleri geliştirmektedir, Arnavutların çoğunluk olduğu yerler ise en çok göç veren yerlerdir ve biz konferanslar düzenleyip duruyoruz. Sırbistan, Kosova'daki Sırp ve Karadağlılara yönelik ekonomik, sosyal ve kültürel stratejilerini uygularken, bizim entelektüellerimiz halkımıza “Teuta, Şote Galiça ve Azem Bejta”ları⁹² tanıtmakla meşgüldür.”⁹³ Qosja bu ifadelerle, somut eylemlerden yoksun milli folklorla eleştirilerini yönlendirmektedir.

O, Yugoslavya'nın dağılması durumunda bütün değişimleri göz önüne alarak bütün Arnavutların bir devlette birleşmesini öneriyor: “(...) Qosja'ya göre milli birlik fikri hayata geçecektir.”⁹⁴ ‘Yasaklanmış Millet’ eserinde Arnavutları yasaklanmış millet olarak göstermektedir ve bu yasaklanma sadece dış faktörlerden değil Arnavut elitlerden de kaynaklanmaktadır.⁹⁵ Hatta genel olarak Arnavut sorununu tek bir

⁹⁰ A.e., s. 20.

⁹¹ A.e., s. 21

⁹² Arnavut milli tarihin figürleri (kahramanları).

⁹³ **Krijimtaria...**, s. 312.

⁹⁴ A.e., s. 387.

⁹⁵ B.a. Rexhep Qosja, “**Popull i ndaluar**” [*Yasaklanmış millet*], Mega-Medium, Prishtinë, 1990.

faktörün sonucu olarak görmeyip “(...) ancak bu siyasi, diplomatik, ekonomik, jeopolitik, din gibi çeşitli faktörler göstermektedir”⁹⁶ şeklinde ifade etmektedir. Arnavut sorununu bazı yazarlar gibi İkinci Dünya Savaşı’yla başlatmamakta, çok daha önce olmuş olan Doğu Krizi’yle başlatmaktadır.⁹⁷

Qosja, Kosova'nın geleceğini Avrupa'daki gelişmelerin ışığı altında görmektedir. Demokratik ve birleşmiş bir Avrupa'nın, etnik ve coğrafi anlamda hatalarını düzeltmiş; yeni doğal, ekonomik ve etnik sınırları olan bir Avrupa olacağını düşünmektedir. Onun için birleşmiş bir Avrupa'da birleşmiş milletler hakkında, dolayısıyla birleşmiş Arnavutlar hakkında da konuşulabilecektir.⁹⁸ Yani ona göre Kosova sorununun çözümü, tarihsel, demografik, ahlaki ve etnik temeller üzerinde aranıp bulunmalıdır.

Avrupa'ya entegrasyon süreci ve Arnavut kimliği hakkında “(...) bizim böyle olduğumuz gibi, kimliğimizle, İslam ve Hristiyanlık değerlerimizle, asırlarca sergilediğimiz hayatta kalma mücadelesiyle, değerlerimizden taviz vermeden ve realiteyi değiştirmeye çalışmadan Avrupa'ya entegre olma yolunda devam etmemiz gerekmektedir”⁹⁹ şeklinde değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu bağlamda Qosja Hoti gibi düşünmekte, Avrupa'ya mevcut kimlikle entegre olunması gerektiğini ve dış faktörler uğruna değişilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. O kendi toplumunu ve toplumunun elitlerini de zaman zaman eleştirmektedir. “(...) Avrupa kimliğimiz için sloganlarımızı, Avrupa'yı hayatlarımıza getirmek için samimi ve devamlı olan çabalarla değiştirmemiz gerekir: hukuk, gerçek demokrasi, siyasal kültür, Avrupa standartları ve değerleri bizim Avrupa entegrasyonumuzu hızlandıracaktır.”¹⁰⁰ Qosja'nın geliştirdiği Arnavut milli birlik felsefesi bazı Arnavutlarca çağdaş bir milli strateji olarak görülmektedir. O, milli bir stratejileri bulunmadığı için Priştine ve Tiran akademik çevrelerine eleştirel bir duruş sergilemektedir. Ona göre milli trajedi ve tarihsel olaylar milli çıkarların korunması için günümüzde kullanılmalıdır ve milli

⁹⁶ A.e., s. 387.

⁹⁷ Bkz: A.e., s., 387-388.

⁹⁸ Ç'thonë... 3, s. 313.

⁹⁹ Krijimtaria..., s., 391.

¹⁰⁰ A.e., s. 35.

trajedilerden ve tarihsel olaylardan ders çıkarılması gerekmektedir. Qosja Balkanlar'da Arnavut sorununun demokratik bir şekilde çözülmesini desteklemektedir.¹⁰¹ Arnavut taleplerinin yok sayılmasının, Balkanlar'ın normal bir şekilde Avrupa'ya entegrasyonunu engelleyeceğini düşünmektedir.

Sonuç olarak, onun toplumsal ve politik düşüncesi aşağıdaki özelliklerle karakterize edilmektedir:

- a) Tarihsel yorumlarda bir argüman olarak kullanılabilecek etnik prensip;
- b) Balkan sorununu çözecek düşüncüyü demokratik, etnik, insani, ahlaki ve eşitlikçi prensibe dayandırması;
- c) Tarih boyunca Arnavutlara uygulanan baskı, hapis cezası, katliam ve zorunlu göçün etkilerini demografik, psikolojik, ekonomik, sosyal ve ulusal kimlik açısından analiz etmesi;
- d) İhanetle suçladığı konformist elite karşı yaptığı eleştiriyi ahlaki bir zemine oturtması;
- e) Somut eylemlerden yoksun milli folklora eleştiri yöneltmesi.

Eleştirel bir bakışla bakıldığında, Arnavut edebiyat ve folklor araştırmacısı Robert Elsie'nin dediği gibi, Qosja'nın düşünce ve eleştirilerinin mantıksal, ahlaki ve tarihi argümanlara dayandığını fakat Balkanlar'ın o dönemde içinde bulunduğu jeopolitik ve askeri durumu ve müdahil olmuş diğer güçleri dikkate almadığını¹⁰² görmekteyiz.

Qosja kendi eserlerinde insani ilkelere bağlı kaldığı kadar savaşlarla ve işgallerle mücadele etmek zorunda kalan Arnavut halkının kaderine de bağlı kalmaktadır. Bunu kendisi de şu şekilde ifade etmektedir: “Bu eserde ele alınan meselelerde insan yaşamının anlamının bağlı olduğu gerçekçilik, doğruluk, adalet ve özgürlük gibi değerlere kayıtsız kalamayan bir hümanist olarak varım.”¹⁰³ Entelektüelliği, milletin değerlerini ve kimliğini korumak amacıyla ortaya çıkmış ahlaki bir görev olarak adlandırmaktadır. “Arnavut aydını olarak, yani bir yazar olarak ve hatta kendi halkının kaderini derinden yaşayan biri olarak, haklara sahip olan hatta

¹⁰¹ Bkz: A.e., s., 395-396.

¹⁰² Bkz: <http://www.elsie.de/pdf/reviews/R1995Qosja.pdf> [Erişim tarihi: 15.07.2016].

¹⁰³ Rexhep Qosja, **Popull i ndaluar** [Yasaklanmış millet], Mega-Medium, Prishtinë, 1990, s. 30-31.

kendi halkının kaderini derinden düşünmeyi ahlaki bir görev olarak bilen, kendi kaderine sahip olan, bir insan ve aydın olarak kendi kaderini kendi halkına teslim eder.”¹⁰⁴

2.4. Ibrahim Rugova

Ibrahim Rugova (1944-2006) önde gelen bir siyasetçi, entelektüel, yazar ve ideologdur. Rugova, 1944 yılı sonunda, çiftçi ve tüccar olan ve Kosova’nın batısında yaşayan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Rugova henüz bir aylık iken, bölgedeki önemli figürlerden olan babası ve dedesi Tito rejimince idam edilmişlerdir. Çocukluğunda, taş ustası olan ve özellikle “kulla” diye bilinen Arnavut tipolojiye sahip taş evleri ustası olan dedesinde merak salmıştır; dedesine karakter olarak (sabrı, azimi ve barışıl eğilimi) çok benzemiştir.¹⁰⁵

Priştine Üniversitesi ve Paris Üniversitesi’nde Edebiyat okumuştur. 1992-2000 ve 2000-2006 dönemlerinde Kosova’nın cumhurbaşkanlığını yapmıştır.

“Rugova, hayatının büyük bölümünü Komünist rejimi altında geçirmiştir. 1970’lerde Komünist Parti’ye üye olmuştur ki böyle bir üyelik, hem meslekte hem de siyasette (hayatın tüm diğer dallarında olduğu gibi) ilerlemek isteyen herkes için adeta bir önkoşul haline gelmiştir. Arnavut Bilim Adamları Enstitüsü’nde önemli görevler alan ve kendi dergisini çıkartan Rugova, Priştine Üniversitesi’nde profesör unvanını kazanmıştır. Hayatını akademik çalışmalara adamayı hedefleyen Rugova, 1980’lerde siyasi koşulların değişmesiyle siyasette aktif rol almaya mecbur kalmıştır”¹⁰⁶.

“1504-1983 arasında Arnavut edebiyatı eleştirisinin istikametleri ve öncülleri” adlı teziyle 1984 yılında Priştine Üniversitesi’nde doktorasını tamamladı. Milli tarihi araştırmaya yönelmiş olması nedeniyle Roma öncesi dönem ve Roma döneminde Dardania Krallığı’nda (Kosova’nın mevcut toprakları) yaşamış önemli kişileri ve olayları değerlendirmiştir. Rugova, Kosova sorununun mevcut barışıl çözümünün

¹⁰⁴ **Krijimtaria**..., s. 473.

¹⁰⁵ <http://www.independent.co.uk/news/obituaries/ibrahim-rugova-340297.html> [Erişim tarihi: 15.08.2016].

¹⁰⁶ <http://www.notablebiographies.com/newsmakers2/2007-Pu-Z/Rugova-Ibrahim.html> [Erişim tarihi: 15.08.2016].

temsilcisi olarak kabul edilmektedir. O kamu söylemlerinde ve siyasi taahhütlerinde Amerika, Avrupa Birliği, NATO ve Batı dünyasının Kosova'yı desteklemesinde ısrar etmiştir. Kendisinin de başkanı olduğu LDK aslında 1989 yılından bu yana bu düşünceyi temsil etmekteydi. Kültürel ve ideolojik anlamda, Rugova'nın çalışmaları ve söylemi oryantalist düşüncenin modellerini içermektedir. Avrupa Katoliklik değerlerini ve batı odaklı bir zihniyeti temsil etmektedir. Rugova 17. yüzyılın tanınmış Katolik figürü olan edebi bilim adamı Pjetër Bogdani'nin eserleri üzerine çalışarak 1982 yılında bir çalışma yayınlandı.

Onun teorilerini savunan yazarlara göre Rugova, kendi felsefesini iki ana figürün etrafında inşa etmiştir: İskender Bey'in ortaçağ düşüncesi ve Rahibe Teresa'nın insan paradigması.¹⁰⁷ İskender Bey dönemi tarihi bir süreklilik içerisinde anlatılmaktadır. İskender Bey'in mensup olduğu Kastrioti ailesi ilk olarak Kosova Savaşı'nda ortaya çıkmakta ve Osmanlı'ya karşı Balkan Koalisyonu içerisinde yer almaktadır.¹⁰⁸

Hem edebiyat hem de siyaset açısından bakıldığında Rugova'nın oryantalist söylemleri ve tutumları en çok Bogdani etrafında döner. İskender Bey gibi Bogdani de Osmanlıları Viyana kapılarında 1683'te bozguna uğratmış ve geri çekilmek zorunda kalmış Osmanlı ordusuna karşı faaliyet göstermişti. Osmanlı karşıtlığı sadece Rugova'nın bakış açısıyla sınırlı değildir. "Nitekim ders kitaplarına göre Osmanlı 'işgalci', 'çocukları rehin alan', 'despot', 'ortaçağ anlayışına sahip' bir devlettir."¹⁰⁹ Enis Sulstarova'nın vurguladığı gibi, entelektüellerin yazılarında Arnavutların Avrupalı bir halk, millet veya ırk olduğu kabul edilir ve Arnavutların "oryantal" mirası kenara bırakıp yine Avrupa medeniyetinin parçası olabileceği söylenir.¹¹⁰

Rugova 70'li yılların başlarında edebiyatla ilgilenmeye başlar, 80'li yıllar ise onu siyasete yönlendirir. Komünist liginin bir parçası olmasına rağmen -ki kariyer yapabilmek için bu şart idi- diğer komünist ülkelerde olduğu gibi, Rugova LDK'nin

¹⁰⁷ Bkz: Vehbi Miftari, **İbrahim Rugova - Mendimi, Kultura, Politika** [İbrahim Rugova – Düşünce, Kültür, Siyaset], Faik Konica, Prishtinë, 2013.

¹⁰⁸ Tuncer, **a.g.e.**, s. 77.

¹⁰⁹ **A.e.**, s. 69.

¹¹⁰ Bkz: Enis Sulstarova, **Jam Evropë** (Avrupa'yım), Logos-A, Shkup, 2012, s. 160.

kurulmasıyla demokratik hareketin başına gelmiştir. Genel olarak Rugova için (...) Modern Arnavut düşünürün tipik bir temsilcisidir”¹¹¹ denebilir.

1989 yılından itibaren Kosova’nın içinde bulunduğu ağır durumu Rugova şu şekilde ifade etmektedir: “Tüm yaptıklarımız karşı devrimcilik, bölücülük ve terörizm olarak kabul edilir. İletişim kuramayan bir halkız. Coğrafi konum açısından izole bir ülkemiz: sadece Arnavutluk ile sınırlanmaktayız ve Avrupa bize uzak kalmıştır. Kazanın içindeyiz, daha doğrusu kazanın dibindeyiz.”¹¹² Bu nedenle, durumun iyileştirilmesi için bir ön şart olarak Sırp halkının Arnavutlara olan önyargısının radikal olarak değişmesi gerektiğini öne sürmektedir.¹¹³ Rugova Kosova’nın sorununu, özellikle 1989 yılında özerkliğin kaldırılmasından sonra, iki yönlü olarak değerlendirmektedir: hem ulusal hem siyasi. Daha doğrusu Arnavutların Yugoslavya’daki kendi ulusal varlığı ile ilgili sorunlar ve demokrasi ortamını inşa etmekle ilgili sorunlar.¹¹⁴

Qosja gibi Rugova da Kosova’daki diğer ulusal azınlıkların sorunlarını ele almıştır. Rugova’ya göre, Arnavutlar Kosova’da çoğunluk olmalarına rağmen diğer etnik topluluklara eşit oranda barış, güvenlik ve adil gelişim imkânı sağlamaktadırlar ve cumhuriyet Kosova’daki tüm uluslar için (sadece Arnavutlar için değil) münhasır özgürlük ve gelişim sağlayacaktır. Kosova’daki mevcut durum için, “Biz çoğunluk olarak, öncelikle kendimiz için ve bizimle yaşayan diğer topluluklar (Sırlar, Karadağlılar, Müslümanlar, Romanlar ve Türkler) için huzurlu bir hayat garantisi vermekteyiz. Biz bu azınlıklara huzurlu yaşam, özgürlük ve gelişim garantiliyoruz. Bunlara kefil olduğumuz gibi, bu durumu Kosova için tek çözüm olarak görmekteyiz. Çoğunluğu Arnavutlardan oluşan bir ülkenin, azınlık olan Sırpların idaresi altında olması, mantıksız ve gerçek dışı olmakla beraber, böyle bir siyasetin sürdürülmesi mümkün değildir”¹¹⁵ değerlendirmesinde bulunan Rugova, ‘özerkliğin en yüksek şekli – Cumhuriyet’in Arnavutlara ait olduğunu ve ‘azınlık’ sınıflandırması veya ‘ulusal

¹¹¹ Vehbi Miftari, *a.g.e.*, s. 35.

¹¹² Ç’thonë dhe ç’kërkojnë kosovarët – 2 [*Kosovalılar ne söylerler ve ne isterler?*], 8 Nëntori, Tiranë, 1999, s. 142.

¹¹³ Bkz: *A.e.*, s. 141.

¹¹⁴ Bkz: Ç’thonë... 3, s. 432.

¹¹⁵ *A.e.*, s. 464.

azınlık' kavramının Arnavutlar için geçerli olmadığını savunmaktadır. Ayrıca Rugova, Arnavutların etnik ve ulusallık ölçütleri açısından da Yugoslavya'da tam eşitliği hak ettiğini şu şekilde ifade etmektedir:

“Uluslararası ‘azınlık’ etiketine sahip olmamıza rağmen, Sırlar ve Hırvatlardan sonra Arnavutlar olarak Yugoslavya’nın 3. ulusuyuz ki soyumuz Arnavutluk ülkesi olarak varlığını sürdürmektedir. Bunu Yugoslav halkının ve hükümetinin, Avrupa hükümetlerinin ve Amerika Birleşik Devletleri’nin bilmeleri gerekmektedir. Elbette biz göz ardı edilebilecek bir azınlık değiliz, bizim bir insan potansiyelimiz var ve bu statüye hak sahibi olmalıyız.”¹¹⁶

Ancak Arnavut sorununun nihai çözümü ile ilgili olarak Ibrahim Rugova, konunun yerel ya da bölgesel bir sorun olmayıp geniş siyasi boyutları olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle Rugova, Yugoslavya dönemi Cumhuriyeti için sınırların değişmesi sadece Yugoslavya’nın sorunu değil, aynı zamanda Avrupa’nın ve tüm dünyanın sorunu olduğunu düşünmektedir. Bu sınırları 1918 yılında Avrupa belirlemiş, II. Dünya Savaşı’nın ardından ise Yugoslavya kıyı kesimlerinde bazı düzeltmeler yapmıştır.

“Nüfusun çoğunluğunu oluşturan ve eşit bir siyasi birim olan Arnavutlar, realist bir yaklaşımla, yeni bir felakete yol açmak istemedikleri için Yugoslavya içinde özerklik istemektedir. Ülkenin bütünlüğüne dokunmayacaklardır çünkü dünya Yugoslavya’yı tek bir ülke olarak tanımaktadır.”¹¹⁷

Özerkliğin kaldırılmasından sonra Kosova Demokratik Birliği partisi, Kosova için ‘farklılıklara saygıya ve iletişime dayalı modern bir konfederasyon’, Yugoslavya içinde yeni bir Cumhuriyet ve demokratik bir gelecek öngörmektedir.¹¹⁸

1990 yılı sonrası, özellikle UÇK’nın ortaya çıkmasının ardından, Rugova ve LDK partisinin barışçıl yaklaşımı o dönemin tek aktif siyasi çizgisi değildi. Rugova’nın ve birçok entelektüel politikacıların görüşleri ile Kosova Kurtuluş Ordusu (UÇK) içinde olan çevreleri arasında siyasi ayrılıklar yaşanmıştır. Bu farklı düşünceler, 1999 yılında Rambouillet Konferansı’na taşınmıştır ve iki farklı görüş

¹¹⁶ A.e., s. 431.

¹¹⁷ A.e., s. 464-465.

¹¹⁸ Bkz: Ç’thonë... 2, s. 142.

ortaya çıkmıştır: biri Kosova'nın Yugoslavya yönetimi altında geniş bir özerklik kazanması, diğeri ise Kosova'nın bağımsızlığını kazanmasıydı. Bu tür siyasi bölünmeler savaş sonrasında da önemli siyasi çatışmalara yol açmıştır.

Rugova'nın Erken Katolik figürleriyle ilgili çalışmalar yapması ve Vatikan ile olan ilişkisi, geçmişte Hristiyan Batı'ya olan ulusal yönelimin edebiyattaki izlerini bulmaya yönelik bir çabadır. Ayrıca Rugova'nın çabası, kendini ve toplumunu Batı medeniyetinin Katolik değerleriyle ve dünya görüşleriyle belirlemenin bir girişimidir. LDK'nin kurulmasıyla Rugova, bağımsızlık ve demokrasi taleplerini dile getiren Kosovalı Arnavutların lideri olur¹¹⁹. Batı dünyasının desteğini alır. 1991 yılında Arnavut sorununu açıklarken şu ifadeleri kullanır:

“Yugoslavya sorunu, etnik Arnavut topraklarının parçalanması nedeniyle meydana gelir. 1913 yılında Arnavutluk devletinin kurulmasıyla Arnavut halkının yarısından fazlası Arnavutluk toprakları dışında kalır ki bu halk hiçbir zaman kendi haklarını elde edememiştir.”¹²⁰

O Arnavutlara haksızlık edildiğini vurgulamaktadır. Büyük güçlerin görüşlerinin de bu yönde olmasına rağmen Arnavutların yaşadığı bölgelerin birçok devlete bölünmesine karar vermişlerdi. Diğer bir hata ise Arnavutların komünist ideolojiye karşı savaşmalarına rağmen komünist bir hükümetin hâkimiyeti altında bırakılmasıdır¹²¹, ki Rugova'ya göre bu hatanın batılı müttefiklerce düzeltilmesi gerekmektedir.

1945 yılında babasının komünistlerce öldürülmesinin, Rugova'nın 1989 sonrası antikomünist tutumunu belirleyen psikolojik neden olduğu düşünülmektedir. Sonuç olarak, Rugova kendi edebi etkinliğini ve politikasını batı paradigması üzerine geliştirmiştir. Kosova halkı onu, kendini 'Avro-Atlantik' bir Kosova için adanmış ve – kendisinin de ifade ettiği gibi – 'ABD ile kalıcı dostluk' için çabalayan bir ideolog ve lider olarak kabul etmektedir.

¹¹⁹ Rugova'nın kurduğu demokratik hareket; Kosova'da devlet kuruma, kurucu milletler hareketi, elitler ve bir ulusal hareketin kurulmasını hedefleyen bir hareket olarak görülmektedir.

¹²⁰ Vehbi Miftari, *a.g.e.*, s. 41.

¹²¹ *A.e.*, s. 46.

Kültür ve değerler açısından, Ibrahim Rugova'nın politik söylemlerinde sıkı bir Batılılık olduğunu görürüz. Onun Batılılık yanlısı görüşü, Kosova ve Arnavutluk'taki diğer siyasetçilerden farklı değildir. Bir edebiyat eleştirmeni ve siyasetçi olarak, Batı Avrupa düşünce modelini teşvik etmektedir. Kosova'nın geçmiş ve geleceğini Avrupa merkezli bir kültürel ve siyasi çerçevede ve Hristiyan değerlerle değerlendirmektedir. Bu yaklaşım, tüm yazılı çalışmaları ve siyasi söylemlerinde görülür. Arnavutlar, İslam kültürüne ve Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı değerlerle kendilerine bir gelecek görmemektedirler.

Kosova ve Yugoslavya etnik sorunlarına yönelik alternatif çözümleri ve çok yönlü görüşleri olan bir aktör olarak Ibrahim Rugova, Kosova'nın gelişmesine siyasi ve kültürel olarak katkı sağlamıştır. Bu katkılar daha çok Batılı görüşlere yakın olup oryantalist görüşlere uzak kalmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AKTİVİST VE DİNAMİK BİR ENTELEKTÜEL OLARAK FEHMI AGANI

Fehmi Agani¹, 23 Ocak 1932'de Jakova'da, ekonomik statüsü zayıf olan geleneksel Arnavut bir ailede dünyaya geldi ve 6 Mayıs 1999'da öldü (Sırp polisi tarafından belirsiz koşullar altında öldürüldü). Ünlü bir gazeteci, sosyolog, siyaset bilimci, profesör, akademisyen ve politikacıydı.

İlkokulu Jakova'da, liseyi ise Priştine'de okudu. 1959 yılında Belgrad Üniversitesi Felsefe Bölümü'nden mezun oldu.

1965 yılında Belgrad Üniversitesi'nde *Batı Almanya'daki İşçilerin Şirket Yönetiminde Karar Alma Biçimi ve Dereceleri* başlıklı teziyle lisans üstü (yüksek lisans) eğitimini tamamladı.

Fehmi Agani, Priştine'deki liselerde felsefe hocası ve ardından *Rilindja* gazetesinde gazeteci ve dış politika editörü olarak çalıştı. 1960'ların başında Priştine'de birkaç fakülte açılmıştı, ancak açılan fakülteler Belgrad Üniversitesi'nin bir parçası olarak faaliyet yürüttüler. 1960'ta Felsefe Fakültesi açıldı. Agani, 1965'te Felsefe Fakültesi'nde sosyoloji öğretim üyesi oldu. 1973'te Priştine Üniversitesi'nde siyaset sosyolojisi alanında *İkinci Dünya Savaşı Sırasında Arnavutluk'ta Siyasi Partiler ve Siyasi Gruplar* başlıklı teziyle doktor unvanını kazandı. 1967'de Priştine Albanoloji (Arnavut bilimi) Enstitüsü'nün müdürü seçildi. 1969-1970'te Priştine'deki fakülteler birleştirilip Priştine Üniversitesi kuruldu. Daha sonra Priştine Üniversitesi Felsefe Fakültesi dekan yardımcısı ve (1970li yılların sonunda) dekanlık görevlerinde bulundu. Priştine Üniversitesi Felsefe-Sosyoloji Bölümü (1972/1973) ve Sosyoloji Enstitüsü (1967) kurucusu olmasının yanı sıra *Studia Humanistica* ve *Thema* dergilerinin baş editörüydü. 1981 olaylarından sonra Fehmi Agani Priştine Üniversitesi'nden uzaklaştırıldı [devlet, öğretim faaliyetlerini yasakladı ve Agani'yi üniversiteden ihraç etti (1984)]. Aynı şekilde komünist liginden de ihraç edildi.

¹ Biyografi ile ilgili bkz: **Revista shkencore 'Njohja'** ('İrfan' Bilimsel Dergisi), Instituti për Studime Sociale dhe Humanistike – Universiteti i Prishtinës (Sosyal ve Hümeranistik Araştırmalar Enstitüsü – Priştine Üniversitesi), Prishtinë, Nisan 2013, Sayı 2.

1989'dan beri Kosova Demokratik Birliği'nin başkan yardımcısıydı. 1990'lı yıllar boyunca Kosova'daki siyasi ve entelektüel yaşamın aktif bir üyesiydi.1993'ten itibaren Kosova Bilimler ve Sanatlar Akademisi'nin bir üyesiydi. Kosova içinde ve dışında çeşitli siyasi ve bilimsel toplantı ve konferanslara katıldı. Ayrıca Kosova savaşı sırasında (Şubat 1999) Kosova ile ilgili olarak Fransa'da gerçekleştirilen uluslararası Rambouillet barış görüşmelerine de katıldı.

NATO'nun Sırp askeri kuvvetlerini bombalaması sırasında (24 Mart-9 Haziran 1999) Sırp polisi ve ordusu sivil nüfusa yönelik saldırıları artırdığı için Kosova'da kalan insanların durumu kötüleşti. Agani, güvensiz yaşam koşulları altında 24 Mart'tan 6 Mayıs 1999'a kadar NATO bombalamasının başlamasından itibaren bir buçuk ay Priştine'de kalmıştı. 6 Mayıs 1999'da kendisi ve ailesi birçok diğer mülteciyle birlikte Makedonya'ya gitmek için yola çıktılar. Bu dönemde yaklaşık bir milyon Kosovalı yerinden yurdundan edildi ve çoğunlukla Arnavutluk ve Makedonya'ya, hatta AB ülkeleri, Türkiye, Avustralya ve Kanada'ya yerleşti. Sırp polisi, Makedonya sınırına ulaşınca treni Priştine'ye döndürdü. Fushë Kosova yakınlarındaki Sırp polisi ve düzenli ordusu treni durdurdu ve trendekileri trenden indirdi. Agani, Sırp polisi tarafından alındı ve aileden ayrıldı. Agani bir sonraki gün Lipjan yakınlarındaki Priştine'nin 20 kilometre güneyinde ölü bulundu. Agani'nin ölümüyle ilgili koşullar belirsizliğini koruyor. Ölümünden sonra (2002'de), öğrencileri ve meslektaşları Agani'nin toplamda 8 cilt olarak tasarlanan bilimsel çalışmalarının bir kısmını yayınladılar. Agani, Kosova sorunlarını çözmek amacıyla hem teorik hem de pratik çalışmalar yapmıştı. Teorik açıdan yazılar ve konuşmalar yoluyla Yugoslavya'daki Arnavutların hakları konusunda teorik argümanlar geliştirmiş, Arnavutça yüksek öğrenim kurumları ve bilimsel-kültürel kurumlar kurulmasını talep etmiş ve Belgrad'ın Kosova'daki Arnavutlara yönelik resmi politikalarının yürüttüğü baskıcı uygulamaları eleştirmiştir. Pratik anlamda ise, çeşitli bilimsel kurumlar kurup onlara liderlik ederek katkıda bulundu. Priştine Üniversitesi Felsefe Bölümü'nü kurdu, Priştine Albanoloji Enstitüsünü kurdu ve müdürlüğünü yaptı. Agani, Felsefe Fakültesi'nin dekanı ve dekan yardımcısı seçildi. Dönemin en büyük siyasi partisi olan Kosova Demokratik Birliği'nin kurucularından birisi ve başkan yardımcısıydı. Aynı zamanda Arnavutların eski Yugoslavya'daki diğer Arnavutlar, özellikle de Arnavutluk'la olan Arnavutlar

arasında iletişim kurulmasına ciddi katkılar sağladı. Ölümünden sonra “Kosova Kahramanı”, “Altın Bağımsızlık Madalyası”, “Altın Prizren Birliği Madalyası” gibi ödüllerle ödüllendirildi.

Fehmi Agani’nin yetiştiği dönem, büyük çelişkilerin ve toplumsal-siyasal çatışmaların yaşandığı bir dönem olduğu için fikirleri kırılğan bir dönemin etkisi altında şekillenmiştir. Bu çalışmada Fehmi Agani’nin temel olarak 1970-1990 yılları arasındaki eserlerine yer verilmiş, ama birkaç istisnaıyla 1990 yılından sonra yayınlanmış olan eserlerinden bazıları da çalışmaya dâhil edilmiştir. Agani’nin bazı eserleri aşağıda sunulmuştur:

1. *Në rrjedha të mendimit sociologjik [Sosyolojik düşüncenin gelişimi]*. 1990 yılında yazılmış olan bu kitap, Agani’nin ölümünden sonra diğer 7 kitap ile birlikte 2002 yılında Dukagjini Yayınevi tarafından 374 sayfa olarak Priştine’de yayınlandı. Bu çalışmada yazar Antik Yunan toplumsal ve siyasal düşüncesinin yanı sıra Machiavelli’in siyaset teorisini ve Thomas Hobbes, Jean-Jacques Rousseau, Auguste Comte, Robert Michels, Karl Marx, Max Weber, Emile Durkheim gibi düşünürleri de ele almakta, ayrıca Fransız Devrimi’nin analizini yapmaktadır.

2. *Demokracia, Kombi, Vetëvendosja [Demokrasi, Ulus, Tayin Hakkı]*. 2002 yılında ‘Dukagjini’ Yayınevi tarafından 376 sayfa olarak Priştine’de yayınlanmış olan bu kitap, yazarın dönemin dergilerinde yayınlanmış yazılarının toplamıdır. Yazıların yayınlandığı gazete ve dergiler şunlardır: *Rilindja* 1990’da, *Dielli* 1991’de, *Shkëndija* Aralık 1990’da, *Flaka* (15.10.1994) ve *Zeri*. İçerik açısından *Demokrasi, Ulus, Tayin Hakkı* bir analizdir. Yazar bu eserde demokrasi, ulus ve tayin hakkı gibi konulardaki görüşlerini, Balkanlar’daki sorunlar ve Kosova Arnavutlarının sorunlarının çözülmesi ekseninde dile getirmiş, ayrıca ulus ve azınlıklara dair görüşlerine de yer vermiştir. Bu eserde ele alınan diğer meseleler: İkinci Dünya Savaşı’nda Arnavut-Yugoslavya ilişkileri, Kosova’nın Balkanlar’ın istikrarı açısından rolü ve bu meselenin barışçıl yollardan çözümü, Kosova meselesinde uluslararası etkiler olarak sıralanabilir.

3. *Partitë dhe grupet politike në Shqipëri (1939-1945) [Arnavutluk’ta Siyasi Partiler ve Siyasi Gruplar (1939-1945)]*, yazarın 1969-1972 yılları arasında hazırlamış olduğu doktora tezinin 486 sayfalık kitap haline getirilmiş halidir. Kitap 2002 yılında

yayınlandı. Bilimsel metotlara bağlı kalarak yürüttüğü tez çalışmaları sırasında hem arşiv belgelerinden hem de Arnavut basınının hatıralarından yararlanmıştır. İlk bölümde “Sosyal ve Ekonomik Koşullar ile Siyasi İlişkiler ve 1939 Yılına Kadar Ülkenin Gelişimi” başlığı altında, bağımsızlığın elde edildiği 1912’den Komünist Parti’nin kurulmasına dek Arnavutluk’ta meydana gelen sosyal ve siyasal durumu inceler. “Arnavutluk’un İşgali, İşgal Sistemi ve İşgalin Politik Kurumları” başlıklı İkinci Bölüm’de ise Alman işgali ve etkilerini ele almaktadır. Üçüncü bölümde ise Arnavutluk Komünist Partisi’nin diğer partilere karşı olan tutumu, programları, kongreleri ve ulusal ve uluslararası düzeyde gerçekleştirdiği işbirlikleri üzerinde durmaktadır. Dördüncü bölümde “Balli Kombëtar”, beşinci bölümde ise “Legaliteti”nin fikir hayatları, eğitim programları, toplumsal-siyasal oryantasyonları ve ülkedeki diğer siyasi gruplara karşı tutumlarıyla ilgilenir.

4. *Intervista dhe reagime [Röportajlar ve Tepkiler]*, yazarın Arnavut, Makedon, Kosova, Sırp ve Hırvat basınlarında verdiği röportajlardan ve demeçlerden derlenmiş 386 sayfalık özet bir eseridir. İlk röportaj bir öğrenci dergisi olan *Bota e Re*’de 15 Eylül 1990’da verilmiştir ve Yugoslavya’da Arnavut partisi *Kosova Demokratik Birliği*’nin kaydını ve seçimleri konu almaktadır. Diğer röportajlar ise 1968, 1969, 1980, 1990, 1991, 1994, 1996, 1998 ve 1999 yıllarına ait olup Kosova ve Makedonya’da *Rilindja*, *Zëri*, *Bujku*, *Shkëndija*, *Koha Ditore*, *Dielli*, *Tribuna SH* gazetelerine verilmiştir. Sırp ve Hırvat dillerinde 26 röportajı ve 1998 yılında ‘Limes 3’e verilen İtalyanca bir röportajı bulunmaktadır. 1997 yılında Belgrad gazetesinde yayımlanan *Nasha Borba* başlıklı makaleler eserinde yer alan yazılarından bir başkasıdır. “Kosova İlhak mı edildi yoksa yasal yollarla Sırbistan’a mı katıldı” (Ağustos 1997) ve “Kosova ilhakıyla demokratik bir Sırbistan olamaz” (13 Eylül 1997) eserde yer alan diğer yazılardan bazılarıdır. Bu kitap 2002 yılında ‘Dukagjini’ yayınevinden yayınlanmış kitaplarından biridir.

3.1. Sosyolojik Teorilere İlişkin Görüşleri

Siyaset sosyolojisi

Fehmi Agani'nin düşüncelerinin siyaset sosyolojisinden –daha doğrusu siyaset anlayışından ve siyaset biliminden- başlayarak ele alınması doğaldır çünkü onun eserinde odak noktası siyasettir. O siyaseti antik çağlardan modern çağa kadar uzanan sosyal teoriler bağlamında ele almaktadır.

Ona göre siyasetin alanı o kadar genişlemiştir ki siyaset ile diğer sosyal alanlar arasında fark kalmamıştır. Siyasetteki bu kapsam genişlemesi nedeniyle siyaset fenomenini, süreçlerini ve siyasi kurumları incelemeye yönelik büyük bir ilgi artışı olmuştur. Bu ilgi artışı, klasik fakültelere siyaset derslerinin girmesi ve hem ulusal hem uluslararası çapta siyasi derneklerin oluşmasında da gözlenmektedir.

Siyaset terimi iki bin yıldır -Aristoteles'in eserlerinden bu yana- kullanılmakla birlikte tek bir anlamı ifade etmemektedir. Bundan dolayı birden fazla tanımı vardır. Agani'ye göre terimin tam olarak belirlenmesinde yaşanan zorlukların birçok nedeni vardır. “(...) siyaset fenomeninin karakterinin karmaşıklığı, sosyal sınıfların ve kavramların farklı yönleri ile ilişkilidir. İnsanlığın sosyal ve siyasi gelişiminden siyaset de etkilenmektedir.”² Buna göre siyaset hep aynı içeriğe, fonksiyona, forma sahip olmadığı gibi süreç içerisinde ‘doğal entegrasyonun ilk toplulukları’ndan günümüze kadar aynı ilişkilere de sahip olamamaktadır. “(...) Siyaset aynı ya da değişmeyen olamaz.”³

Agani'ye göre siyaset, uzun süre Machiavelli'nin etkisinde kalınarak hükümeti ele geçirme sanatı olarak tanımlanmıştır. Agani, kapitalist toplumlarda devlet faaliyetlerinin genişlemesi nedeniyle siyasetin genelde devlet ile ilişkili bir eksende tanımlana geldiğini ifade etmiştir. Son zamanlarda siyaseti daha geniş bir şekilde tanımlamaya çalışan ve “bilinçli bir şekilde toplumun idare edilmesi” olarak yorumlayan yorumlar daha baskın hale gelmiştir. Raymond Aron'un düşüncesine göre

² Fehmi Agani, **Për shoqërinë civile** [Sivil toplum üzerine], Dukagjini, Pejë, 2002, s. 179.

³ A.e., s. 181.

“siyaset, temel niteliği sosyal yaşamın diğer tüm alanlarında etki yaratacak (sağlayacak) olan toplumsal gerçekliğin alanıdır”.

“Felsefe, sosyoloji ve siyaset bilimi gibi insani ve antropolojik alanlarda, çoğu zaman farklı yorumlarla da karşılaşabiliriz; bu yorumlara göre insanın görevi siyasetin özünü temsil etmektedir.”⁴ Bu yorumlar siyasetin insani ve etik yönlerini vurgularlar. Agani’ye göre bu tür yazarlar, geçmişte Yunanistan’da siyasetin muazzam olduğunu ancak günümüzde ahlaki, asil ve yüksek fonksiyonunu kaybederek negatif bir çağrışım, çatışma, savaş ve yıkım gibi olumsuz alanlara kaydığını iddia etmektedirler.”

Agani, Marx’ın sosyalizm ile ilgili düşüncelerini değerlendirirken siyasi görüşünü de ele alır. “Siyaset Marx’ın odak noktasıydı ve kaygılarından biriydi. Marx’ın eserlerinin çoğu, ilk eserlerinden itibaren, her şeyden önce siyasi sorunlarla ilgilidir: Sınıf mücadelesi, devlet ve devrim sorunu, proletaryanın partisi ve savaş taktiklerinin stratejisi.”⁵ Bazı yazarların Marx’ın siyaset karşıtı tutumlara sahip olduğunu düşüncelerinin Agani’ye göre bazı nedenleri vardır. Bunlar: Marx’ın siyaseti yabancılaşmış bir alan olarak görmesi, insanların hayatlarına yabancılaştığını öne sürmesi, devleti ağır şekilde eleştirmesi, kapitalist toplumda siyasetin ve hakların devlet tarafından yok edildiğine dair sloganlara sahip olması gibi unsurlardır. Ama Agani’ye göre “Marksist anlayış, siyasi ve teknokratik bir anlayış değildir. Marx siyasetin yabancılaşmasına karşı klasik aşamanın geçilmesi gerektiğini savunuyordu...”⁶ve bu anlayışa göre böylesi bir yabancılaşmanın ancak siyasetin tam olarak demokratikleşmesi ve sosyalizm ile önlenilecektir. Agani, siyasetin diğer sosyal fenomenlerle ele alınması konusunda Marx’a teşekkür borçlu olduğumuzu söylemektedir. Agani, Marx’ın siyaset fenomenini diğer toplumsal olgulardan bağımsız ve izole edilmiş olarak değerlendirmeyip diğer toplumsal olgular ile -

⁴ A.e., s. 183.

⁵ A.e., s. 184.

⁶ A.e., s. 185.

özellikle ekonomi-ilişkili olarak ele almasının siyaset fenomeninin daha önce görülmemiş bir kapsamla anlaşılmasına yol açtığını ifade etmektedir.⁷

Agani, ‘siyaset bilimi’ ifadesinin ilk defa 16. yüzyılda (1576 yılında) Jan Boden’in “Cumhuriyet Hakkında Altı Kitap” eserinde kullanıldığını fakat bilim dünyasında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yer almaya başladığını vurgular. Bu dönemde ‘Siyasi Bilimi’ ve ‘Siyasal Bilimler’ şeklinde iki ifade kullanılırken son zamanlarda ‘Siyaset Bilimi’ ifadesinin kullanılması gerektiğini savunan görüş hâkimdir. Bunun yerine zaman zaman ‘Siyaset Sosyolojisi’ ifadesi de kullanılmaktadır; bu ifade, sosyolojinin elde ettiği başarıların sonucu olarak 20. yüzyılın başlarında kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu ifadenin kullanılması doğru değildir çünkü bu ifade sosyolojiye kaymaya neden olmakta ve böylece bütün sosyal bilimlerin sosyolojinin alt dalları olması gerektiği gibi bir sonuca varabilmektedir. Agani’ye göre siyaset bilimi hem kadim hem de cedittir. “Kadimdir çünkü siyaset ile ilgili ilk teoriler toplum ile ilgili teorilerle beraber Antik Yunanla başlamaktadır. Devlet ve toplum konularında olduğu gibi sosyal fenomenler de siyasi olarak görülüp ele alınmaktadır. Yüzyıllar boyunca siyasi düşüncenin oldukça verimli”⁸ olduğunu ifade eden Agani; Aristo, Hobbes, Rousseau, Locke, Montesquieu, Hegel ve Saint Simon isimlerini de zikretmektedir. Geçmiş teorilerin değeri bugün de tartışılmaz vaziyettedir. Ancak siyaset bilimi sistematik ve metodolojik araştırmalar, kurumlar, siyasi fenomenler ve siyasi dönüşümlerin incelenmesi açısından yenidir. Agani erken siyasi teoriler ile siyaset felsefesi ve güncel siyaset biliminin ilişkisini incelemektedir. Aralarında bir devamlılığın olduğunu ve geçilemeyen herhangi bir hendeğin bulunmadığını öne sürmektedir. Ona göre; başarıyı siyaset felsefesine atfeden yazarlar, modern bilimleri pozitivizmin etkisi altında kalmaları nedeniyle evrensel bulmamaktadırlar. Eski siyaset felsefesi ile güncel siyaset bilimi arasında bir devamlılık bulunsa da yönlendirme, ilgi alanına göre hedef belirleme, hedeflerin alanları gibi noktalar yanında bazı olayların ele alınması açısından aralarında derin farklılıklar bulunmaktadır.⁹ Bundan dolayı Marx ideal bir örnektir, onda eski ve yeni

⁷ A.e., s. 186.

⁸ A.e., s. 188.

⁹ Bkz: A.e., s. 189.

felsefe ile bilim buluşmaktadır. Diğer taraftan Marx, yeni siyaset biliminin teorik ve metodolojik temellerini ortaya koymaktadır. Marx siyaset biliminin temellerini; toplumsal dinamiklerinin maddi ve tarihsel yapısı, birincil karakterler ve toplumun üst yapısının ekonomik tabanın belirleyicisi konseptiyle ortaya koymaktadır.

Fehmi Agani'ye göre siyaset bilimi, Marksist anlayış dışında, kendi deyişiyile “burjuvanın farklı siyasi okullarında” da gelişmektedir. Ona göre, bu kuramların temel yönelimlerinde ve siyaset olgusunu tam anlamıyla ifade etme gibi konularda önemli eksiklikleri vardır. Bununla birlikte, bu teorilerin özel süreçler, fenomenler ve siyasi kurumlar hakkında değerli analizler içerdiklerini de eklemektedir. Bu teorilerin değeri; meşruiyet ilgili siyasi çalışmaları, Artur F. Bentley ve arkadaşlarının ‘paydaşlar’ ve ‘baskı grupları’ hakkındaki çalışmalarını, Max Weber'in bürokrasi çalışmalarını, davranışçıların siyasi katılımı motive eden hususlar üzerine yapılan çalışmaları gibi çalışmalardan gelmektedir. Agani'ye göre Marksist görüş dışında kalan bu siyasi teorilerin değeri kuramsal ve temel çerçeveye tamamlayıcı bir katkı sağlamalarıdır. Ona göre bu çalışmaların değeri, tam olarak siyasetin alanına yaklaşım tarzlarında yatmaktadır ki bu alan Marx ve Marksist düşünürler tarafından yeterince ele alınmamıştır; çünkü Marx ve Marksistler başka yönler –özellikle ekonomi yönüne– odaklanmışlardır. Bundan dolayı Agani, bu kuramların siyaset bilimine katkısının yadsınamayacağını ifade etmektedir.

Agani'nin ele aldığı bir diğer sorunsal, siyaset ile siyaset bilimi arasındaki ilişkidir. Bu ilişkiyi belirleyen faktörleri; siyaset ve karakteristiği, siyasetin sınıfsal karakteristiği, toplumsal antagonizmaları, egemen sınıfın konumu ve sınıfsal çıkarları ile siyaset bilimi, gelişme durumu ve hedefleri olarak sıralanmaktadır. Ona göre, “Proletarya hariç hiçbir sınıf ve sınıfsız toplum hariç hiçbir toplum, siyaset bilimini tamamen doğru ve tutarlı bir tutumla anlayamaz ve siyasi bilginin gelişiminin destekleyicisi olamaz.”¹⁰ Agani'ye göre siyaset ve siyaset bilimi arasındaki ilişkide siyaset, siyaset biliminden önce gelir. Hatta siyaset biliminin var olmasının nedeni siyasetin bizzatı varlığıdır. Bu ilişki, sadece siyasetin siyaset biliminin çalışma amacı olmasından kaynaklanmaz; siyaset ayrıca, siyaset biliminin var olup olmamasını

¹⁰ A.e., s. 194.

belirleyen toplumsal parametrelere sahip olup siyaset biliminin gelişmişlik düzeyini ve ana yönünü belirlemektedir. Siyaset bilimine karşı siyasetin önceliğini, “Siyasetin, siyaset bilimine etkisi oldukça fazladır ve bu etkilerin en olumsuz siyasetin siyaset bilimine engel olup siyaseti sınırlaması veya yasaklamasıdır”¹¹ şeklinde ifade etmektedir. Muhtemelen burada devletin siyasi aktiviteleri sansürleme veya herhangi bir alanda siyasi çalışmaları engelleme ihtimali ima edilmektedir. Devamında Agani siyaset biliminin siyaset üzerine etkisini analiz eder ve bu ilişkiyi etkileyen iki ana faktör belirler: a) siyaset biliminin nesnelliği ve gelişim düzeyi, b) siyasetin karakteri. Bu değerlendirmesini “çünkü siyaset ne kadar ilerleyici bir siyaset ise o kadar bilime ve bilimin sonuçlarına dayanma ihtiyacı duymaktadır”¹² şeklinde açıklar.

Agani’ye göre, modern çağda siyasetin karakteristiği bilime dayanmasıdır. Ona göre bilim ile siyaset arasındaki ilişki, burjuvanın eseri değildir çünkü sosyal bilimler ve siyaset bilimi burjuvanın sınıfsal çıkarlarını desteklemez. Agani, bilim ile siyaset arasındaki ilişkinin ilk girişimlerini -sosyal koşulları ve statüsü nedeniyle- proletaryaya atfetmektedir. Ona göre bunun kanıtı ‘bilimsel sosyalizm’dir. Siyaset ile siyaset bilimi ilişkisinin analizinde Agani, güncel siyasetlerin siyaset bilimiyle ilişkisinin kabul edilebilir olduğunu, bu ikilinin arasındaki farkın ise ilişkinin doğasından kaynaklandığını öne sürer:

“Siyaset biliminin sadece açıklamayla, belirli siyasi kitlelerin propagandasıyla ve yöntemleriyle sınırlanması mı gerekir yoksa siyasi amaçların inşa edilmesine de katılması mı gerekmektedir? Siyaset biliminin siyasete karşı nasıl bir duruş sergilemesi gereklidir? Onun hizmetinde olarak mı; bütün programlarını, hedeflerini, eylemlerini ve belirli bir siyasetin yöntemlerini savunarak ve yücelterek mi; yoksa eleştirel bir duruş yani siyasetin sonuçlarını objektif bir şekilde analiz edip değerlendirerek gerekirse yeni çözümler de önererek mi?”¹³

Çoğu zaman ve neredeyse bütün devletlerde-sosyalist devletlerde dâhil- siyasetin özünde aynı olan iki yaklaşım bulunmaktadır. İlk yaklaşım, siyaset bilimini siyaset için bir araç ve siyasetin elinde bir oyuncak olarak görür. Diğer yaklaşıma göre ise

¹¹ A.e., s. 195.

¹² A.e., s. 196.

¹³ A.e., s. 197.

bilim siyasetin sözüdür ve onun görevi siyaseti sistemleştirmek ve sevdirmektir. Agani her iki görüşü de, siyaset bilimi üzerinde olumsuz etkide bulundukları gerekçesiyle eleştirir. Siyaset biliminin bu şekilde kısıtlanmasını ve siyasetin bir hizmetçisi gibi değerlendirilmesini eleştirerek böyle bir durumda siyasetin bir bilim olmasının söz konusu olamayacağını ifade eder.

Agani, siyaset bilimi içinde siyasete karşı tek taraflı bir eğilim bulunduğunu ve buna göre siyasetin sadece siyaset biliminin oluşturduğu programları hayata geçirmesi gerektiğini öne süren görüşleri eleştirir. Agani'ye göre siyaset bilimi ile siyaset arasında ikili bir ilişkinin olması gerekmektedir. Ancak bu ilişkinin nasıl olması gerektiğini açıklamamaktadır.

Agani'nin düşüncesinde önemli yer tutan bir başka unsur ise siyaset sosyolojisinin doğuşu, başka bir deyişle siyaset sosyolojisinin bağımsızlaşma sürecidir. Ona göre siyaset sosyolojisinin özel bir disiplin olarak ortaya çıkışının nedenleri şunlardır: Kapitalizmin ortaya çıkışını karakterize eden teorik ve sosyal karmaşık süreçler; Fransız devrimi; toplum, devlet, insan ve vatandaş kavramlarının farklılaşması ve Boden, Locke, Hobbes ve Rousseau, Saint Simon ve Marx'a kadar uzanan büyük düşünürlerin kitaplarıdır. Ona göre majör değişiklikler ve toplumsal-siyasal dönüşümler, İkinci Dünya Savaşı dönemine kadar bağımsızlık sürecini sürdüren olaylardır ve bu süreçler için daha derin analizler gereklidir.¹⁴

Agani, siyaset sosyolojisinin ortaya çıkış zamanına ilişkin görüşleri şu şekilde gruplandırmaktadır:

- a) Birçok yazara göre siyaset sosyolojisi, kapitalizmin derin kriz döneminde -Birinci Dünya Savaşı, Ekim Devrimi ve bazı ülkelerde faşizmin zaferi–ortaya çıkmıştır.
- b) Bazılarına göre çok daha önce, XIX. yüzyılda ortaya çıkmıştır.
- c) Maurice Duverger gibi düşünürler ise siyaset sosyolojisinin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıktığını düşünmektedirler.

¹⁴ Bkz: A.e., s. 145.

Siyaset sosyolojisinin ortaya çıkış nedenlerini analiz eden Agani'ye göre "(...) ne siyaset sosyolojisi ne de siyaset bilimi, siyasi fenomenleri toplumun dışında ve ondan bağımsız inceleyemez. Siyaset bilimi -siyasetin normatif kurumsal işlerine yönelik olarak- siyasi sistemin sorunları ve işleyişiyle ilgilenir ancak diğer olaylarla ve toplumsal süreçler ile siyaset biliminin ilişkisi görülmemektedir. Bu eksikliklerin ortadan kaldırılması ve karmaşık siyasi süreçlerin sosyal etkileşim açısından daha derinden incelenebilmesi için siyaset sosyolojisi ortaya çıkmıştır."¹⁵

Sosyolojide olduğu gibi siyaset sosyolojisinde de burjuva siyaset sosyolojisi ve Marksist siyaset sosyolojisi teorik yönelimleri, metodolojileri, görüşleri, fenomen alanları, konuları ve konumları açısından farklıdırlar.

Agani, siyaset sosyolojisinin ortaya çıkışına katkıda bulunan düşünürler olarak Tocqueville, Gabriel Tarde, Ostrogorsky, Vilfredo Pareto ve C. Wright Mills'den bahsetmektedir. "Burjuva siyaset sosyolojisinin temsilcilerinden ise en meşhuru Max Weber'dir."¹⁶ Agani, Weber'in bürokrasi, güç, meşruiyet ve meşruiyet türleri hakkındaki yazılarına vurgu yapmaktadır. Ancak siyaset sosyolojisinin ortaya çıkmasında en önemli katkıları Karl Marx yapmıştır. "Siyaset sosyolojisinde Marx'ın katkıları büyük katkılar olarak kabul edilir ve Marx, siyaset sosyolojisinin en tanınmış temsilcisi olarak kabul edilmektedir. Marx'ın bakış açısını ve teorik görüşlerini kabul etmeseler de siyaset sosyolojisine olan katkıları, bütün burjuva sosyologlarca da kabul edilmektedir."¹⁷

Siyaset sosyolojisi kavramı farklı şekillerde de yorumlanabilmekte ve bundan dolayı farklı şekillerde tanımlanabilmektedir. Agani'ye göre ise "(...) toplumun belirlenmesi açısından ve diğer toplumsal fenomenlerle ilişki sağlaması açısından siyaset ve siyasi hayat, siyaset sosyolojisinin çalışma nesnesi olmaktadır."¹⁸

¹⁵ A.e., s. 146.

¹⁶ A.e., s. 148.

¹⁷ A.e., s. 148-149.

¹⁸ A.e., s. 149.

Agani'ye göre, siyaset sosyolojisinin konusunun belirlenmesi açısından siyaset sosyolojisi, siyaset felsefesi ve siyaset bilimi arasındaki ilişkilerin belirlenmesi çok önemlidir. “(...) genelde siyaset felsefesinin hükümetin normatif siyasi değerleriyle ilgilendiği düşünülür, siyaset sosyolojisi ise çalışmalarında ağırlıklı olarak toplumu ve siyaseti birbirine bağlayan ilişkileri, siyasetin toplumsal görünümünü ve tezahürlerini inceler.”¹⁹Onlar birbirleriyle bağlıdır.

Agani'ye göre siyaset sosyolojisinin siyaset biliminden ayırt edilmesi daha güçtür. Düşünürlerin çoğu siyaset sosyolojisi ve siyaset biliminin farklı disiplinler olduklarını düşünmektedirler. Bu düşünörlere göre siyaset sosyolojisi siyaset ile sosyoloji arasındaki ilişkisini sağlayan bir ara disiplindir.”²⁰ Reinhard Bendix ve Seymour Martin Lipset'e atıfta bulunarak siyaset bilimi ve sosyolojinin görevini “Siyaset bilimi devletten başlar ve devletin toplum üzerine olan etkilerini inceler, sosyoloji ise toplumdan başlar ve toplumun devlet üzerine olan etkilerini inceler”²¹ şeklinde tanımlamaktadır. Agani'ye göre bu düşünörlere siyaset sosyolojisinin, genellikle toplum ve devlet arasındaki ilişkileri inceleyen sosyolojinin alt dalı olduğunu savunmaktadırlar.

Agani, siyaset biliminin odak noktasının kurumsal ve yapısal-fonksiyonel açılardan siyasi sistemler; siyaset sosyolojisinin odağının ise siyasetin sosyal olarak belirlenmesi ve siyaset ile toplum arasındaki etkileşimin incelenmesi olduğu görüşünü savunmaktadır. Mourice Duverger'e göre siyaset sosyolojisi siyasi rejimler, siyasi partiler ve seçim sosyolojisini incelemektedir.

Agani'ye göre, siyaset sosyolojisinin inceleme alanları şunlardır:

1. Toplum yapısının siyasi ifadesi (siyasal değişimlerin toplumsal ve sınıfsal açıdan belirlenmesi v.b.)
2. Toplumsal-siyasal örgütler, siyasi partiler, baskı grupları ve diğer örgütler ve bunların toplumsal-siyasal yapı açısından fonksiyonu

¹⁹ A.e., s. 150.

²⁰ A.e., s. 151.

²¹ A.e.

3. Çağımızın karakteristiği olan siyasi ve toplumsal olaylar (bürokrasi, teknokrasi, militarizm v.b.)
4. Siyasi sosyalizm, siyasi kültür, siyasi algı, siyasi iletişim (Marksist sosyoloji bunları muhakkak inceleyecektir).
5. Özerklik ve siyasetin sosyalleşmesi ile ilgili olan süreçler ve olaylar.

Agani özellikle Marx'ın teorileriyle siyaset sosyolojisinin ilişkisini analiz etmektedir. Ona göre herkes Marx'ın siyaset sosyolojisinin kurucusu ve en büyük temsilcisi olduğunu kabul etmektedir. Sadece Max Weber²² gibi düşünürler Marx'la kıyaslanabilir. Siyaset sosyolojisine yaptığı olağanüstü katkılardan dolayı Marx'ın siyaset sosyolojisinin en büyük temsilcisi sayılması doğaldır.

Marx'ın, siyaset sosyolojisinin ortaya çıkışı ve gelişimindeki katkıları teoriktir. Bu katkılar, tüm toplumsal ilişkilerin maddi, tarihsel ve diyalektik anlayış üzerine oturtulması; siyasi olgular ve siyasi süreçlerin toplumca belirlenmesi tezi; maddi hayatın üretilmesi tezi; tüm sosyal fenomenler arasında ara bağlantılar olduğu fikri; ekonomik, siyasal ve sınıfsal mücadele üzerine fikirleri; siyasetin doğası üzerine fikirleri ve siyasi kurumlar, süreçler, fenomenler ve siyasal hareketler üzerine fikirleridir.

Agani'ye göre bazı düşünürler Marx'ın siyaset sosyolojisine katkısının metodoloji olduğunu düşünmektedirler. Agani, Marx'ın siyaset sosyolojisine katkıları sınıf, siyasi parti, ideoloji, devlet ve bürokrasinin yabancılaşması kavramları olduğunu düşünmektedir. Siyasi olayları ve fenomenleri anlamak için sınıf kavramı- toplumun sınıfsal yapısı ve sınıf mücadelesi- önemlidir çünkü siyaset sınıfsal bir karakter taşımaktadır. "Sınıf anlayışı siyasi fenomenleri yorumlamanın ve anlamının en önemli yoludur."²³ Siyaset bilimi ve siyaset sosyolojisi için önemli kavramlardan biri de devlet kavramı ve bu kavrama yönelik yorumlardır. Marksist anlayışa göre devlet sınıfsal bir karaktere sahiptir, görelî bir bağımsızlığı vardır ve tüm topluma empoze edilme eğilimindedir. Ayrıca devlet tarihsel bir karaktere sahiptir, sınıfsal

²² Agani'ye göre Weber'in katkısı bürokrasi, iktidar, meşruiyet ve türleri ile ilgili çalışmalarında görülmektedir.

²³ Agani, **a.g.e.**, s. 105.

farklılaşmanın sonucu olarak tarihi bir zamanda ortaya çıkmıştır ancak sınıfların ortadan kaldırılmasıyla o da ortadan kalkacak ve bazı fonksiyonları toplumsal fonksiyonlara dönüşecektir.

Marksizmin siyasi partilere yönelik yaklaşımı da önemlidir. Özellikle siyasi partilerin sınıfsal, kavramsal ve siyasal karakteri ile siyasi partilerin örgütsel faaliyetleri ve bunların karşılıklı bağıllığı önemlidir. Agani'ye göre Marksizmin siyasi partilere yaklaşımının önemi, burjuva siyaset sosyolojisinin siyasi partileri incelemeye veya önemli başarılar elde etmediği anlamına gelmez. Aksine burjuva siyaset sosyolojisi; siyasi partilerin yapısı, organizasyonu, partilerin işleyişinin iç dinamikleri ve siyasal ilişkilerin demokratikleşmesinde parti faaliyetlerinin ifadesi gibi alanlar itibarıyla çok partili siyasal sistemlerin incelenmesinde başarılıdır. Ancak bu teorilerin önemli bir eksikliği bulunmaktadır: “Burjuva siyaset sosyolojisi, siyasi partilerin ve işleyişlerinin ana karakterini –sınıfsal karakterini- anlamaya çalışmamış, varoluşlarıyla ve işleyişleriyle ilgilenmeden partilerin temel olmayan yönlerine yönelmiştir.”²⁴ Agani, Marksist teoriye paralel şekilde, siyasi partilerin ve işleyişlerinin sınıfsal karakteri anlaşılmadan bunların özünün ve işlevinin anlaşılmayacağını savunur. Marksizmin yabancılaşma teorisi, siyasi süreçler ve fenomenler için ‘yeni ufuklar açan’ ‘özel bir teori’dir. Burjuva toplumunda ve sınıflı toplumlarda, yabancılaşmış kamu gücünün karakterini inceleme konusunda Marx oldukça ısrarcıdır. Marx’ın siyaset sosyolojisine katkılarından biri de ideoloji teorisidir ve Marksist yaklaşımın bürokrasiye temel bir katkısı olarak görülmektedir. “Marksist yaklaşımın burjuvazi ile ilgili çıkarımları olmaksızın gelişmiş bir siyaset sosyolojisi söz konusu olamaz. Bugünkü toplumsal ve siyasal hayatın bürokratikleşme boyutlarını ve bürokrasinin rolünü dikkate alan anlayış bugünkü siyaset sosyolojisinin en temel kavramlarından birini oluşturmaktadır.”²⁵ Ayrıca Agani'ye göre “(...) hiçbir anlayış bürokrasinin toplumsal temellerini ve toplumsal işlevini anlamaya Marksist anlayış kadar yatkın değildir, bürokrasinin rolü ve pozisyonu devletin göreceli bağımsızlığına ve kamu gücünün / siyasi iktidarın topluma yabancılaşmasına dayanmaktadır; öte

²⁴ A.e., s. 106.

²⁵ A.e., s. 108.

yandan bağımsız devletin ve yabancılaşmış kamu gücünün toplum üzerine etkisi büyük ve kaçınılmazdır.”²⁶

Siyasi partiler

Agani'nin düşüncesinde siyasi partiler önemli bir yer tutmakta, siyasi partilerle ilgili görüşlerine eserlerinde yer vermektedir. *Partitë dhe grupet politike në Shqipëri (1939-1945)* adlı çalışmasının girişinde Agani, siyasi partileri sosyolojik açıdan değerlendirip görüşlerini ortaya koymaktadır. Partileri siyaset sosyolojisinin konusu olarak ele alır ve 19. ve 20. yüzyıllarda siyasi partiler üzerine fikirler ve teorilere ilişkin genel bilgi verir. Ona göre “çeşitli zaman dilimlerinde yazarlar, siyasi partilerin çeşitli yapısal yönlerini ve faaliyetlerini çalıştılar”. Agani, Maurice Duverger’e atıf yaparak “XIX yüzyılın ilk yarısında partiler hakkında konuşulurken ilk konuşulanan insanlar değil ideolojiler olduğunu söyler. Siyasi partilerin çalışılma biçimleri ile ilgili olarak Agani, değerlendirmelerini şu şekilde sürdürür: Marx ve Lenin toplumsal yapıyı odak noktasına taşımış ve partileri siyasi yaşamda sınıfların bir ifadesi olarak görmüşlerdir. Duverger, Ostrogorsky, Robert Michels ve 1920-1940 yılları arasındaki Amerikan düşünürleri partilerin yapılarını her şeyden önce ‘cihaz’ (‘mekanizma’) olarak görüp bu yapılarının ‘makine’ yönlerini dikkate alarak kavramışlardır. Sonuç olarak, karar alma metotları üzerine yeni araştırmalar, partilerin ne olduklarını değil ne yaptıklarını ve örgütleniş biçimlerini değil stratejilerini vurgulamaktadır.”²⁷

Agani'nin siyasi partilerin analizine yönelik dikkat edilmesi gereken kriterler konusundaki görüşleri Duverger'in görüşleri ile paralellik arz etmektedir: ideoloji, sosyal altyapı, yapı, organizasyon, katılım, strateji ve farklı yönlerin siyasi partilerin analizinde dikkate alınması gerektiğini ifade etmektedir. Agani, siyaset sosyolojisi teorisyenlerinden şu düşünürleri öne çıkarmaktadır: Moisey Ostrogorsky, Robert Michels ve Maurice Duverger. Ostrogorsky *Democracy and the Organization of Political Parties* adlı çalışmasında, bu asrın başlarında Amerikan partilerinin organizasyon ve ilişkilerini ele almaktadır. Robert Michels *Zur Sociologie des*

²⁶ A.e., s. 109.

²⁷ Fehmi Agani, **Partitë dhe grupet politike në Shqipëri 1939-1945** [Arnavutluk'ta siyasi partiler ve siyasi gruplar (1939-1945)], Dukagjini, Pejë, 2002, s. 11.

Parteiëesens in der modernen Demokratie adlı eserinde sosyal demokrat partilerin ilişkilerini, özellikle Almanya'nın sosyal demokrat partilerinin hiyerarşisini ve Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllardaki oligarşi eğilimlerini incelemektedir. Maurice Duverger *Lespartis politiques* adlı eserinde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle siyasi partilerin yapısını, organizasyonunu ve 'anatomisini' sınıflandırarak ele almaktadır.²⁸

Çağdaş anlamda siyasi partilerin doğuşu Agani'ye göre "(...) Feodalizme ve monarşiye karşı burjuvazinin zaferi, siyasal yaşama katılımın artması, oy verme hakkının genişletilmesi ve meclislerin oluşturulması ile birlikte"²⁹ gerçekleşmiştir. Agani siyasi partilerin gelişme aşamalarını şu şekilde sıralar: XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar partileri sadece burjuvazi organize etmektedir. Burjuvazinin organize ettiği bu partilerin karakteristik özellikleri; az sayıda üyelerinin olması, kötü organizasyonları, desantralizasyon ve kötü disiplindir. İkinci aşama işçi sınıfı partilerinin, demokrat partilerin ve sosyal demokrat partilerin ortaya çıkmasıyla başlar ki bunlar daha belirgin bir ideoloji, disiplin ve masif üyelik ile karakterize edilen partilerdir. Birinci Dünya Savaşı ve Ekim Devrimi'nden sonra güçlü bir merkezileşme ve ayrıntılı ideoloji ile karakterize edilen devrimci komünist partilerin oluşumu aşamasına gelinmektedir. 'Kapitalizmin genel kriz döneminde' yarı militarist, ideoloji bakımından az gelişmiş ve 'büyük ölçüde kamu terörünü kullanan' faşist partiler ortaya çıkmıştır. Son olarak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, toplumun tüm sosyal katmanlarını kapsayan ve onların tek temsilcisi olmaya çalışan yeni ulusal partiler ortaya çıkmıştır.

Agani'ye göre siyasi partiler; örgütsüz sosyal gruplar, sivil siyasi gruplar, çıkar grupları ve baskı gruplarından farklıdır. Siyasi partiler, sınıflar veya etnik gruplar gibi organize olmamış gruplardan organizasyon açısından ayrılmaktadır. Siyasi partiler; ekonomik, kültürel veya spor gibi siyasi olmayan gruplardan siyasal karakterinden dolayı farklılaşmaktadır. Siyasi partilerin amacı iktidara gelmek veya iktidarı korumak iken -ki bunlar işlenmiş bir ideolojiye sahiptir- çıkar grupları ise belirli bir ilgi ya da

²⁸ A.e., s. 12.

²⁹ A.e., s. 13.

çıkarı gerçekleştirmek için hükümet veya partiler üzerinde baskı uygularlar; çıkar gruplarının bir arada olma nedeni ideoloji değil çıkardır, bu da çıkar gruplarını siyasi partilerden farklılaştırmaktadır. Siyasi partiler; siyasi örgütlerden, genel halk örgütlenmelerinden, askeri kuruluşlardan ve fraksiyonlardan farklıdır.³⁰

Siyasi partiler için çok farklı tanımlar yapılmışsa da Agani'ye göre siyasi partiler ile ilgili teoriler hala tam anlamıyla netleşmiş değildir. Hatta siyasi partilere ilişkin teoriler düşünürler arasında tartışmalara sebep olmaktadır. Agani, R. Lukiç'e atıfta bulunarak tanımlamaların eksik olduğunu söylemektedir. Agani'ye göre, bütün teoriler tarafından prensipte kabul edilebilir tanım şu şekilde yapılabilir: “(...) partiler nispeten organize edilmiş toplumsal gruplardır, belirli bir ideolojik yönelimleri vardır, temel fonksiyonu siyasi fonksiyondur ve temel amacı iktidarı ele geçirmek veya elde tutmaktır.”³¹

Agani parti tanımlarındaki bu çeşitliliğin farklı nedenleri olduğunu öne sürer. Ona göre bu çeşitliliğin nedenleri: Farklı teorisyenlerin sınırlı bilgisi, kuramsal ve kavramsal açıdan bakış açılarının sınırlı olması ya da toplumsal ve sınıfsal bakış açılarıdır. Bunlara ek olarak çeşitli nesnel nedenler de bulunmaktadır. Partiler üzerine görüşlerin bu kadar çeşitli olması parti sayısının çokluğundan kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu partilerin yapı ve işlevleri büyük farklılıklar göstermektedir, bu nedenle tek bir tanıma dâhil edilememektedirler. Agani, bu çeşitliliği kanıtlamak için Avrupa ve Amerika'nın siyasi partileri arasında bir kıyaslama yapmaktadır. Bu kıyaslamada Agani, Amerika'nın siyasi partilerinin (*Demokrat Parti* ve *Cumhuriyet Partisi*) birbirine çok benzediğini ve sadece isim açısından ayrıldıklarını iddia eder; Avrupa partileri arasında ise önemli farkların olduğunu ifade eder. Bu farkların üç yönü üstünde durmaktadır;

1. Avrupa partileri genellikle parti statüsüne dayanan (parti statüsü ile tanımlanmış) bir organizasyon yapısı var, Amerikan partiler ise organizasyonunu belirleyecek ne statü ne de başka bir yazılı belge vardır çünkü onların merkezi bir yönetimi yoktur. (Avrupa partilerin aksine,

³⁰ Bkz: A.e., s. 14-15.

³¹ A.e., s. 16.

Amerikan partiler ne statü ne de yazılı bir belge vardır çünkü onların bir merkezi yönetimi yoktur).

2. Avrupalı partiler üyelik konusunda kurumsaldır, parti üyeleri üyelik ücretini öderler ve partide hak ve sorumluluklara sahip olurlar; Amerikan partilerinde ise üyelik sistemine ilişkin formel bir kabul yoktur, partiler seçimlerden seçimlere faaliyet gösterir ve iki seçim arasındaki dönemde herhangi bir faaliyette bulunmazlar. Amerika'daki partilerde Avrupa kriterlerindeki gibi bir 'üyelik' yoktur.
3. Avrupa'da, siyasi partilerin ideolojilerini ve fikirlerini yaymaları için basın ve yayın organları vardır; Amerika partileri ise resmi olarak herhangi bir ideolojiye sahip değildir.

Agani, incelemesinin ilerleyen bölümlerinde D. Djankoviç'in sonuçlarına ulaşır, ona göre "(...) ABD siyasi partilerinin kavramsal yapısı Avrupa'dakilerle aynı değildir. Ayrıca, Amerikan partileri iç karakterinden değerlendirildiğinde siyasi çıkarlar, sosyal ve ekonomik yönler açısından o kadar farklıdır ki onları birleştiren tek unsur 'sembollerdir', çünkü bir parti içerisinde önemli farklılıklar ve heterojen bir taban bulunmaktadır.

Lukiç'e atıfla Agani, siyasi partilerin 'örgütlenme açısından zayıf olanlar' -ki bunların en iyi örneği burjuva liberal demokratik partilerdir- ve 'örgütlenme açısından güçlü olan partiler'³² olarak iki gruba ayrılabilirliğini öne sürer.

Siyasi partilerin sınıflandırılması ve araştırılması konusunda Agani, Ossip Kurt Flechtheim'e paralel şekilde, sadece isim veya "marka"nın bilinmesinin hatta parti programının bile bilinmesinin yeterli olmadığını öne sürer. Bir partinin gerçek doğasının belirlenebilmesi için dikkate alınması gereken unsurlar olduğunu ifade eder.

"(...) sadece bir ülkenin belli bir zaman için siyasi ve toplumsal meselelerle ilgili belirlenmiş bir programının ve bu programı uygulamak

³² A.e., s. 18.

amacıyla yapılan faaliyetlerinin, kriter olarak ele alınmasıyla siyasi partilerin sınıflandırılması mümkündür.”³³

Bir siyasi partinin doğasını değerlendirmek için isminin ve programının yanı sıra, temel siyasi ve toplumsal sorunlara ilişkin programının ve o programı uygulayacak faaliyetlerin birlikte ele alınması gerekmektedir. Agani bu kriteri, daha sonra göreceğimiz gibi, İkinci Dünya Savaşı’nda Arnavutluk’u değerlendirirken kullanacaktır.

İdeoloji ve Siyaset

Agani’nin siyasi ve sosyolojik kavramsal araştırmalarında ideoloji çok büyük bir önem taşımaktadır. Ona göre ideoloji sosyal ve siyasi teorilerin en karmaşık ve en önemli kavramlarından birisidir. O, Theodor Adorno’ya atıfla, “bugün siyasi fikirler ve idealler hakkında az konuşulmakta fakat siyasi ideolojiler hakkında ise sık konuşulmaktadır.” değerlendirmesinde bulunmaktadır. İdeoloji kavramı ilk defa 19. yüzyılın başlarında Destutt de Tracy tarafından *fikirler bilimi* olarak kullanılmaktadır. Adorno’ya paralel şekilde Agani, ideolojinin tarihsel bir kategori olduğunu, ideoloji kavramının fonksiyonunun tarih boyunca değiştiğini ve geliştiğini yani zamansal değişimlerden etkilendiğini vurgulamaktadır. İdeoloji kavramının gelişimi açısından Marx’ın katkılarını da öne çıkarmaktadır. Karl Mannheim, H.R. Schlette ve Henri Lefebvre gibi düşünürleri referans veren Agani’ye göre Marx ideoloji kavramını geliştirmiştir ve onun konsepti, özgün ve sağduyuludur. Agani, Marx’a ilişkin görüşlerini, Marx’ın *Alman İdeolojisi* eserine dayandırmaktadır. Buna göre Marx’ın ideolojiye ilişkin tanımlaması şu şekildedir: “Fikirlerin üretilmesi, hayaller ve her şeyden önce bilincin maddi aktivite ile doğrudan bağlanması (iç içe olması), insanların maddi iletişimi, gerçek yaşamın dilidir.”³⁴ Agani, Marx’ın argümanlarına katılarak; insanların manevi ilişkilerinin, algılarının ve düşüncelerinin oluşumunun maddi ilişkilerinin doğrudan sonucu olduğunu bunun da siyaset, ahlak, din veya metafizik dilinde ifade edildiğini savunur. Marx Alman ideolojisine karşı gelerek insanların söylediklerinden, hayallerinden ya da hayali insanlardan değil var olanlardan ve

³³ A.e., s. 22.

³⁴ Agani, *Për shoqërinë civile*, s. 156.

gerçeklerden başlanması gerektiğini öne sürer. “Ahlak, din, metafizik ve ideolojinin bütün formlarına uyan bilinçler bağımsızlıklarını kaybeder.”³⁵ Marx’a göre fikirler ve hayaller maddi hayatın ürünüdür ve bilinç hayatı değil hayat bilinci belirlemektedir. Agani de ideolojinin doğuşunun nedenleri ile ilgili ‘sahte bilinç’, ‘hayali’ betimlemeleri ile Marx’ın düşüncesini desteklemektedir. Marx’a göre ideolojinin ortaya çıkış nedeni iş bölümüdür, özellikle maddi ve manevi işlerin ayrımıdır. Agani, Marx’ın *Alman ideolojisi* eserindeki ideoloji ile ilgili iki düşüncesine odaklanır. Bunlardan ilki, iktidar sınıfının düşüncelerinin her zaman hâkim düşünceler olduğu çünkü maddi hâkimiyeti sürdürenlerin manevi iktidara da sahip olduklarıdır. İkinci düşüncesi ise, ideolojik bazı grupların ve sınıfların, kendi konumlarından doğan kendi fikirlerini bütün topluma mal etmeleri; faydalı ve mantıklı tek görüş olarak görmeleridir.³⁶

Marx ideolojiyi, “bilincin toplumsal kısıtlanması ve maddi eylemlerle maddi ilişkilerin karışımı”³⁷ olarak görmektedir yani ideoloji; grupların statülerinin, görüşlerinin ve çıkarlarının mutlaklaştırıldığı sahte bir bilinçtir. Agani’ye göre burjuvazinin toplumsal teorisi de ideolojiyi sahte bilinç olarak kabul etmektedir. Agani’ye göre bunun nedeni, burjuva teorisinin Marksist görüşü ideolojik olarak nitelendirirken kendilerini bilimsel olarak gösterme girişiminin sonucudur. Agani’ye göre sosyal bilimlerin ideolojiden ayrılması yaklaşımı zaten başlı başına ideolojik bir tezdır ve bunun sonucu belli değerlerin kabulü ve statükonun kabulüdür. Zira Agani’ye göre ideoloji ile sosyal bilimler arasında ayrım yapılması burjuvazinin girişimidir. Bu yolla, statükonun kabul edilerek devrim ruhunun ortadan kaybolması sağlanır.

Agani’nin eseri derin bir eser olmakla birlikte birçok büyük düşünürü referans göstererek eleştirel bir seyir de oluşturmaktadır. Bu bağlamda Lewis Coser’in Amerikalı sosyologlara yönelttiği eleştiriyi de gündeme almaktadır: “Bugünkü Amerikan sosyolojisinde mevki sahibi olan sosyologların çoğu, reformcu olarak düşünülmekten veya reformcu bir oditoryumda ders vermekten çok uzaktırlar (...).

³⁵ A.e., s. 157.

³⁶ Bkz: A.e., s. 158.

³⁷ A.e., s. 156.

Onların odak noktası mevcut yapıyı korumaktır...”³⁸. Önceki dönem sosyologlarının sosyal yapıyı değiştirmekle ilgilendikleri ancak bugünkü sosyologların bireylerin mevcut yapılara adaptasyonu ile ilgilendiklerini ifade etmektedir. Agani, diğer ideolojileri sahte olarak değerlendirirken kendi ideolojisini bilimsel olarak nitelendiren bazı Marksist teorisyenlere de karşı çıkmaktadır. Ona göre bu tür tutumlar tek taraflıdır çünkü bir ideolojinin bilim ya da bilim dışı, nesnel ya da öznel olduğunu ait olduğu sınıf belirlemektedir. O, bütün hakları sosyalist sosyolojiye atfeden mutlakçı görüşlere karşıdır. Hatta bu tür mutlakiyetçi görüşlerin kendi teorilerinin zayıf yönlerini göremeyeceğini ve başka teorilerin nesnelliğinin ve yaratıcılığının görülmesine de engel olacağını ifade eder.³⁹ Agani’ye göre Stalinizm bunun bir örneğidir.

Bauman’ın düşüncesine katılarak Agani, ideolojiyi grup iradesinin öncülü olarak görmektedir. Agani’ye göre ideoloji sınıfsal bir karakter içermektedir ideolojinin sınıfsal bir rol oynadığını ve ideolojinin bir gruba ya da sınıfa hizmet verdiğini söylemektedir.

Agani ideoloji ile siyaset arasındaki ilişkiyi de ele almaktadır. Buna göre bütün ideolojiler kendi amaçlarını, hedeflerini, ideallerini, değerlerini siyasete dönüştürmek ve gerçekleştirmek istemektedir. İdeolojinin gerçekleştirilmesinde siyasi partiler aracı işlevi görür. Ancak her parti bir ideolojinin yansıması ya da bir ideolojinin pratiğe geçmiş hali değildir. Bunun nedeni partilerde bazen ani çıkarların, temel ilkelerin ve ideolojinin parçası olmayan davranış ve tutumların sergilenmesidir.⁴⁰

İdeoloji ve siyaset arasındaki ilişkinin incelenmesinde önemli faktörlerden biri de toplum ve ideoloji arasındaki içerik ilişkisidir. Agani bu ilişkiyi incelerken zaman zaman, “rasyonalite ve tarihsel uygunluk” terimini öne çıkaran Bauman’a atıf yapmaktadır. Buna göre ideoloji, bir sınıf veya toplumsal grubun deneyimlerini ve ihtiyaçlarını iyi sistematize ettiği zaman *rasyonel* bir ideolojidir; diğer taraftan,

³⁸ A.e.

³⁹ A.e., s. 162.

⁴⁰ Bkz: A.e., s. 165.

sunduğu amaç ve eylem araçları bir topluluğun istek ve ihtiyaçlarını yerine getirebiliyorsa tarihsel olarak *uygundur*.⁴¹

Agani'nin ideoloji teorisindeki önemli fikirlerinden biri de “bir sınıfın tam egemenliğini, siyasi egemenliği yanında ideolojik egemenliğini de bulundurduğu zaman sağlayamayacağı” yönündeki tespittir. İdeoloji ve siyaset farklı konumlara ve fonksiyonlara sahiptir. İdeoloji soyuttur ve temel hedef ve değerlerin belirlenmesini sağlamaktadır. Siyaset ise temel değerler doğrultusunda somut planlar, görevler ve eylemlerin düzenlenmesini sağlamaktadır. İdeoloji ile siyaset ilişkisini, “İhtimaller ve koşullar içerisinde ideolojik hedefleri unutmayan siyaset ilkelidir”⁴² şeklinde betimler. Pragmatizm adına yönelimlerini unuttuğu zaman siyasetin bozulacağını ifade eder. Ona göre bazen ideolojik olarak benzer siyasi hareketler bulunur ama bu hareketler uyguladıkları siyaset bakımından farklılaşabilir, örneğin komünist partiler ortak bir ideolojik görünüm sergilerler ancak uyguladıkları siyasette farklılaşırlar.

Son olarak, başarılı bir ideolojinin faktörlerinden biri de yeni olayları ve toplumsal fenomenleri yorumlayabilmesidir. Bir ideolojinin – Marksist ideoloji de dâhil- siyasi olarak başarılı olabilmesi ve tarihsel uygunluğunu koruması için derinleşmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir.

Comte'un sosyolojik pozitivizmi

Comte ve pozitivizmi, bir bilim olarak sosyolojiye, yöntem ve teorik katkılarından dolayı önemlidir. Ancak, bir dönem Comte, katkılarından dolayı yüceltilmiş olsa da daha sonraki süreçte eseri eleştirilmeye başlanmıştır. Bu eleştiriler; eserin dâhice yazılmadığı, hümanizm içerdiği ve pozitivizm hakkındaki düşüncelerinin tutarsız olduğu şeklindedir. Comte'a yönelik yapılan bu eleştiriler, sosyolojide farklı teorilerin gelişmesiyle mümkün olmuş ve bu teoriler Comte'un pozitivizminin sadece *pozitivist bir din* olarak kaldığını ifade etmişlerdir. Agani, Comte'a Marx'ın yönelttiği eleştirileri ele almaktadır. Ona göre Comte, Saint Simon'la beraber sosyolojiyi toplumun fiziği olarak tanımlamıştır. Comte, sosyoloji terimini toplumun yeni bir bilimine işaret etmek için kullanmıştır. Bilimlerin

⁴¹ Bkz: A.e.

⁴² A.e., s. 166.

sınıflandırılması, bu sınıflandırmada sosyolojinin yerini tespit etme konusunu daha değerli kılmaktadır. “Pozitif felsefe” de Comte’tan gelmektedir.

Agani, Comte’un teorilerini sınıfsal ideolojinin vehimleri oldukları ve tek taraflı oldukları gerekçesiyle eleştirmektedir. Ancak Comte’un fikirleri daha geç dönemlerde yeni fikirlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bunun bir örneği olarak uzlaşma, uyum, pozitif bilgi, bilim teorilerinin aracılığıyla bugünkü işlevselcilik teorisi gibi diğer teorilerin de ortaya çıktığını ifade etmektedir.⁴³

Agani Comte’un düşüncesinin konumunu Fransız devriminden sonraki siyasal, toplumsal ve ekonomik faktörleri analiz ederek belirlemektedir.

“Bilindiği gibi sosyoloji dönemin sorunlarına çözüm bulmak amacıyla toplumsal krizle doğdu ve Fransız burjuva devrimiyle zirveye ulaştı.”⁴⁴

Devrimden sonra koşullar istenmeyen bir şekilde değişmiştir. “Devrim sırasında burjuva tarafından dile getirilen özgürlük, eşitlik ve kardeşlik söylemlerinin unutulması ve başarısızlığı yanında teoride ve pratikte uygulama alanı bulamaması büyük bir hayal kırıklığına yol açmıştır.”⁴⁵ Bu dönem, bir yandan muhafazakâr güçlerin, devrim öncesi kurum ve ilişkileri canlandırmaya yönelik bir eğilimlerinin bulunduğu; diğer yandan proletaryanın sanayi ve işçi hareketini güçlendirdiği bir dönemdir. Agani, Comte’un düşüncelerinin, burjuvanın devrim sonrası çıkarlarıyla ilişkili olduğunu düşünmektedir.

Comte’un fikirleri birçok düşünürden etkilenmektedir. Bu düşünürler, Aristoteles’ten başlayarak Hobbes, Montesquieu, Condorce ve Fransız muhafazakâr düşünürlere kadar uzanmaktadır. Saint Simon’un ise Comte’un fikirleri üzerinde ‘özel’ bir etkisinin olduğu ileri sürülmektedir. “Pozitivizm, Comte’un toplumsal ve siyasal sisteminin temel kriteri, temel teorik yönelim ve metodolojisidir.”⁴⁶

⁴³ Bkz: Fehmi Agani, **Në rrjedha të mendimit sociologjik**, Dukagjini, Pejë, 2002. s. 180.

⁴⁴ A.e., s. 180.

⁴⁵ A.e., s. 180.

⁴⁶ A.e., s. 182.

Agani, Comte'un pozitivizmini tutarsız olduğu gerekçesiyle eleştirmektedir. Ona göre, pozitivizm isim olarak dahi aşırı iddialar içermektedir. Bu eleştirilerine Adorno'yu da referans göstermektedir. Comte'un pozitivizme yönelik açıklamalarında Agani, uyumsuz düşünceler ve tutarsızlıklar bulmaktadır. Bu çerçevede Agani'nin görüşü, "pozitivizm illüzyonun karşısında gerçek felsefe, faydasız olanın karşısında faydalı, güvensiz olanın karşısında güvenli, karmaşık olanın karşısında bir felsefedir"⁴⁷ şeklindedir. Alvin Gouldner'in düşüncesini referans alan Agani'ye göre: "Comte için pozitif olan, olumsuz olanın karşıtıdır; eleştiri ve yıkıcı olanın, yani Fransız devriminin fikirlerine karşı olanıdır."⁴⁸

Agani ayrıca, Comte'un pozitivizmine ilişkin aşağıda sıralanan şekilde bazı eleştiriler listeler:

- a) Pozitivizmin bilimsel bir teori olduğuna, bilimin ve doğa bilimlerinin meşruiyetini sosyal bilimlere uygulamak istediğine dikkat çeker. Bu uyarıya Friedrich Jonas'ın düşüncesini de ekler: Pozitivizmde sosyoloji doğa bilimi olur. Sosyal, sosyal olanla bir daha açıklanmayacaktır."⁴⁹
- b) Agani'ye göre, pozitivizmin agnostik zayıflıkları vardır; hedefleri ve sonuçları açıklama amacı bulunmamaktadır; Teolojik ve metafizik modeli tersinden işleyerek mutlak bilgi, fenomenlerin kökeni, nedenleri ve özünü kapsayacak şekilde tasarlanmamıştır.
- c) Dogma ve idealizm üzerinden yükseldiğine yönelik iddialara rağmen, pozitivizm kavramının kendisi dogmatik ve idealist-spiritüalizmdir. Entelektüel unsur, fikirler, düşünceler ve duygular üzerine olan odak noktası bunun kanıtıdır. "Fikirler dünyaya hükmeder" düşüncesiyle fikirlerin anlaşmazlıklara ve sosyal felaketlere yol açtıkları dogmasını kanıtlamaktadır.
- d) Comte'un düşüncesi çağ dışıdır ve düşüncesinde gelişim yoktur. Toplumsal fenomenlerin doğa yasalarına itaati bunu kanıtlamaktadır. Üç hal yasası bile,

⁴⁷ A.e., s. 184.

⁴⁸ A.e., s.184.

⁴⁹ A.e., s. 185.

gerçeklerden ve somut gelişmelerden kaynaklanmayan ancak onlara dayatılan, doğal bir yasa niteliğindeki belirli bir düzendir.

Agani'ye göre Comte'un tarih hakkındaki düşüncesi rasyonel bir temele sahiptir. Agani bu fikrini, bugün dünün bir sonucudur düşüncesine dayandırır. Ancak buna rağmen, bugünün yaratıcı güçlerini yok sayması nedeniyle Comte'un düşüncesinin çağ dışı olduğunu savunur.

- e) Agani'ye göre pozitivizm kavramı, ideolojik ve aşırıdır. Kendini stabilize etmek için burjuvanın çıkarlarına hizmet ediyor oluşu bunun kanıtıdır. Pozitivist anlayış bilim ve sosyolojinin bütünleştirici ve organize edici işlevini doğrulardı, eleştirel ve dönüştürücü olanı değil. Kriz ve kaosu kabul eder ancak krizi yenmek için pozitivist kavramsal bilgi bütünlüğüne ihtiyaç duyulmaktadır.

Agani, Comte'a yönelttiği eleştiride *toplumsal statik* ve *toplumsal dinamik* kavramlarını ele almaktadır. *Toplumsal statik* içerisinde uyum, uzlaşma ve dayanışmaya Comte'un kavramları olarak odaklanmaktadır. Burada özellikle uyumsuzluk, çelişki ve çatışmanın patolojik ve anormal olduğu düşüncesini eleştirmektedir. Yine toplumsal statik içerisinde, Agani'ye göre Comte bireyden başlamayıp gruplar, kurumlar ve aileden başlamaktadır. Ona göre “Ailede, bir toplumda olmazsa olmaz olan işbirliği, altruizm, mahremiyet ve beraberlik duyguları bulunmaktadır. Ailede bütün toplum için de geçerli olan ortak ilişkiler bulunmaktadır.”⁵⁰

Agani, Comte'un kadınların zihinsel yeteneklerinin az ve aşağılık duygularının aşırı olduğunu düşündüğünü ve Avrupa'daki aile modelinin dışındaki aile tiplerini anormal olarak gördüğünü öne sürmektedir. Toplumsal statik yöneltmiş olduğu eleştirisini, “aile ve toplumsal statikle ilgili düşüncelerinde ne derinlik ne de bir refah var” şeklinde tamamlamaktadır. Toplumsal dinamiği analiz ederken Agani, Comte'un insani gelişme ve zamanda akış kanunu düşüncesini vurgular. “Dinamiği, akışı ve toplumsal gelişmeyi sınırlayan biyolojik, coğrafi, iklimsel gibi birçok faktör vardır.

⁵⁰ A.e., s. 195.

Toplumsal gelişmeyi belirleyen, entelektüel faktördür.”⁵¹ Toplumsal gelişmenin tamamını aklın gelişmesine indirgemesi, üç hal yasasını üretmektedir.

Üç hal yasasına göre, fikirler ve düşüncelerin geçtiği üç aşama bulunmaktadır: teolojik veya hayali durum, metafizik veya soyut durum, bilimsel ya da pozitif durum. Comte’un bu üç hal yasasını açıkladıktan sonra Agani onu eleştirmektedir: bu, idealist ve dogmatik bir konsepttir çünkü aklın gelişiminden başlar ve gerekçelendirmeden onu sadece zihinsel gelişime indirger -ki benzerliklerine ve ilişkili olmalarına rağmen aynı değildir-. Bu şematik bir kavramdır çünkü zihinsel ve ruhsal gelişmeyi apriori ve keyfi düzene atfetmektedir. Sınırlı ve çelişkilidir çünkü önceden belirlenmiş, kaçınılmaz, tek yanlı ve pozitivizm ile biten bir gelişme olarak görülmektedir.⁵²

Agani’ye göre Comte’un bu tespiti tarihsel ve bilimsel bir bakış açısına değil dini bir bakış açısına dayanmaktadır. Ancak bu tespit dünya yaratış ve geliştirmeye ilişkin dinsel dönemselleştirmesine (sınıflandırmasına) benzemektedir. Üç aşamalı açıklamalı teoriler Comte’tan önce de görülmüştür. Agani, statik mi yoksa dinamik mi tartışmasında Comte’un statik daha öne çıkardığını öne sürer. Comte’un düşüncelerine dair bazı değerlendirmeleri kısaca şu şekildedir:

- Comte’un politikası Fransız Devrimi’nin fikirleri ve faaliyetleri ile çatışma sonucunda oluşmuştur.
- Comte burjuvanın düşünürü olduğu ve burjuvanın çıkarı da istikrarı gerektirdiği için devrimin getirdiği fikirlere karşıydı. Vicdan özgürlüğü, halk egemenliği, eşitlik gibi Fransız Devrimi’yle ortaya çıkmış ve ilerici hareketlerin temelleri olan fikirler, Comte için birer dogmadır ve hatta anarşi yaratarak hükümetlerin devamlılığını imkânsız hale getirirler.⁵³
- Comte, eleştiriyi ilerlemenin yolu olarak görmemekte hatta gerilemenin nedeni ve birçok kötülüğün kaynağı olarak değerlendirmektedir. Devrimci fikirlere ve vicdan özgürlüğü ilkesine

⁵¹ A.e., s. 196.

⁵² Bkz: A.e., s. 198-199.

⁵³ A.e., s. 205.

karşıdır. Herkesin kendi görüşüne sahip olması yerine bilim otoritesine dayalı ortak inançların olması gerektiğini savunmaktadır. Çünkü bu ortak inançların uzlaşmayı getirerek güven ve uyum ortamı sağlayacağını iddia etmektedir.

- Comte eşitlik fikrine karşıdır. Manevi ve ahlaki farklılıkların fiziksel farklılıklardan daha büyük olduğu şartlarda insanlar arasında eşitliğin olamayacağını öne sürmektedir. Eşitlik taleplerini gerçekdışı ve anarşistçe olarak değerlendirmektedir.
- Comte halk egemenliği –ki bu Fransız Devrimi’nin ana fikirlerindendir- ve parlamentarizm fikirlerine karşı çıkmaktadır.
- Comte Marksist düşünceye karşıdır, çünkü Marksist düşüncenin temeli eşitliktir ki o eşitliği kabul etmemektedir. O öz yönetime karşıdır, çünkü “işveren ile işçi beraber çalışıp yönetemezler”.
- Onun pozitivistliği, haklar yerine yükümlülükler ve görevlere dayanmaktadır.
- *Düzen ve İlerleme*, toplumsal statik ve dinamik kavramıyla ilgilidir ve bunlar dönemin burjuvazisinin iki temel ideali, Comte’un ise iki temel siyasal kavramıdır.

Agani Comte’un eserini bütün yönleriyle ele alır ve Comte’un sınıf çatışmasından çok huzuru tercih edeceği, çünkü sosyalistler ile kapitalistler arasındaki bir çatışmada kapitalistlerin yanında olacağı sonucuna varır. Comte’un eserinin temeli tutarsızlıktır. Devrimci ve eleştirel yönü pozitivist yönünün gerisinde kalmıştır, muhafazakâr bir karaktere sahiptir. Agani’ye göre Comte, yeni düzenin temeli olacak yeni bir din kurmayla uğraşmıştır. “Pozitivist toplumda aristokrasinin yerine pratik sınıfı, dinin yerine bilim, monarşinin yerine cumhuriyet geçer.”⁵⁴ Agani, Robert Nisbet’in eleştirisine atıfta bulunarak, Comte’un ütopyası için “Comte’un dini mistisizmi” ifadesini kullanır. Comte’un ütopyasının çizdiği toplumun pozitivist vizyonunun, Protestan reformdan sonra ortaçağ toplumunun manevi ve sosyal durumuna yakın olduğunu ifade eder. Hatta sosyologların ya da papazların giyinme biçimlerinin bile önerildiğini, mihrabın doğası, yeni tatil günlerinin takvimi ve ilahlaştırma biçimlerinin

⁵⁴ A.e., s. 216.

belirlendiğini böylece aile, kilise, dernekler ve pozitivist sınıfların özelliklerini belirlediğini ifade eder.”⁵⁵

Agani eleştirisini, “Ancak, bilimsel pozitivizm üzerine inşa edilmiş bu yeni din, bu kilisesiz Katoliklik (...) pozitif ve bilimsel olduğu iddia edilen anlayış, teolojik aşamayı eski olarak nitelendiren, yeni bir mistik teoloji olarak biter”⁵⁶ ifadeleri ile tamamlar.

Fransız Devrimi'nin toplumsal düşüncesi

Toplumsal ve siyasal fikirlere yönelik çalışmalarında Agani, Fransız Devrimi'ni tarihin dönüm noktası olarak görür.

“İki asır önce meydana gelen Fransız Devrimi -ki Marx’a göre bir asır önce gelen İngiliz devrimiyle birlikte ama daha güçlü bir şekilde- Avrupa toplumunun siyasi gündemine yön vermiş ve yeni toplumsal düzenin, feodal mülkiyet üzerine burjuva mülkiyetinin, bölgesellik üzerine ulusun, batıl olan yerine eğitimin, Ortaçağ ayrıcalıkları üzerine burjuva hukukunun zaferini kutlamıştır. Ulusal çerçeveleri aşarak Avrupa’da ve hatta tüm dünyada toplumsal ihtiyaçları karşılamış, meydana gelmiş toplumsal devrimlerin en büyüğü olmuştur.”⁵⁷

Devrimin meydana geldiği sosyal ve siyasal koşulların; feodal bir toplum olan Fransız toplumunda ‘eskimiş’ ekonomik, toplumsal, manevi ve kültürel alanlarda yeni ihtiyaçların doğduğu ve mevcut kurumlar arasında büyük çelişki ve antagonizmaların yaşandığı koşullar olduğunu ifade etmektedir. Devrimin, *Ancien Régime’in (Eski Rejimin)* ayrıcalıklarının ve feodal mülkiyet sisteminin mirası olduğunu öne sürer. Bu dönem koşullarında güç, merkezileştirilen ve idealize edilen bir unsur iken kurumlar ise sert ve ilkeldir. Din adamları ve soylular bu dönem toplumunun feodal tabakasıdır. Toprak sahibi olan bu tabaka siyasal iktidarın taşıyıcısı olmakla birlikte siyasal, toplumsal ve ekonomik gelişimin de en büyük engelleridir. Öte yandan, siyasal bağlamda kendini ilahlaştırmaya ve gücünü tekelleştirmeye çalışan kral ile gücü elinde tutmaya çalışan aristokratlar arasında tartışmalar vardır. Agani’ye göre dönemin

⁵⁵ A.e., s. 216.

⁵⁶ A.e., s. 217.

⁵⁷ A.e., s. 141.

siyasetinin ana sorunlardan biri de güç paylaşımıdır ki aynı zamanda bu, en büyük çelişkidir. Kralın ve feodal aristokrasinin kendi hedefleri vardır. Din adamları, aralarında farklılıklar olsa da, yüksek statü ve büyük ayrıcalıklara sahiptirler ve yolsuzluk yapmaktadırlar. Ayrıcalıklı sınıf birinci düzenden (din adamlarından/ruhbanlardan) oluşuyordu, ikinci düzen soyluluktan/soylulardan oluşuyordu ve üçüncü düzen burjuvazi ve özgür vatandaşlardan, daha sonra köylülük/köylüler ve- ayrıcalıklı sınıf hariç – ‘tüm insanlardan/halktan’ oluşuyordu. Toplum bu düzene göre tabakalara ayrılmıştır. Burjuva sınıfı nüfus gücüne sahiptir ve tek gücü bu değildir. On sekizinci yüzyıl ticaret, üretim, el sanatları ve gelişme yüzyılı olur ve bu gelişim üçüncü tabakayı daha da güçlendirir. Agani’ye göre sistemin ve bu kurumların çöküşünde, ayrıcalıklı tabaka dışındaki tüm katmanların etkisi vardı. Bu durum, ayrıcalıklı tabakaya karşı burjuvaya önderlik pozisyonu sağladı ve meşrulaştırdı. Ayrıca, soylular ve din adamları arasındaki gerginlikleri artırdı. Daha sonra Emmanuel Joseph Sieyès’e atıfla, “(...) Üçüncü katmanı oluşturanlar ulusu oluşturur ancak; üçüncü katmanda olmayanlar, milletin bir parçası olarak kabul edilemez”⁵⁸ şeklinde değerlendirmesini tamamlar.

Öte yandan Agani, dönemin felsefesinin zihinsel ve ruhsal özgürleşmedeki rolünü de vurgulamaktadır. Felsefe, eleştirel düşüncüyü geliştirmiş ve yeni fikirler doğmuştur. Ortaya çıkan bu yeni fikirlerin en önemlisi akılcılıktır.

“Otoriter ve tutucu ideallere rağmen, felsefe eleştirel düşüncüyü geliştirdi, yeni fikirler doğurdu. Akılcı fikirler otoritenin ve geleneğin yerini alıyordu. Filozoflar önyargılara, olumsuz geleneğe, kıdeme, hoşgörüsüzlüğe, otoriteye ve ruhu köleleştiren her şeye karşı çıktılar.”⁵⁹

Dönemin ortaya çıkan siyasal ve toplumsal düşüncesi; hükümdarın ilahi haklarına ve feodal ilişkilerine, ayrıcalıklarına ve mutlak güçlerine karşı çıkmaktadır. *Özgürlük* ve *eşitlik*, farklı anlaşılmış olsa da zamanın iki önemli talebidir. Agani devrimin gelişimini etkileyen faktörlerin toplumsal, ekonomik ve politik çelişkilerden kaynaklandığını ve üçüncü tabaka kitlelerden yayıldığını vurgular. Ancak devrimin

⁵⁸ A.e., s. 146.

⁵⁹ A.e., s. 146.

bundan önce toplumsal teorilerde, siyasi ve felsefi ilimlerde ve düşünürlerin zihinlerinde inşa edildiğini de ekler.

“XVIII. yüzyılın Fransız felsefesi ve düşüncesi; akılcı ve eleştirel ruhu, eski ilişkiler ve kurumlara karşı cesur saldırısı, dogmalara ve önyargılara karşı militanlığı, kilise ve gericiğe karşı özgürlük ve hoşgörüsü, kurtuluşçu ve ilerici hedefleri ve radikal ve kökten dönüşümlerdeki ısrarı ile devrimden önceki mevcut ilişkileri ve koşulları aşmış bulunuyordu. Yani, ruhsal devrim 1789 öncesinde gerçekleşmişti.”⁶⁰

Agani’ye göre ilerici fikirler geliştiren ve despotizmin maskesini düşüren Montesquieu’dur; Voltaire ise bilgisizliğe karşı mücadele etmiştir. Ayrıca Voltaire kiliseye, dini cahillığe ve hoşgörüsüzlüğe karşıdır. Diderot, Holbach ve bazı diğer düşünürler *Ansiklopedi*’yi yazdılar ve materyalizmi yayıp geliştirdiler. Rousseau ve diğer birçok düşünür toplum sözleşmesi, eşitlik ve halk egemenliği fikirlerini geliştirmiştir. Devrimin yankıları ve fikirleri o kadar büyük olmuştur ki nesilleri ve yazarları coşkunca etkilemiştir. Agani’ye göre Engels, 18. yüzyılın Fransız Aydınlanma fikirlerini sosyalizmin teorik kaynağı olarak görmektedir. Otorite reddedilmiş; mevcut dini, doğal, toplumsal düzen ve devlet düzeni “acımasızca” eleştirilmiştir. Tüm bunlar mantık ve akıl yargısına sunulmalı, eski ve geleneksel fikirler atılmalıdır.

“Bütün olarak bakıldığında, 18. yüzyılın Fransız felsefi ve toplumsal düşüncesi, yeni dönemin Avrupa düşüncesinde derin bir radikalleşme olarak sunulur. 18. yüzyıl Fransız felsefinden önceki dönemler: XV. yüzyılda *Rönesans*, XVI. yüzyılda *Reform* ve XVIII. yüzyılda *Descartes’in akılcılığı*’dır. 18. yüzyıl Fransız felsefesinin sosyal ve felsefi ana içeriği; materyalizm, teolojiye karşı aydınlanma, liberalizm, toplumsal sözleşme ve doğal hukukun rasyonel kavramlarından oluşmaktadır. Bu görüşün temel özellikleri toplumsal pratiklere doğru yönelim ve toplumsal kurumların pratik dönüşümüdür.”⁶¹

⁶⁰ A.e., s. 147.

⁶¹ Bkz: a.e., s. 150.

Agani bu yüzyılın Fransız düşüncesinde vücut bulan siyasi g r     vurgular, sadece belirli bir yön olarak değil, tüm entelektüel faaliyetlerin kaynağı olarak kabul edilen siyasal düşüncenin önemli rolünü vurgular.

Yeni liberalizm, yeni muhafazakârlık ve yeni sa cılık

Siyaset sosyolojisi üzerine yapt  ı çalışmada Agani, geçen yüzyılda ortaya çıkan yeni muhafazakâr ve sa  ideolojileri inceler. Bu ideolojiler neo-liberalizm, yeni muhafazakârlık ve yeni sa dır. Agani'ye göre bu g r   lerin her birinin kaynağı eskiye uzanmakla birlikte siyasi ve teorik açıdan başarılı olmaları yirminci yüzyılın yetmi li yıllarına denk gelir. Bu teorilerin ortaya  ıkı ı, o dönem yaşanan kriz ile ilişkilidir. Kriz başta ekonomi olmak üzere toplumsal ilişkiler, kültür ve fikir hayatı gibi alanları da etkilemiştir. Agani bu durumu, "Bugünün krizini atlatabilmek için sa cı kavramlar oluşmuştur ve bu nedenle bugünün neo-liberal, sa cı ve muhafazakâr teorileri ortaya çıkmıştır."⁶² Bu kriz, yeni bir stratejinin hazırlanmasını ve hâkim siyasi doktrinin rekonstrüksiyonunu gerektirir. Bu durum, *new-deal* politikasının ba arısızlı ıyla ilgilidir. Bu teorilerin ortaya çıkmasını etkileyen bir diğer faktör, sol teorilerin - Marksist ve sosyalist- ba arısızlı ıdır. Marksist ve sosyalist sol teorilerin göreceli ba arısızlı ı krizi anlayamamaları ve krizi kar ıla tıramamasıdır. Agani'ye göre kriz ile ilgili burjuva teorilerinin büyük eksikleri vardır çünkü krizin kaynağını kapitalizmin temel toplumsal-ekonomik ilişkilerinde aramak yerine siyasi sistemlerde, demokrasi kavramında, kültürel ve kavramsal unsurlarda ve benzeri konularda ararlar. Agani ele tirini, Marksist kavramlara da y neltm  tir çünkü Marksist teorilerin kapitalizmin toplumsal ve ekonomik  eli kilerine odaklanarak sosyal-politik ve kültürel-ideolojik krizin önemli yönlerini göz ardı ettiklerini  ne sürmektedir. Mevcut sistemde yaşanan bu tıkanıklık, krizi atlatacak için yeni bir teorinin oluşturulmasını engellemiştir ve sa  düşünceye avantaj sağlamıştır. Agani Elmar Altvater'e atıfla bu durumu, "(...) bu teoriler neo-liberal ve neo-muhafazakâr ideolojinin rönesansının zekasından ya da  ekicili inden kaynaklanmıyor. Aksine, bu teorilerin başarıları, diğer

⁶² Agani, *P r sho  rin  civile*, s. 115.

teorilerin eksikliklerinin sonucudur ve bugünkü sağ, haksız bir şekilde avantaj kazanmaktadır.”⁶³

Agani’ye göre yeni sağcı ideolojiler; neo-liberalizm, yeni muhafazakârlık ve yeni sağ olarak üçe ayrılır. Bu kesin bir ayırım değildir, görecelidir. Müdahaleci devlete, demokrasiye ve eşitliğe, siyasi katılıma, Marksizm ve sosyalizme karşı olmaları bu üç teorinin ortak yönleridir. Ayrıca bu teorilere göre güncel kriz, sadece ekonomik kriz değildir, aynı zamanda mevcut değerler ve kurumlar da bir kriz olarak görülmektedir. Ancak Agani, bu üç teori arasında bariz farklılıkların da bulunduğunu belirtmektedir.

Neo-liberalizm, liberalizmin canlandırılmasını destekleyen bir görüştür. Bireyin özgürlüğünü temel alan liberalizm, siyasi ve ekonomik olarak bir burjuva doktrindir. Agani’ye göre, burada vurgulanan birey özgürlüğü, aristokrasinin diğer ayrıcalıklı sınıfların ayrıcalıklarına karşı gelmesiyle ilgilidir. Burjuvanın ekonomik gücü vardı ve siyasi iktidarda da kendine yer açmaya gayret ediyordu. Ekonomik anlayış olarak liberalizm; ekonomiye devlet müdahalesinin azalması ve özel mülkiyetin, özel girişimlerin, serbest rekabetin korunması gibi ilkeler öngörmekteydi. Devletin rolü, ‘gece bekçileri’ gibi, kapitalist üretim sisteminin genel çalışma koşullarını sağlamak, ayaklanma veya grev gibi olası engellere müdahale etmek ancak üretim, sermaye ve emek ilişkileri, ücret ve fiyat sistemi ve çalışma saatleri gibi alanların dışında kalmaktır. Liberalizme göre, bu gibi konular tamamen özel (devlet yetkisinin dışında) yetkilere tabi olmalıdır. Ancak Agani’ye göre tarihin bir döneminde devletin müdahalesi gerekli olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sırasında kapitalizm bir kriz yaşamış, bazı bölgelerde sosyalizmin yükselişi ile de bu kriz derinleşmiş, ardından da büyük bir ekonomik kriz (1929-1933) yaşanmıştır. Bu durum kapitalizmin yalnızca ekonomik ve siyasi uygulamalarla kendini ayakta tutamadığını, durumun toparlanması için devlet müdahalesinin olması gerektiğini kanıtlamıştır. Böylece 1929-1933 krizi ile liberal kapitalizmde devletin rolünün sadece özel mülkiyet sistemini güvence altına almak olduğu görüşü ortadan kalkmış ve devlet kapitalizmi başlamıştır. Ekonomik ilişkiler açısından devlet müdahalesinin kuramsal

⁶³ A.e., s. 117.

temellerini, İngiliz iktisatçı John M. Keynes, siyasal- pratik açıdan ise- *new-deal* politikasıyla Franklin Roosevelt ortaya koymuştur. Keynes, ekonomide devletin kamu yatırımlarının genişlemesi gerektiğini ve para, maliye ve vergi politikalarına ve faizlere devletin müdahale etmesi gerektiğini, böylece bu mekanizmalar aracılığıyla devletin ekonomiyi yöneteceğini savunmuştur. Agani bu müdahaleci devletin ekonomik ilişkileri ancak bir ölçüde düzeltebileceğini düşünür. Refah devletinin imkânları sınırlıdır ve kapitalizmin çelişkilerini silememiştir. 70'lerin küresel krizi bu durumu kanıtlar niteliktedir. Krizle başa çıkmak için bir araç olarak görülen devlet, krizin bir nedeni olarak tahlil edilmeye başlanmıştır. Neo-liberalizm, Keynes'in görüşlerine ve devlet müdahalesine karşı çıkan bir yaklaşım olarak ortaya çıkar.

“Neo-liberalizmin amacı klasik liberalizmin yeniden canlandırılması, özel mülkiyetin sağlanması, ihtiyatlı maliye politikası, serbest girişimcilik, sınırsız rekabet ve devlet müdahalesinin en aza indirgenmesidir.”⁶⁴

Hatta neo-liberalizme göre herhangi bir devletçi ve kolektivist sistem, refah devleti ve new-deal totalitarizm olarak kabul edilir. Agani'ye göre, Avusturyalı profesör Friedrich Hayek, neo-liberalizmin ekonomik ve politik kavramların teorisini geliştiren ilk araştırmacıdır. Hayek'e göre, bireyin ekonomi üzerinde kontrolü varsa birey hedeflerine ulaşmak için tüm araçları kontrol edebilir. Bu kontrolün gücü devlete bırakılmamalıdır tam aksine devletin fonksiyonları sınırlandırılmalıdır böylece bireylerin özgürlüğü sınırlanmaz. Ancak Agani Hayek'i tek taraflı olması nedeniyle eleştirir çünkü ona göre Hayek, özgürlüğü sadece bireysel özgürlükle sınırlandırmıştır. Agani neo-liberal teorinin tam olarak gelişmesinin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, daha doğrusu 70'li yıllarda olduğunu düşünmekte ve neo-liberal teorinin en önemli temsilcisinin monetarizmin kurucusunun, Amerikalı ekonomist Milton Friedman (Chicago Okulu'nun kurucusu) olduğunu düşünmektedir. Agani'ye göre Friedman için bireysel özgürlüğe uyan tek unsur serbest girişim ekonomisidir. Agani'ye göre devletin ekonomiye müdahalesini azaltmasını öngören neo-liberalizm, devleti zayıflatmaya çalışmaz aksine gelişmiş sanayi toplumlarında iyi koşullar, serbest rekabet ve özel mülkiyeti sağlayabilmesi için güçlü bir devlet ister.

⁶⁴ A.e., s. 124.

“Tüm sağ güçler gibi neo-liberalizm de düzenli, güçlü bir hukuk devletinde ısrar eder (*Law and Order*). Yani neo-liberalizm, sosyal refahı sağlayacak bir ‘sosyal devlet’ yerine, kanun ve düzeni sağlayacak güçlü bir ‘hukuk devleti’ olması için çabalar.”⁶⁵

Yeni muhafazakârlık, Agani’nin düşüncesinde bir siyasi ideoloji olarak yer almaktadır. Ona göre muhafazakârlık yeni sağcı ideolojilerden en etkili ve yaygın olanıdır. Taşıdığı romantik unsurlar ve eski dönemleri idealleştirici yönelimleri ile kriz dönemlerinde çok çabuk başarılı olabilmektedir. Habermas’a atıfla Agani, muhafazakârlığın, kriz durumlarında geleneksel erdemler ve değerlerin canlanmasını isteme özelliğini vurgular. Muhafazakâr düşüncenin temsilcileri olarak Fransa’da Joseph de Maistre ve Louis de Bonald, İngiltere’de Edmund Burke sayılabilir. Bu dönemde muhafazakârlık bir burjuva ideolojisidir.⁶⁶ Muhafazakârlık, eğitim ve devrim fikirlerinin felsefesine karşıdır ve monarşiyi, mutlakıyeti, feodal ayrıcalıkları ve dini ideolojileri desteklemektedir.

Agani’ye göre, muhafazakârlık burjuva bir kavramsa yeni muhafazakârlık her şeyden önce anti-Sosyalist ve anti-Marksisttir.

Agani bu değerlendirmesini Eric Wolf’a atıfla, “Bugünün muhafazakâr ideolojisi, sosyalizme karşı mücadele edebilmek için kapitalizm ile barışıktır”⁶⁷ şeklinde sürdürür. Agani, yeni muhafazakâr teriminin ilk defa 1976’da kullanıldığını öne sürer ve geleneksel liberalizmle süreklilik ifade eden bir grup aydına gönderme yapar. Ancak, bu yönelim daha eskidir, Habermas Amerika’da yeni muhafazakâr teorinin temellerini Daniel Bell, Peter Berger, Nathan Glazer, Seymour Martin Lipset, Robert Nisbet ve Edward Shils gibi meşhur sosyologlara dayandırmıştır.⁶⁸ Yeni muhafazakârlar, bir dönem anti-komünist, savaşçı ve soğuk savaş politikalarını desteklemişlerdir. 1960’lı ve 1970’li yıllar arasında yeni muhafazakârlık ideolojisinin ana düşüncesi *ideolojilerin sonu* (Daniel Bell: “ideolojilerin sonu”) olmuştur. Bell,

⁶⁵ A.e., s. 128.

⁶⁶ A.e., s. 129.

⁶⁷ A.e., s. 129.

⁶⁸ Bkz: A.e., s. 130.

radikal toplumsal değişiklikler isteyen siyasal teori ve pratiklerin bittiğini düşünmektedir. Onunla birlikte kitle hareketleri ve ütöpic sosyalist devrim hayalleri bitmiştir. Bu anlayışa göre, Marksizm-Leninizm entelektüel ve siyasal olarak çürütölmüştür. Yani yeni muhafazakâr düşüncenin karakteristiği komünizme karşı olmasıdır. Agani Ralph Miliband’a atıfla, “Anti-komünizm, muhafazakâr güçlerin geliştirdiği siyasal savaşın baskın temasıdır”⁶⁹ değerlendirmesinde bulunur. Habermas’ın muhafazakâr düşünceyle ilgili eleştirilerine katılarak, yeni muhafazakârların geliştirdikleri elit demokrasi düşüncesi üzerinde de durmaktadır. Bu doğrultuda Agani, bir yanda muhaliflerin eksiklerini vurgulamak amacıyla *totalitarizm* kavramının kullanışı diğer yanda Amerikan sisteminin ilerleyişini ifade etmek amacıyla *elit* kavramının kullanımına dikkat çekerek Amerikan sisteminin bir model olarak gösterilmeye çalışıldığını ileri sürer.

Agani eserlerinde yeni-liberalizm ile yeni muhafazakârlık arasındaki farklılıklara da değinir. Yeni-liberalizm için kriz ekonomik karaktere sahiptir ve çözümü ekonomi politikaları, devlet ekonomi ilişkileri, maddi unsurlar, klasik liberalizmin diriliş gibi konularda arar. Yeni muhafazakârlık için ise kriz siyasal kurumların ve kültürel değerlerin krizidir. Bu nedenle, yeni muhafazakâr düşüncenin krize yönelik çözümü geleneksel değerler ve siyasal kurumların yeniden getirilmesiyle ilişkilendirilir.⁷⁰ Yeni muhafazakâr düşünce için problem teşkil eden başka bir konu da temel kurumların meşruiyetini kaybetmesidir. Yirminci yüzyılın getirdiği, değerleri yok eden “şeytani ideolojiler” yerine geleneksel değerlerin, ahlakın ve dinin dönmesini öngörür. Bu noktada Agani, yeni muhafazakâr düşünürlerden Peter Steinfels’e atıfla, muhafazakâr düşünceye göre inançların tükendiği, ahlakın ve edebin bozulduğu yargısına dikkat çeker.

Agani’ye göre, yeni muhafazakârlar için demokrasinin krizi bugünkü krizin yansımasıdır. Buna göre kriz, çok partili sistemin bir sonucu olarak meydana gelir; liderler ve partiler çok şey vadederek vatandaşların beklentilerini yükseltirler, yani gereksiz ve aldatıcı umutlar verirler. Taleplerin bu enflasyonu durumu değiştirterek

⁶⁹ A.e., s. 131.

⁷⁰ Bkz: a.e., s. 132.

hayal kırıklığı ve tatminsizlik yaratır ve vatandaşların itaat isteklerini zayıflatır. Yeni muhafazakârlık, beklentilerin daha az ve daha rasyonel olmasını gerektirir. Krizden kurtulmanın yolu olarak, demokrasinin yeniden tanımlanmasını ister. Agani'ye göre bu tanımlama, "demokrasiyi temel unsurlarından mahrum bırakır". Zira yeni muhafazakârlar, sosyal eşitliğe ve siyasal katılıma karşıdırlar. Yeni muhafazakâr düşünceye göre krizin ana nedeni, eşitlik isteklerinin günden güne artmasıdır. Agani'ye göre yeni muhafazakâr düşünce hem toplumsal eşitliğe hem de siyasal katılıma karşıdır. Yeni muhafazakârların demokrasisi, elit konseptlidir; elitlerin yarışıdır ve elit sosyal tabakayı temsil etmektedir. Bu konsept, genel kitleleri toplumsal ve siyasal karar alma süreçlerinden mahrum bırakır. Agani bu değerlendirmesini, Brzezinski'nin ve Huntington'un fikirleri ile destekler. Brzezinski'ye göre siyasi karar alma işin ehlleri tarafından gerçekleştirilmelidir, Huntington ise sanayi toplumlarının demokratik gelişimlerine göre ölçülmesi gerektiğini öne sürer.⁷¹ Bu bakış açısında Agani, neo-liberalizm ile yeni muhafazakârlık arasında bir benzerlik bulur. Yeni muhafazakâr düşünce özel mülkiyete ve piyasa ekonomisine karşı saygı besler ve güçlü devlet fikrine karşı çıkmaz. Yeni muhafazakârlığa sosyal devlete, aşırı talebe teşvik etmesi ve otorite krizi ile sosyal istikrarsızlığa neden olması gibi nedenlerle karşı çıkar. Neo-liberalizm ve yeni muhafazakâr düşünce dışında Agani, yeni sağcı düşünceyi de ele almaktadır.

Yeni sağcılık: Bu ideolojik akım, Agani'nin değerlendirmesinde, çok heterojendir ve Amerika, İngiltere, Fransa ve Batı Almaya sağcılığı gibi çeşitli versiyonlarından bahseder. Batı Alman sağcılığının eşitlik karşıtı yönelim, biyolojik ve toplumsal Darwinizm, elitçilik, anti-komünizm ve anti sosyalizm ile karakterize edildiğini ifade eder. Batı Alman Sağcılığının iktidar emelleri yoktur çünkü kendi siyasi imkânlarının farkındadır. Agani, ideolojik bağlanma ve sağcı kültürün yayılmasına odaklanır. Bu düşüncenin temelinde elit ve sistem bulunur. Elitlerin seçilmesini seçimlere bağlayan liberal demokrasinin aksine, yeni sağcılık elitlerin seçilmesinin akıl, kapasite ve kesin yöntemlerle yapılması gerektiğini savunur. Yeni sağcılık, toplumsal değişimlere biyolojik karakter verir. Agani'ye göre bu durum, yaklaşımın ırkçı ve aşırı biyolojik olduğunu gösterir. Bu yaklaşım çerçevesinde,

⁷¹ Bkz: A.e., s. 134.

toplumsal fenomenlerin açıklanmasında biyolojinin büyüyen rolüne dikkat çeker. Yeni sağcı ideolojinin bir diğer yönü, eşitliğe ve eşitlikçi isteklere karşı olmasıdır ki bu yönü yeni sağcı ideolojiyi neo-liberalizme ve yeni muhafazakârlığa yaklaştırır. Agani'ye göre Fransız sağcılığı eşitlik isteklerine en çok karşı çıkan düşüncedir. Agani Robert de Herte'ye atıfla, egalitarizm tezinin Hristiyanlıktan demokrasiye, sonra sosyalizme ve komünizme geçtiğini ifade eder.⁷² Alain de Benoist'in görüşünü açıklarken Agani, "demokrasi insanları eşitler, toplumun içinde eritir" ifadesini kullanmaktadır. Amerikan sağcılığı ve Batı Almanya sağcılığı ırkçı unsurlar içeren ideolojilerdir. Batı Almanya sağcılığı; Alman halkının içine göçmenlerin sızmasına, Alman diline yabancı kelimelerin istilasına, "Alman halkının biyolojik riski ve Alman kültürün zayıflaması"na karşıdır."⁷³ Agani'ye göre Alman yeni sağcı ideolojisi göçe-işçi ve işçi ailelerin gelişine, yabancıların entegrasyonuna- karşıdır. Alman yeni sağcı ideoloji, her toplumun ayrı bir kültür ve değer sistemi olduğunu savunur ve özgün kültürün korunması gerektiğini iddia eder. Yeni sağcılığın diğer bir özelliği, anti-Marksist ve anti-komünist olmasıdır. Yeni sağcılık Marksizm'i ve Stalinizm'i başarısız görür. Agani yeni sağcı ve yeni muhafazakâr ideolojilerin ortak noktaları olarak şu unsurları sıralar: geleneksel ailenin korunması, kürtaj özgürlüğü meselesi; ateşli silahlar, pornografi ve suçların kontrolü, siyahlar karşısında beyazların, kadınlar karşısında erkeklerin üstünlüğü vb.

Agani'ye göre milliyetçilik, tipik bir sağcı ideoloji ve siyasettir.

⁷² Bkz: **A.e.**, s. 137.

⁷³ Bkz: **a.e.**, s. 137.

3.2. Milli Meselelere İlişkin Görüşleri

3.2.1. Arnavutluk: İkinci Dünya Savaşı ve Siyasi Ayrımlar Üzerine

Arnavutluk'taki Siyasi Partiler ve Siyasi Gruplar Üzerine

İkinci Dünya Savaşı döneminde Arnavutluk'ta siyasi partiler ve gruplar meselesini ele alan Agani, 1912'de gerçekleşen Arnavutluk bağımsızlığından başlayarak bu siyasi partilerin kuruldukları dönemin siyasal ve toplumsal karışıklıklarını da inceler. Arnavutluk'ta siyasi partilerin niteliklerine göre gruplanması işlemini şu iki kritere göre yapar:

- a) Partilerin işgalci güçlere karşı duruşu;
- b) Partilerin gelecek toplumsal değişimlere karşı duruşu.

Agani, bütün siyasi partilerin etkinliklerini bu kriterleri referans alarak değerlendirir. Dönemin partilerini iki ana gruba ayırır: bir yanda (*Arnavutluk Komünist Partisi*) ve FNÇ (*Ulusal Kurtuluş Cephesi*) ile birleşmiş siyasi güçler; diğer tarafta ise *Balli Kombëtar* (*Milli Cephe*), *Legaliteti* (*Meşruiyet*) ve geçiş hükümetinin siyasi grupları [*Partia Fashiste Shqiptare* (*Arnavut Faşist Partisi*) gibi]. “Sosyal-ekonomik koşullar, siyasi ilişkiler ve 1939’a kadar ülkenin gelişimi” adlı çalışmasının giriş bölümünde Agani, bu konuya ilişkin bir kronoloji ile konuya dair yorumlar sunar.

Arnavutluk Komünist Partisi (Partia Komuniste e Shqipërisë)

Arnavutluk Komünist Partisi 8-14 Kasım 1941'de, dönemin önemli komünist gruplarının bir araya gelmesiyle kurulmuştur. Agani'ye göre komünist hareketin başlangıcı hem gurbetçi Arnavut kesim hem de Arnavutluk için 1920'lere uzanır. Ona göre bu hareketin çözüm getirmesi gereken iki grup mesele vardır. Birinci grupta toplumsal meseleler bulunur. Buna göre çözüm getirilmesi gereken meseleler; Arnavutluk Kralı Ahmet Zogu'nun totalitarizmi, feodal-burjuva düzen ve toplumsal değişimlerdir. İkinci grup ise milli meseledir. Buna göre, bağımsızlığın korunması

adına ve yabancı etkisine karşı adımlar atılması gereklidir. Bu çerçevede Agani, kendi deyişiiyle, “toplumsal ve ulusal unsur” arasında bir ilişkilendirme yapmaktadır.⁷⁴

İlk komünist grupların ortaya çıkmasıyla ilgili olarak Agani, o dönemin toplumsal ve siyasal sınıfının ağır çelişkilerden ve kalkınma eksikliğinden muzdarip olduğu değerlendirmesini yapar. Ona göre, kitleler ile ilk komünistler arasında zayıf bir ilişki bulunmaktadır ve bu zayıf ilişkinin güçlendirilmesi için yeni bir siyasi yaklaşım uygulanması gereklidir. Aslında Arnavut Komünist Partisi’nin uygulaması gereken yeni stratejinin, milli unsurun ön plana çıkarılması anlamına geldiğini öne sürer. Milli unsurun ön plana çıkarılması anlamına gelen bu yeni siyasi görüş, bütün komünistlerce kabul görmemiştir. Bu görüşe muhalif olan kesime göre komünistlerin savaşı, milli mesele için değil toplumsal devrim içindir.

Agani’ye göre Arnavutluk’taki faşist hükümete karşı muhalefet eden ilk kesim, komünist gruplardır. Ayrıca ona göre, işçi sınıfının rolü de oldukça büyüktür. Zira burjuva kesimi ve çiftçi kesimi bağımsızlık ve milli kurtuluş için savaş liderliği yapma yeteneğinden yoksundur. Bu nedenle, komünist hareketin toplumsal ve milli unsurları birleştirmesi gerekmiştir. Agani, Komünist Partinin kuruluşunda etkili olan başat faktörlerin devrimci tutum ve komünist eylemcilerin birleşmesi ve Sovyetler Birliği’nin savaşa girmesi olduğunu öne sürer. Bir diğer önemli faktörün ise Karadağ gibi komşu devletlerde komünist partilerin kurulması olduğunu ifade eder.⁷⁵

“Ortak toplantının hazırlıkları aşamasında, Arnavutluk Komünist Partisi’nin (PKSH) kurulduğu toplantı ve önceki istişare toplantılarına Yugoslavya Komünist Partisinin (PKJ) iki temsilcisi -Miladin Popoviç ve Dushan Mugosha- katıldılar.”⁷⁶ Agani’ye göre toplantılara bu iki kişinin katılması PKSH için farklı yorumlara ve eleştirilere sebep olmuştur. Gerçekten de, Arnavut ve Yugoslav komünistlerin işbirliği, Arnavut siyasal düşüncesinde günümüze kadar süren bir tartışma meselesidir. PKSH’nin tüm çalışma alanlarında Yugoslav rehberliğinin mevcut oluşu, bu tartışmaları canlı tutmuştur. Yugoslavya Komünist Partisi Arnavutluk Komünist

⁷⁴ Agani, **Partitë...**, s. 139.

⁷⁵ **A.e.**, s. 232.

⁷⁶ **A.e.**, s. 233.

Partisi'ne; organizasyon, silahlı alma ve köylülerle çalışma yöntemleri gibi konularda talimatlar vermiştir. Ayrıca, bir gençlik organizasyonu oluşturulmuştur. Benzer şekilde, 1942 yılı Eylül ayında Yugoslav direktifleri doğrultusunda, bir halk cephesi siyasi koalisyonu olarak, Arnavutça kısa adı LNÇ olan Ulusal Kurtuluş Hareketi oluşturulmuştur.⁷⁷

Agani, PKSH için yapılan yorumları üç gruba ayırır:

- a) 'PKSH, PKJ tarafından kurulmuştur ve bu yüzden PKJ'nin bir şubesidir' diyenler.
- b) PKSH'nin kuruluşunda PKJ'nin rolünü abartanlar (birinci gruba yaklaşırlar).
- c) 'PKSH hem kuruluştaki hem de gelişiminde bağımsız idi, PKJ'nin rolü sadece "önemli bir destek" idi' diyenler.

Birinci görüş, yani 'Arnavut Komünist Partisi PKJ tarafından kuruldu' görüşü PKSH'nin muhalifleri tarafından savunulmuştur: *Balli Kombëtar*, Mustafa Kruja, Mehdi Frashëri ve Xhafer Deva gibi devlet adamları bu muhaliflerden bazılarıdır. Bu görüş, bazı batılı yazarlarca da savunulmuştur. İkinci görüş Yugoslavya'da ortaya çıkmış olup hatıratlara dayanmaktadır ve ilk görüşle paralellik arz eder.

Agani'ye göre bu ilk iki görüş doğru değildir ve temelsizdir. Ayrıca bu görüşlerin, partilerin kuruluşunu etkileyen sosyal faktörleri göz ardı ettiğini öne sürer. Böylece Agani, PKSH'nin kuruluşunu Arnavut komünistlere atfeder ve Yugoslav komünistlerin etkisini 'önemli bir destek' olarak değerlendirir. Bu değerlendirmesini, "Arnavut Komünist Partisi birinci derecede Arnavut komünistlerin eseridir; belirli sınıfsal, toplumsal ve politik-askeri koşullar altında, bir ölçüde devrimci durumun gelişmesiyle kuruldu..." sözleri ile ifade eder.⁷⁸ Arnavut komünistlerin Yugoslav komünistlerle işbirliğini etkileyen faktörler ile ilgili olarak; bölgedeki savaş koşulları, ortak ideolojik temeller, uluslararası alanda Sovyetler Birliği'nin savaş başlatması ve Yugoslavya'nın savaşa girmesi gibi gelişmelere odaklanır. Ona göre PKSH parti türü olarak, düşünsel ve kavramsal açıdan Marksist-Leninist modeli, örgütsel deneyim

⁷⁷ Jelavich, **a.g.e.**, s. 290.

⁷⁸ Agani, **a.g.e.**, s. 240.

açısından ise Bolşevik modeli içermektedir. Agani ‘yeni tip’ ve ‘Bolşevik parti’ye özellikte olan bu partiyi; dönemin belgelerine dayanarak “hem köydeki hem de şehirdeki kitleyle bağlı, işçi sınıfının zaferine doğru liderlik yapma yeteneğine sahip” olarak değerlendirir. Partinin görevleri olarak, ilgili kent ve köylerdeki kitlelerden askeri birlikler oluşturulması, milli bağımsızlık ve “popüler ve demokratik Arnavutluk” için savaş, Sovyetler Birliği’ne karşı sempati uyandırılması, seferberlik ve silahlı ayaklanma için kitlelerin siyasi ve askeri olarak hazırlanması, Balkan halklarının askeri birlik yönünde gelişimi gibi faaliyetleri ön plana çıkarır. PKSH’yi güçlü bir organizasyon, disiplinli üyeler ve ortak ideoloji ile betimler. İdeolojik görüş açısından Marksist düşünce ile temellendirilen bu partinin “toplumun devrimci sosyalist dönüşümüne tutulan” bir parti olduğunu eklemektedir⁷⁹.

“Arnavutluk’ta siyasi olarak organize edilmiş ilk partiyi işçi sınıfı kurmuştur ve bu parti aracılığıyla devrimin lideri işçi sınıfı olmuştur.”⁸⁰ Bu değerlendirmesiyle Agani, İkinci Dünya Savaşı dönemindeki siyasi çatışmaları devrim olarak nitelendirirken PKSH’yi de işçi sınıfının partisi olarak görmektedir. Bu duruma dair Barbara Jelavich ise savaştan önce komünist etkinliğin zayıflığı üzerinde durmuştur. Herhangi resmi bir oluşumlarının olmadığını ifade eder. Komünist tabakanın temel olarak, Batı eğitimi görmüş, geleneksel ve tutucu Arnavut toplumunda herhangi bir yerleri olduğunu hissetmeyen entelektüellerden oluştuğunu ancak daha sonra bu gruba Arnavutluk’ta bulundukları şartlardan memnun olmayan bazı topraksız köylülerin ve başka bazı grupların katıldığını öne sürer.⁸¹

Bilindiği gibi Arnavutluk’taki siyasi ayrımlar ve çatışmalardan en çok öne çıkanı PKSH ile *Balli Kombëtar* arasındaki çatışmadır. Agani bu konuda Komünist Partinin diğer siyasi güçlere ve özellikle de *Balli Kombëtar*’a karşı duruşu üzerinde durmaktadır. PKSH’nin belgelerine dayanarak *Balli Kombëtar* için işgal güçlerine karşı kayıtsız, muhafazakâr kesimden oluşan, milliyetçi nitelikte gibi söylemlerde bulunmaktadır. Agani’ye göre PKSH kendi toplantılarında, konferanslarında, savaşta

⁷⁹ A.e., 253.

⁸⁰ A.e., s. 254.

⁸¹ Jelavich, a.g.e., s. 289

kendi milli kurtuluş karakterinde ısrar ederdi ve iyi biliyordu ki eğer bunun dışına çıkarsa hem kendisi için hem de savaş için kötü sonuçlar ortaya çıkabilirdi. Komünist Enternasyonal'in⁸² talimatları, diğer siyasi akımlarla, *Balli Kombëtar* içinde ve dışında olan milliyetçilerle işbirliği yapmaktı. İlk önce milli kurtuluş sonra da sosyalist savaş gerçekleşecekti. Ayrıca Agani, mevcut "koşulların benzerliği" nedeniyle Yugoslavya'nın ulusal kurtuluş hareketiyle oluşmuş "tecrübe değişimi", "iletişim", ve "işbirliği"nin PKSH'nin siyasi kavramını oluşturmada rol oynadığını öne sürer. Agani, PKSH'nin siyasi görüşünü, komünistlerin savaşını ve "ulusal kurtuluş" ve "demokratik yeni Arnavutluk" gibi siyasi hedeflerini özünde ve genel olarak doğru politikalar olarak değerlendirmektedir.

Balli Kombëtar'ın Almanların tarafına geçerek onlarla işbirliği yaptığını öne süren Agani, savaş sonunda *Balli Kombëtar*'ın tek silahlı güç ve tek iktidar olmayı hedeflemesine rağmen savaş sonunda 'halkın iktidarı' olarak adlandırılan 'tek iktidar'ın *Balli Kombëtar* değil PKSH tarafından ilan edildiğini ifade eder. 1944 yılında Berat'ta Anti-Faşist Ulusal Kurtuluş Koalisyonu, Arnavutluk'un demokratik hükümete dönüşmesi kararını almıştır. Agani, demokratik hükümetin kurulmasıyla birlikte ulusal kurtuluşun siyasi gücünün yeniden yapılandırılmasının tamamlandığını ifade eder.⁸³

Agani'ye göre savaştan sonra kurulan yeni iktidar eskisinden farklıdır ve model olarak Sovyet örneğinden etkilenmiştir. Böylece Arnavutluk'ta kurulan ulusal kurtuluş hükümeti yakınlık, işbirliği ve koşulların benzerliğinden dolayı Yugoslavya'dakinden çok güçlü bir şekilde etkilenir.

"(...) PKSH, FNÇ içerisinde tek siyasi parti olarak kaldı. Feodal-burjuva partiler siyasi ve organizasyon yetersizliğinden dolayı işgale karşı mücadeleye katılamadıkları için ve PKSH'ye karşı aşağılık tutumları yüzünden FNÇ'nin dışında kaldılar."⁸⁴ Bu yaklaşımıyla Agani, Arnavutluk'taki resmi ideolojiye katılarak

⁸² 'Komitern - Komünist Enternasyonal (Komünern, Üçüncü Enternasyonal): "Komünist partilerinin halklar-arası birliği... Marksizm – Leninizmin düşünsel taktik ve örgütsel temelleri üzerine kuruldu". [Marksist-leninist politika ve ekonomi-politik sözlüğü, 2. Cilt, Yeni Dünya, İstanbul 1978, s. 376].

⁸³ Agani, a.g.e., s. 356.

⁸⁴ A.e., s. 367.

PKSH'yi tek meşru iktidar olarak kabul edip diğer siyasi gruplara karşı tek taraflı eleştiriler sergilemektedir. Çünkü 'feodal- burjuva partileri'nin (*Balli Kombëtar* ve *Legaliteti*) işgale karşı mücadele etmemesinin sebebinin güçsüzlükleri değil, siyasi ve ideolojik görüşleri olduğuna inanmaktadır. Yani PKSH, *Balli Kombëtar* ve *Legaliteti* arasında 'düşman' ve 'vatan tehlikesi' nitelendirmesi bakımından oldukça büyük farklar bulunmaktadır. Arnavut komünistlerine göre milletin düşmanı ve karşı karşıya olduğu tehlike Almanya ve İtalya'dır (nazizm ve faşizm), başta '*Balli Kombëtar*' olmak üzere Arnavut milliyetçilerine göre ise Arnavutların en büyük düşmanı Sırp, Karadağ ve Yunan milliyetçiliğidir. *Balli Kombëtar* vatana en büyük felaketin bu 'tarihsel düşmanların' yanı sıra komünist ideolojiden geleceği inancındadır.

Unutulmamalı ki en azından İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman iktidarı altında olan Arnavutlar siyasi, kültürel ve idari bir özgürlüğe sahip olmuşlardır. Bunun yanında Kosova ile Arnavutluk üç sene süren bir birleşme yaşandı (1941-1944). Yani İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman iktidarındayken Arnavutların temel milli ve kültürel hakları tanındı ve Alman hükümeti Arnavutların ulusal birleşme hakkını tanıdı. (Alman hükümetin bir parçası olarak 'doğal' sınırlarıyla bir Arnavutluk kuruldu).

Agani, *Balli Kombëtar* liderlerinin çoğunu İtalyan işgalcilerle iş birliği yapmakla suçlamaktadır. *Balli Kombëtar*, Arnavutçuluk imajı altında faşistlere karşı savaşı sabote edip engellemekle ve insanları bölmekle, dahası, beyan ettiği program ile zıt bir şekilde işgalci lehine politika yapmakla, anti-komünist propaganda yürütmekle, Yunan ve Sırp tehdidi ile ilgili şovenist propaganda yapmakla, *Tosk-Gege* ve *Türk-Gâvur* gibi bölücü propagandalar yapmakla suçlanmaktadır.⁸⁵

PKSH'nin *Balli Kombëtar* ve diğer akımlarla iş birliği yapabilmesi için gereken şartlar aşağıdaki gibidir:

1. Alman ve İtalyan işgaline karşı savaşa devam edilmesi,
2. Arnavutların Müttefik Güçler ile ittifakının bilinmesi; Sovyetler Birliği, İngiltere ve ABD, Yugoslav ve Yunan komşularımızla ve Avrupalı ezilen

⁸⁵ A.e., s. 391.

halklarla birlikte, Kosova ve Çameriya sorununun ise savaştan sonra halkların kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde çözülmesi,

3. Ulusal konseylerin (zaten PKSH tarafından yönetilmiş konseyler) Arnavutluk halkınca tek güç olarak kabul edilmesi,
4. *Balli Kombëtar*'nin saflarının temizlenmesi,
5. Anti-komünist propagandadan vazgeçilmesi.⁸⁶

Bu şartların her biri (özellikle 2., 3. ve 5. şartlar) Arnavut milliyetçilerin siyasi partilerinin kendi temel tarihsel miras ve siyasi hedeflerinden mahrum bırakılması anlamına geliyordu. Agani'ye göre İtalya'nın savaşı kaybetmesinden sonra, Arnavutluk'ta farklılıklar artmış ve toplumsal bölünmeler (başında PKSH olan) FNÇ ve *Balli Kombëtar* arasında çatışma şeklinde görülmeye başlamıştır. Bu iki grup arasındaki çatışma/ayırım, Arnavut toplumun ayrımları temsil etmektedir. Artık bu iki güç arasındaki çatışmalar silahlı boyuta geçmiştir. Hızlı gelişen toplumsal çatışmalar ve bölünmelerden dolayı Abaz Kupi, FNÇ'den ayrılarak *Legaliteti*'yi kurdu. Agani *Legaliteti* için, "(...) Zogu ismiyle ilişkilendirilmesi, bu partinin hem sınıfsal yapısı hem de siyasi yönelimi için yeterince açıklama yapmaktadır"⁸⁷ ifadelerini kullanır. Agani'ye göre *Legaliteti* (*Meşruiyet*) partisinin Kral Zogu ile belirlenmesi partinin tarafını belli etmesinden dolayı komünistlerin ona karşı savaşını kolaylaştırmıştır. Bu yaklaşımını "*Balli Kombëtar* için geçerli olan her neyse *Legaliteti* için de geçerlidir, çünkü FNÇ bütün anti-faşist güçleri birleştiren örgüt idi ve FNÇ'nin dışında olanlar düşmanın oyunu idi"⁸⁸ ifadeleri ile belirtmektedir.

PKSH uluslararası arenada kendini anti-faşist koalisyonun parçası olarak betimlemektedir. Bilindiği gibi anti-faşist koalisyon "İkinci Dünya Savaşı sırasında, Faşist bloktaki devletlere (Hitler Almanya'sı, Faşist İtalya, militarist Japonya ve bunların uyduları) karşı eylem birliğinde bulunmak için kurulan güçlü bir devletler ve halklar ittifakı..." dır.⁸⁹

⁸⁶ Bkz: A.e., s. 391.

⁸⁷ A.e., s. 394.

⁸⁸ A.e., s. 394.

⁸⁹ Marksist-leninist..., s. 23

Agani, PKSH'nin yönelimlerinin büyük anti-faşist ittifaka doğru olduğu değerlendirmesinde bulundu. "Savaş sonuna doğru, anti-faşist koalisyon bileşimine 50'den fazla devlet girmiş bulunuyordu..."⁹⁰;PKSH, bu ittifak içerisinde özellikle Sovyetler Birliği'ne yakındı. Bu da Komünist Parti'nin yönelimlerinin ve Sovyetler Birliği için savaşın öneminin sonucudur. Kurtuluş savaşı için analizlerini, ittifak içindeki en yakın müttefiklerin "tüm Balkan halkları, özellikle Sırp, Yunan, Karadağ ve Makedonya halklarıdır"⁹¹ şeklinde sürdürür. Burada, İngiltere ve ABD'ye de övgü vardır fakat bu övgü, Sovyetlere gösterilen övgü düzeyinde değildir. Ancak Arnavut siyasi düşüncesi ve tarihsel deneyimleri göz önüne alındığında, PKSH'nin 'en yakın' halklarının ve dostlarının Arnavutların en uzak ve en tehlikeli düşmanları olduğu anlaşılır.

"Balkan ülkelerinin partiler arası ve kurtuluş hareketleri ile işbirliği; faşizme karşı savaş, yarımada'nın halkları arasındaki sorunların sona erdirilmesi ve gelecekte de dostluk için oldukça önemli görülen unsurlar olarak, İkinci Dünya Savaşı sırasında Ulusal Kurtuluş Komitesi'nin ve Arnavut Komünist Partisi'nin oldukça ısrarcı oldukları talepleridir."⁹²

Bilindiği gibi, savaştan hemen sonra Yugoslavya'da askeri güce dayalı olarak kurulan komünist 'dostların' iktidarı, Arnavutları temel haklarından mahrum bırakmıştı.

Agani, Arnavut Komünist Partisi ile Yugoslavya Komünist Partisi arasındaki işbirliğini *mükemmel* olarak nitelendirir ve bunu, "Nesnel analizler, İkinci Dünya Savaşı sırasında Yugoslavya ve Arnavutluk'taki iki komünist parti ve iki kurtuluş hareketi arasındaki işbirliği, karşılıklı yardım ve anlayışın Avrupa'nın diğer hiçbir ülkesi arasında yaşanmadığını gösterir"⁹³ sözleri ile ifade eder. Ancak, Arnavutlar ile Yugoslav komünistler arasındaki gelişmiş işbirliğini temel olarak kabul eden ve örneğinin olmadığını söyleyen Agani, bu ilişkinin göz ardı edilecek boyutta da olsa

⁹⁰ A.e., s. 23.

⁹¹ A.e., s. 396.

⁹² A.e., s. 403.

⁹³ A.e., s. 405.

‘bazı hataları’ olduğunu da ifade eder. Yugoslavya Komünist Partisi’nin Arnavut Komünist Partisi’ne yaptığı yardımları ise aşağıdaki gibi sıralamaktadır:

1. Yugoslavya Komünist Partisi, temsilcileri olan Miladin Popoviç ve Dushan Mugosha aracılığıyla Arnavutluk’taki komünist grupların bir araya gelmelerine yardımcı olmuş, onların tecrübeleriyle PKSH’nin kurulmasını ve “partinin doğru yönde” olmasını sağlamıştır.⁹⁴
2. PKSH’nin Komünist Enternasyonal’e kabul edilmesine YKP (Yugoslavya Komünist Partisi) yardımcı olmuş ve tecrübelerini Arnavutluk’la paylaşmaya devam etmiştir.
3. Yugoslavya’nın tecrübeleri, Ulusal Kurtuluş Hareketi’nin yeni hükümetinin kurulmasına da kısmen yardımcı olmuştur.
4. Orduya destek sağlamak amacıyla Yugoslavya’dan Arnavutluk’a askeri yardım gelmiştir.

Agani’ye göre, Sovyetler Birliği’nden ve Yugoslavya’dan gelen desteklerin sebebi Arnavutlar için Sovyet Birliği ve Yugoslavya sosyalist devrimlerinin gerçekleşmesinin en yakın ve en başarılı örnekler olarak görülmüş olmasıdır. PKSH’nin PKJ’ye yardımlarını ise bu şekilde sıralamaktadır:

1. Arnavutluk’tan ve Kosova’dan birçok Arnavut komünist PKJ’ye katıldı. PKSH Kosova ile ilgili duruşuyla ve işgal hükümetinden kaynaklanan ‘Sırp tehlikesi’ olarak bilinen ‘propagandayı’ kabul etmemesiyle PKJ’ye bir yardım sağlamıştır. “Bilindiği gibi, Yugoslavya işgalinden sonra Kosova ve Batı Makedonya’da Arnavut nüfusun çoğunlukta olduğu bölgeler İtalyan egemenliği altında alınmış veya İtalyan işgal bölgesinde bulunan Arnavutluk’a katılmıştır.”⁹⁵ Agani’ye göre *Balli Kombëtar*’ın Kosova’nın Arnavutluk’a katılması isteği, aynı zamanda “işgalcilerin parolasıydı”.⁹⁶ PKSH’nin Kosova ile ilgili görüşleri: a) Kosova’nın, Arnavutluk ve Yugoslavya halkları arasında

⁹⁴ “Arnavutluk’ta Yugoslav temsilciler, İtalya’nın önceki rolünü üstlendiler. Güçlü bir siyasi etki oluşturuldu; uzmanlar ve danışmanlar ülkeye gönderildi” (Jelavich, **a.g.e.**, s. 337).

⁹⁵ Agani, **a.g.e.**, s. 408-409.

⁹⁶ **A.e.**, s. 409.

olası bir çekişme nedeni olmasına izin verilmemesi, b) Savaşta veya savaştan sonra işgalcilerin dayattığı sınırların kabul edilmemesi, c) Bu bölgelerde, ilgili işgalcilerin hizmetçilerinin maskelerinin düşürülmesi, d) Anti-faşist savaşa katılan Kosova ve diğer bölgelere, savaştan sonra kendi kaderini belirleme hakkının verilmesi.⁹⁷

2. Arnavutların yaşadığı bölgelerde, özellikle Kosova’da, PKSH’nin “işgalci güçlere karşı ortak birlikler” oluşturması Yugoslavya’da benzer gelişmelere yol açmıştır.⁹⁸
3. Bazı durumlarda müttefik olunması gerekmiş ve Arnavutluk partizan birimleri Makedonya ve Kosova’da bazı bölgelerde anti-faşist savaşa katılmıştır.
4. Kosova’daki bazı “muhalif çevreler” (anti-komünist olanlar), hatta bazı seçkin birimler -Cafer Deva’nın güçleri gibi-eylem yapmak üzere Arnavutluk’a geçmiş, sonuç olarak bu birimler Arnavutluk’ta yok edilmiştir. Agani, böylece Yugoslavya’nın bu yükten kurtulduğuna işaret etmektedir.
5. 1944 sonları ve 1945 başlarında Sancak ve Karadağ savaşlarında Arnavut askeri birlikleri Yugoslav Ulusal Kurtuluş Komitesi yanında savaşmışlardır.⁹⁹

Agani, iki taraf arasındaki karşılıklı yardımlaşmayı göstermek için böyle bir listeleme yaptığını ifade eder. PKSH ile PKJ arasındaki ilişkide ve işbirliğinde hatalar da olduğunu ifade eder. Agani, çok yorum yapmadan PKSH ile Yunanistan komünist partisinin çok yönlü bir ilişkisi olduğunu ifade etmektedir.

Milli Cephe (Balli Kombëtar)

“1942 yılı Ekim ayında, ikinci direniş hareketi olan Balli Kombetar kuruldu. Harekete, Ali Klissura ve meşhur ulusal lider Midhat Fraşeri tarafından başkanlık edildi. Liberal ve milliyetçi görüşe sahip olan mensupları Kral Zogu’nun geri dönmesine karşıydı; bir cumhuriyet kurulmasını ve geniş çaplı iç reformlar yapılmasını istiyorlardı. LNÇ’den farklı bir şekilde Batı-yönelimli ve Sovyet karşıtıydılar. Ayrıca 1941 sınırlarının Kosova’yı da içerecek şekilde

⁹⁷ Bkz: a.e., s. 409-410.

⁹⁸ Bkz: a.e., s. 411-412.

⁹⁹ Bkz: a.e., s. 413.

genişletilerek korunması taraftarıydılar. Genel olarak LNC şehirlerde yoğunlaşmayı tercih etmişken Balli Kombetar köylerde taraftar bulmuştur”¹⁰⁰

Agani *Balli Kombëtar*’ı, FNÇ’den (Ulusal Kurtuluş Cephesi) sonra *işgalcilere karşı* ve *gelecek ile ilgili* vizyon sahibi olan en büyük siyasi grup olarak nitelendirir. Ona göre bu grup burjuva ve feodal çıkarları savunmaktadır. Grubun ismiyle ilgili “*Balli Kombëtar*, *ballist* (*cepheci*) ve bunların türevi diğer terimler bugünkü siyasi literatürde kullanılan iki manaya sahiptir: manalardan biri, *Balli Kombëtar*’ı ve bu partiye aidiyeti göstermek için kullanılandır; diğeri ise, işgalciler ile işbirliğinde bulunanları belirtmek için kullanılmaktadır.¹⁰¹ İkinci anlam, *Balli Kombëtar*’nin Almanlara karşı tutumundan kaynaklanmaktadır.¹⁰² Agani, ilk kez kendi eserinde *Balli Kombëtar*’ın parti olarak nitelendirildiğini öne sürmektedir. Çünkü ne *Balli Kombëtar*’a taraf olan düşünürlerce ne de PKSH’nin literatüründe parti olarak adlandırılmamaktadır. Ona göre, *Balli Kombëtar*’ın parti olarak görülmemesi birkaç nedenden kaynaklanır. Buna göre, her şeyden önce, *Balli Kombëtar* kendini partiden fazla görmektedir ve bu yaklaşımını “Arnavut milliyetçiliği bir parti değildir. Büyük bir grup da değildir. O Arnavut halkının büyük bütünüdür, bütün Arnavut ırkının bağlantısıdır”¹⁰³ şeklinde ifade etmektedir. Ayrıca, *Balli Kombëtar*’ın kökenleri ve kurulmasını araştıran Agani’ye göre, hala *Balli Kombëtar*’ın siyasi literatürden kaynaklanan belirsizlikleri ve karışıkları bulunmaktadır. Ona göre, *cepheliler*, *Balli Kombëtar*’ın da bir direniş hareketi olarak kurulduğunu ifade etmektedirler. Fakat Agani bu değerlendirmeye karşı çıkar ve bu değerlendirmenin ‘savaş sonrası süslenme’ ve ‘hayal ürünü’ olduğunu öne sürer. Ona göre *Balli Kombëtar* Ekim-Kasım 1942’de Peze’nin konferansından sonra kurulmuştur ve tek doğru görüş budur. Agani’ye göre *Balli Kombëtar*’ın işlevsel yapısı, PKSH’yi taklit etmekten geçmektedir. Agani’ye göre Peza Konferansı, Arnavutluk’ta ülkenin geleceği için önemli güçler doğduğunu göstermiştir. Farklı akımların siyasetçileri de bunu anlamış,

¹⁰⁰ Jelavich, **a.g.e.**, s. 290.

¹⁰¹ Bu da siyaset sözlüğünün ideolojik yanını gösterir. Komünist rejimi diğer siyasi ve kavramsal alternatifleri baskı altında tutarak yok etti.

¹⁰² Agani, **a.g.e.**, s. 423.

¹⁰³ **A.e.**, s. 435.

bu yüzden siyasi iddialarından feragat etmeyip harekete geçmişlerdir ¹⁰⁴. *Balli Kombëtar*'ın kuruluşu da bu anlayışın sonucu olarak gerçekleşmiştir. *Balli Kombëtar*'ın iç yapısının ise karmaşık olduğu değerlendirilmesinde bulunan Agani, bu oluşumun içinde yer aldığı birkaç siyasi akımı şu şekilde sıralamaktadır:

1. *Balli Kombëtar*'dan önce kurulmuş bir oluşum olan *Bashkimi Kombëtar*'ın (*Milli Birlik*) üyeleri daha sonra *Balli Kombëtar*'a katılmıştır. Yıllar önce *Bashkimi Kombëtar* ve *Çlirimi Nacional (Ulusal Kurtuluş)* arasında var olan ayrımlar, artık *Balli Kombëtar* ile PKSH arasında bir ayrıma dönüşmüştür. *Bashkimi Kombëtar*'ın İtalyanlar ile işbirliği geleneği, *Balli Kombëtar* tarafından da sürdürülmüştür.
2. İkinci grupta; bir zamanlar faşist işgalini onaylayanlar¹⁰⁵, hükümet aygıtının bir parçası olanlar ve Arnavut Faşist Partisi üyeleri bulunmaktadır.
3. Üçüncü grup, “Zjarri” (*Ateş*) grubu gibi PKSH'den ayrılmış grupları içermektedir.

Agani, *Balli Kombëtar*'da Abdül Frashër'in oğlu Şemsettin Sami Frashëri tarafından büyütülmüş olduğu halde “kişiliğinde lekeler olan” diye nitelendirilen Mithat Frashëri gibi önemli figürler olduğunu da ekler. Bunların dışında *Balli Kombëtar*'a, PKSH'den kaçanlar ve suçlular katılmıştır. Agani, *Balli Kombëtar*'ın yapısının “gerici burjuva entelektüelleri, büyük toprak sahipleri ve tüccarlar, gerici din adamları ve zengin köylüler”den oluştuğunu ifade etmektedir. Agani'ye göre, *Balli Kombëtar*'ın ideolojik ve siyasal temelleri ile ilgili bir aldatmacası bulunmaktadır. *Balli Kombëtar*'ın ‘Dekalog’ olarak adlandırılan programının belirlenmesinden önce, ‘Arnavut milliyetçiliğinin sekiz maddesi’ açıklanmıştır; *Dekalog*'un maddeleri ise aşağıda gibidir:

1. Bağımsız ve özgür Arnavutluk,
2. Hür ve kendi ayakları üzerinde duracak Arnavutluk,

¹⁰⁴ *Balli Kombëtar*'ın kuruluşu kendi tarihine, tecrübesine ve vizyonuna sahip olan diğer bir siyasi çizginin doğal birleşmesi olarak değil sadece PKSH bağlamında bakılmaktadır.

¹⁰⁵ Bilindiği gibi “1939 yılında Arnavutluk'un zaptedilmesinden sonra İtalyan hükümeti ülkeye yeni bir idare şekli verdi... Arnavut ordusu ve diplomatik müfrezeler hiç vakit kaybedilmeden İtalyan birlikleri ile birleştirildi.” (Jelavich, a.g.e., s. 289).

3. Etnik sınırlar (Arnavutluk dışındaki Arnavutları kapsayacak sınırlar),
4. Ülkenin gençleri her fedakârlığa hazır olmalı,
5. Arnavutluk'un kurtuluşu kendisinden gelmeli,
6. Komşu ülkelerle, karşılıklı saygı ve uyum çerçevesinde dostane ilişkiler kurulmalı,
7. Arnavutluk hiç kimseye kötülük yapmamalı ve Arnavutluk kendini korumalı,
8. Herhangi bir ideolojik çatışma reddedilmeli ve vatansever ilkelere sadık kalınmalı.¹⁰⁶

Agani bu programı; tam olmamakla, ilkesiz olmakla ve dönemin önemli meselelerini ele almamakla eleştirmiştir.

Eleştirinin devamında “savaşırsız (mücadele ederiz)” ifadesinde ısrar edilir ama hiçbir zaman toprakları işgal eden İtalya'nın ismi geçmez, savaşa katılacak güçler belirlenmez, ne iç ne de dış müttefikler söylenmez.” ifadelerine yer verir. Agani'ye göre bu bir tesadüf değildir, çünkü onların derdi işgalcilere karşı savaşmak değildir onların amacı Arnavut Komünist Partisine karşı çıkmak ve savaştan sonra kendileri ve temsil ettikleri tabakalar için iktidara gelmektir. Bu şekilde *Balli Kombëtar*, sadece PKSH karşıtı ve iktidar peşinde koşan bir yapı olarak gösterilir. Bu gibi bir algılama ile *Balli Kombëtar*'ın farklı bir kavramsal yönelimi olabileceği ve kuruluşunun normatif ve mantıksal gerekçeleri olabileceği göz ardı edilmiş olur. Böyle bir yaklaşım nesnel olmaktan uzak siyasi bir yaklaşımdır. Zira *Balli Kombëtar* tarihsel, siyasi ve toplumsal nedenlere dayanarak kurulmuş ideolojik bir yapıdır.

Agani *Balli Kombëtar*'ın sınıfsız olduğunu söyleyen ifadeleri eleştirmektedir. Agani'nin *Balli Kombëtar*'a ilişkin geliştirdiği fikirler şu şekilde toparlanabilir: Uluslararası siyaset açısından *Balli Kombëtar*'ın Batılı güçlerin desteğine dayandığı ve Kosova meselesi'nin *Balli Kombëtar*'ın temel isteklerinden biri olduğu; çünkü *cepheciler* için Kosova'nın vatanın yarısı olduğu, ekonomi ve rasyonelliği gücün ana kaynağı olarak gördükleri. Örgütlenme açısından *Balli Kombëtar*'ın güçlü bir organizasyonu yoktur ancak bölgesel bir örgüt de değildir, Kosova'yı bile içermektedir.

¹⁰⁶ Bkz: Agani, **a.g.e.**, s. 434.

Hocalardan ve öğrencilerden oluşan *Balli Kombëtar*, Priştine’de bir lise açmış ve bünyesinde gençleri ve silahlı birimleri bulundurmaya başlamıştır. Agani’ye göre *Balli Kombëtar*, *ideolojik temizlikte* ve *sadakat* konusunda ısrar etmekte ve PKSH’ye karşı gösterdikleri duruşa tüm üyelerinin -taviz vermeden- uymasını istemektedir. *Balli Kombëtar*, otokrasinin önemli unsurlarını içeren, nispeten merkezi bir örgüttür ve ideolojisini PKSH’ye karşı duruşu belirlemektedir. Agani’ye göre *Balli Kombëtar* zaman içinde değişimler geçirmiştir. Ona göre, ilk zamanlarında *Balli Kombëtar* olumlu yanları olan bir oluşumken sonraki süreçlerde “bozulmuş” ve açık bir şekilde ‘işgalcilerle işbirliği’ içeresine girmiştir. Agani bu çalışmada *Balli Kombëtar*’ın, Almanları ve İtalyanları kastederek, ‘işgalcilerle işbirliği’ yaptığını sık sık vurgulamaktadır. Fakat ‘işgalcilerle işbirliği’ kavramı, göreceli bir değerlendirmedir ve bu işbirliğinin bazı somut nedenleri bulunmaktadır. Bu dönemde Arnavutların karşı karşıya olduğu iki kamp vardır: birincisi Arnavut milliyetçiliğinin ana düşmanı ve Arnavut toprakları için tehdit olan Sırpların yer aldığı Komünist Blok ve ikincisi Arnavut topraklarını birleştiren ve Arnavutların temel milli ve sivil haklarını tanıyan Nazist-Faşist Bloktur. Tarih boyunca Arnavut toplumu için, en azından Kosova Arnavutları için Komünizm, Sırp işgali ile eşanlamlı olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sırasında Arnavut milliyetçileri, muhafazakâr tabakalar ve bölgesel liderler komünizme başkaldırmak için Alman ve İtalyan hükümetleri (İngiliz ve Fransız hükümetlerinin yanı sıra) ile işbirliğini faydalı görmüştür. Kosova Arnavutları komünizme karşı ciddi bir tepki ve silahlı bir savaş vermiştir. Bu iki blok arasındaki düşmanlık Kosova toplumunda bölünmeye neden olmuştur. Bir tarafta komünizm epistemolojisini ve Sırp askerlerini tehlike olarak gören Kosova Arnavut toplumu ve diğer tarafta ise Komünist Blok’un zaferi ile iktidara gelen askeri hükümet bulunuyordu. Komünist hükümetin ilk yıllarında, ‘Alman ve İtalyan işgalcilerle işbirliği’ ve ‘anti-komünizm’ gibi gerekçelerle binlerce kişi öldürülmüş veya çeşitli metotlarla cezalandırılmıştı. Anti-komünist, liberal, muhafazakâr ve batılı görüşler ve hareketler yasaklanmıştı. Milliyetçi, liberal ve muhafazakâr görüşler resmî kurumların ve kamusal yaşamın dışında bırakılmakla birlikte yeni kurulan devlete karşı tehlike olarak görülmüştü. Fakat yeni rejimin hükümet dışında Kosova toplumunda da taraftarlarının olduğunu eklemek gerekmektedir.

Bu iki siyasal geleneğin tarihsel köklerinin, Arnavut tarihinde daha eski dönemlere dayandığını ve bu ikilemin daha önce de yaşandığını ifade etmek mümkündür. Örneğin Arnavut siyasal düşünce teorisini Hysamedin Feraj’a göre Arnavut siyasal düşüncesinde her zaman *iki gelenek* görülmüştür: biri *uzak işgalcilere* (Osmanlı, Avusturya-Macaristan, Almanya ve İtalya) karşı Balkan komşularla işbirliği; diğeri Arnavut varlığına ve topraklarına karşı bir tehdit olan Balkan komşulara (Sırlar, Yunanlılar, Karadağlılar ve Bulgarlar) karşı Arnavut varlığını ve kimliğini tehdit etmeyen *uzak işgalci* güçlerle işbirliği ¹⁰⁷ . Bu bağlamda değerlendirilecek olursa, *Balli Kombëtar* (Balkanlardaki *düşmanlara* ve komünizme karşı İtalyan ve Alman *işgalcilerle* işbirliği yapan) ve PKSH (millet için tehlike teşkil eden Balkan güçleriyle işbirliği yapan ve muhafazakâr değerlere karşı olan) bu iki geleneğin devamı olarak görülebilir.

Agani, *Balli Kombëtar*’ın “işgalcilere” karşı duruşunu değerlendirirken, Arnavutluk’ta siyasi güçlerin o dönemin en büyük problemini teşkil ettiğini, bu problem etrafında kutuplaşmalar ve ayrışmalar olduğunu ifade etmektedir. İşgal döneminde *Balli Kombëtar*’ın henüz var olmadığını hatırlatan Agani, bu dönemde, gurbette önce Yugoslavya sonra da İtalya’nın desteğini alan *Bashkimi Kombëtar*’ın var olduğunu ifade etmektedir. Agani’ye göre *Balli Kombëtar* bir direniş hareketi değildir; birlikleri savaşa girmemiş, beklemeye kalmıştır. Ayrıca Agani, PKSH’nin belgelerine atıfta bulunarak, *Balli Kombëtar*’ın işgalci güçlerle savaştığı zamanlarda bile bu savaşı sadece ortaya çıkmamak ve halkın onların kim olduklarını öğrenmemesi için yapmıştır ¹⁰⁸ ve bu savaşlar çok nadir gerçekleşmiştir. Agani’nin bu görüşü objektif bir eleştiriden çok siyasi ve sübjektif bir eleştiri içermektedir. Öte yandan, *Balli Kombëtar*’ın işgalcilerle işbirliği yaptığı zamanlar vardır. Agani, *Balli Kombëtar*’ın işgalcilerle işbirliği yapmasının önemli bir nedeninin, *Balli Kombëtar* liderlerinin dönemin hain iktidarının bir parçası olmaları hatta yönetimde yüksek mertebelerde bulunmaları olduğunu öne sürmektedir. O dönem, hükümete alınacak olanların ancak *Balli Kombëtar*’dan sertifikası olanlar olduğunu belgelere atıflar

¹⁰⁷ Bkz: Feraj, **a.g.e.**

¹⁰⁸ Agani’nin bu görüşü objektif bir eleştiriden çok siyasi ve sübjektif bir eleştiridir.

yaparak ifade etmektedir. Agani'ye göre İtalyanlarla anlaşmalar yapan ve Almanlarla da askeri işbirliği yapan *Balli Kombëtar*, FNÇ'yi ve PKSH'yi baş düşmanı olarak nitelendirmektedir.

Meşruiyet (Legaliteti)

Agani'nin *Legaliteti*'ye karşı duruşu *Balli Kombëtar*'a karşı sergilediği duruşu ile benzerlik arz eder. "Legaliteti" adını 1920'lerdeki olaylarla ilişkilendirmektedir. 1924'teki devrimin başarısızlığından sonra –ki devrim hükümeti yasadışı olarak değerlendirilmekte- Ahmet Zogu iktidara döndü. Bu da *Legalitet*'in (yani *Meşruiyet*'in) zaferi olarak adlandırıldı çünkü *Legaliteti*, Zogcu bir hareketti. *Legaliteti* hareketinin bir direniş hareketi olarak 1939'da kurulduğu iddia edilse de Agani'ye göre bu doğru değildir. Ona göre, bu hareket eylül- Ekim 1943'te kurulmuştur ve kurucusu daha önce İtalya'ya karşı direniş operasyonlarına katılmış olan Abaz Kupi'dir. *Legaliteti* Kralın prestijini, Arnavutluk'un dostlarını ve Amerika, Türkiye ve Mısır'daki Arnavutları dış kuvvetler olarak görmekte; bayraktarları (geleneksel bölgesel liderleri, öncüleri) yedek subayları ve yaylaların öncülerini ise iç kuvvetler olarak görmektedir. Agani Julian Amery'ye atıf yaparak, *Legaliteti*'nin kuruluşunun kurucusu olan Abaz Kupi'nin özel çıkarları ve amaçları açısından değerlendirilmesi gerektiğini öne sürer. Kupi, *Balli Kombëtar* ile PKSH arasındaki işbirliğinin başarısız olması nedeniyle kendi geleceği için endişe duymaktadır çünkü FNÇ'de bulunması ona gelecekte herhangi bir şey vadetmemektedir. Agani'ye göre Abaz Kupi, Arnavutluk'un kaderinin İngiltere başta olmak üzere batılı güçler tarafından belirleneceğine inanıyordu. Böylece *Legaliteti*'yi kurmuştur. Ancak bu nedenle, FNÇ onu kendi saflarından kovmuştur.

Bir partinin ortaya çıkışının değerlendirilmesi, salt bir liderin veya grubun özel çıkarları çerçevesinde tek yanlı bir bakış açısı ile değil dönemin toplumsal şartları ve kavramsal karmaşıklığının da dikkate alındığı çok yönlü bir analiz ile gerçekleştirilmelidir. Agani'ye göre *Legaliteti*'nin gelişmemiş bir örgütsel yapısı ve seçilmiş değil, atanmış bir merkezi heyeti vardı. Ayrıca sempatizanları ve askeri birlikleri de bulunmaktaydı. Bölgeselleştirilmiş bir parti olarak çalışıyordu, özellikle kuzeyin bölgelerine ve bazı diğer bölgelere odaklanmıştı. *Legatite*'nin toprak

sahipleri, bölgesel liderleri, aşiret reisleri, yüksek görevliler ve askeri rütbelilerin sınıfsal çıkarlarına hizmet eden bir parti ¹⁰⁹ olduğunu öne süren Agani, “Zogu’nun isminin ve geri dönüşüne yönelik ısrarın, partinin hem sınıfsal yapısı hem de siyasi yönelimi için yeterli açıklama” ¹¹⁰ olduğunu ifade eder. Agani *Legaliteti*’nin kuruluşunu İngilizlerin ısrarına bağlar ve içinde Zogu rejiminden kalan eski siyasi, idari ve askeri yetkililer bulunduğunu ifade eder.

Agani’nin üç siyasi parti hakkındaki bu tür yorumlarının temel sorunu yorumların yanlılığı ve PKSH toplumsal koşulların ve ihtiyaçların ürünü olarak gösterilirken *Balli Kombëtar* ve *Legaliteti*’nin ise ‘uzatılmış el’, ‘yabancı’ veya hainler ile eşanlı – çünkü ‘yabancı hükümetle’ işbirliği yaptılar- olarak gösterilmesidir. PKSH ve *Balli Kombëtar*’a ilişkin bu gibi yorumlar savaş sonrası Arnavutluk’unun resmi tarihinin yorumlarıdır. Aslında, bu ‘hainlik’ tartışmasında en büyük ayrım ülke için hangi işgalci düşmanın daha zararlı olduğuyla ilgilidir. Arnavutlara bölgelerini birleştirme hakkı tanıyan, okullarını, kitaplarını, sembollerini kullanmasına izin ve destek veren İtalyan ve Alman işgalciler mi yoksa Arnavut sivil nüfusu katleden ve Arnavutlar için tarih boyunca tehdit teşkil eden Sırp ve Karadağ mı? Agani’nin bu çalışmasında ise mesele bu bakımdan görülmemiştir.

Böylece Agani, *Legaliteti*’nin ihanet içinde olan hükümetlerin içinde Almanlarla da işbirliği yaptığını öne sürer. Öte yandan *Legatiteti*, *Balli Kombëtar*’la de işbirliği yapmaktadır. Agani’ye göre bu işbirliğinin temeli, PKSH’ye ve gelecekteki değişiklere ilişkin görüşlerinin ortaklığıdır. Bu konuda Agani’ye göre *Balli Kombëtar* ile *Legaliteti* arasındaki işbirliği ve yakın ilişkiler, PKSH’ye (ve başarılarına) karşı besledikleri düşmanlığa dayanmaktadır. Bu yaklaşım bütün gelişmelerin doğal merkezi olarak PKSH’yi görmekte ve her şeyin ya “PKSH karşıtı” ya da “PKSH yanlısı” gibi basit bir şekilde değerlendirilmesi sonucunu yaratmaktadır.

Agani’nin değerlendirmelerine göre, kendi güçlerine dayanarak kurtuluşa ulaşan iki ülke vardır: Yugoslavya ve Arnavutluk. Genellikle süreçleri ve olayları sınıfsal ve siyasi çıkarlar açısından değerlendiren Agani’ye göre, siyasi ayrımlar da

¹⁰⁹ Bkz: Agani, **a.g.e.**, s. 464.

¹¹⁰ **A.e.**, s. 465.

sınıfsal çelişkilerin ve kişisel ya da grupsal siyasi çıkarların uzantısı idi. Buradan hareketle, işçi sınıfının kendi partisi aracılığıyla siyasi ve toplumsal olarak egemen güç olmayı başardığını; toprak sahipleri ve burjuvanın ise kendi partilerini organize etmede geciktiğini, işgalcilere karşı savaşıp liderlik yapmaya yeteneklerinin olmadığını ve kendi çıkarlarını işgalciler üzerine belirledikleri yani kendi sınıf çıkarlarının mantığı ile hareket ettikleri sonucuna varmaktadır. Agani'ye göre, savaş sadece milli kurtuluşu getirmemiş aynı zamanda köylü ve işçi sınıfının iktidara geçmesini de sağlamıştır. Bir sınıftan diğer bir sınıfa g transferi, devrimin ana sorunu olduğundan milli kurtuluş savaşı, sosyalist devrimin özel bir formu olmuştur.

Arnavut Faşist Partisi (Partia Fashiste Shqiptare)

Agani, isim açısından Arnavut Faşist Partisi'nin bütün diğer partiler gibi ele alınması gerektiğini ifade eder. Fakat Agani; kuruluş nedenleri, örgütlenmesi ve amaçları dikkate alındığında siyasi partiden ziyade devletin bir aygıtı olarak görülebileceğini ifade eder. Agani, Arnavutluk'taki İtalyan işgal rejimini ayrı bir siyasi kurum olarak kabul ettiğinden, bu partiyi ne özerk ne de yerli olarak görmektedir. Agani, otokton (yerli) bir faşizmin ortaya çıkmasını mümkün kılan sosyal öncüllerin eksikliğini değerlendirerek Arnavut Faşist Partisi'ni Arnavut bir parti olarak değil, faşist işgal rejiminin bir kurumu olarak görmektedir. Agani'ye göre partinin amacı; gençlerin, toplumsal tabakaların ve toplumsal yaşamın faşistleştirilmesidir. Agani'ye göre aynı zamanda, bu amacın uygulanması İtalyanlaşma ve İtalyan kültürünün yayılması anlamına da gelmektedir. Partinin rgtsel yapısının, İtalyan Faşist Partisi ile aynı olduğunu söylemektedir. Agani'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan partiler arasındaki ayrımlar üzerine olan alışması, Arnavutluk'taki komünist rejimin resmi tarih yazıcılığına dayanan bir yaklaşım içermektedir. Arnavut toplumunun değerlerine ve Arnavut siyasi kültürüne dayanmış olsalar da, Arnavutluk'ta ve Yugoslavya'da komünist olmayan hareketler 'halk düşmanı' olarak nitelendirilip yasaklanmıştı. Bu şekilde, komünist dünya görüşünün zaferi demokratik, batı yönelimli ve muhafazakâr gibi diğer siyasi görüşlerin sonuna denk gelmektedir.

Karl Schmitt'in *dost-düşman* ayrımı dikkate alınacak olursa, Arnavut siyasi partileri arasındaki çelişkiler bu ayrımın radikal bir rneği olarak değerlendirilebilir.

“Sadece siyasal olarak nitelendirilebilecek bir ilişki türünde var olan dost-düşman ilişkisi siyaseti teşhis etmede en belirgin özellik. İlişkinin dost-düşman çerçevesinde var olması siyaseti tanımlayan esas kriter. Bu nedenledir ki, siyaset yapanı (kişi, kurum ya da herhangi bir insan grubu) dostunu ve düşmanını teşhis edebilmesi ve dost ile düşmanı ayırt etme yeteneğine sahip olması gerekmektedir.”¹¹¹

Bu siyasi ayrımlar siyasetin ötesine geçmektedir çünkü bu partiler arasındaki ayrımlar epistemolojik, ideolojik, tarihi ve toplumsal özellikleri de içermektedir. Bu özelliklerden kaynaklanan ayrımlar, siyasi çatışmaların daha derin ve karmaşık olmasına yol açmıştır. “(...) Schmitt’in siyaseti tanımlamak için ortaya koyduğu kriterlere göre, öyle anlaşıyor ki, bir toplumda siyasal bir alanın var olması için mutlaka ‘yabancı’nın ya da ‘öteki’nin de var olması şarttır ve bu öyle bir ‘yabancı’dır ki, onunla anlaşabilmek için ortak herhangi bir zemin bulmak da imkânsızdır. Onunla hiçbir alanda ortak olmak ya da buluşmak mümkün değildir, çünkü üzerinde anlaşma sağlanabilecek ortak normlar yoktur. Yabancı kelimenin tam anlamıyla bir yabancıdır. Yabancıyla paylaşılan herhangi bir ortak değerler sistemi yoktur, çatışmayı önleyecek herhangi bir ortak ideal yoktur, onunla üzerinde mutabakat sağlanabilecek hiçbir şey yoktur. O, bize ‘ya ben ya o’ derdinden, düşman olarak bellediğimiz varlıktır.”¹¹²

Bir düşünür olarak Agani,- bir yandan partiler arasındaki çok boyutlu ve epistemolojik ayrımları diğer yandan halkın kolektif hafızasını objektif bir şekilde dikkate almak yerine- ‘sınıfsal’ kategorilere ve partilerin ‘kurtuluş’ ve ‘devrimci’ sıfatlarına odaklanmaktadır.

3.2.2. Kosova: Etnik Yapı ve Etnik Çatışmalar Üzerine

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Yugoslavya’da 1948, 1953, 1961 ve 1971 yıllarında nüfus sayımı yapılmıştır. 1971’de yapılan nüfus sayımının sonuçları Yugoslavya’nın siyaset, medya ve akademik çevrelerinde tartışma konusu olmuştur. 1971’de *Përparimi (İlerleme)* dergisi, Agani’nin bu sayıma ilişkin bir makalesini

¹¹¹ Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 114.

¹¹² A.e., s. 115-116.

yayınlanmıştır. Bu makalede Agani, Kosova'daki etnik ve demografik eğilimleri analiz etmiştir. Bu sayımlara göre, Kosova'daki Arnavut nüfus yüksek doğum oranından ve diğer faktörlerden dolayı demografik bir artış göstermiştir. Kosova'daki resmi nüfus verilerini etkileyen bu sayım, Arnavutların “demografik düzeni bozduğu” ve “diğer etnik gruplara karşı baskı uyguladığı” gibi çeşitli suçlamaların önünü açmıştır. Agani, o yıllarda yayınlanmış yazılara yanıt vermektedir. Bu sayımın sonuçlarını eleştirenlere göre, Kosova'nın milli bileşiminde yapılan değişiklikler eyalette son yıllarda meydana gelen siyasi gerginlikler ve toplumsal koşulların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Agani ise bu gibi açıklamaları mekanik olarak nitelendirmiş ve alternatif yaklaşımlarla yorumlar sunmuştur.

Agani, 1961-1971 arasında meydana gelen Kosova'daki nüfus artışının, daha önceki demografik süreçlerle uyumlu olduğunu ve yeni bir değişimin olmadığını ifade etmektedir. Aslında, Agani'ye göre 1913 ile 1923 yılları arasında nüfusta bir azalma görülmüştür, bunun sebebinin:

1. Birinci Dünya Savaşı,
2. Ülke sınırlarındaki değişikliklerden kaynaklanan demografik hareketler olduğunu öne sürmüştür.

Sonraki sayımlarda nüfusun devamlı artma eğiliminde olduğu görülmektedir. İkinci Dünya Savaşından sonraki ilk sayımlarda; 1948'de 733 bin olarak sayılan nüfusun 1971'e kadar 1.200.000'e çıktığı görülmektedir. Agani bu artışın, binlerce vatandaşın yurt dışında olmasına ve Türkiye'ye büyük göçler edilmesine rağmen gerçekleştiğini vurgulamaktadır.¹¹³

Kosova'da 1961-1971 yılları arasında %29,1'lik bir nüfus artışı görülmüştür. Bu oranla Kosova, yoğunluk ortalaması 1 km² başına 80 kişi olan Yugoslavya'nın en yoğun ülkesi olarak 1961'da 1 km² başına 88,5 kişi ve 1971'de 1 km² başına 114,3 kişilik bir dağılım göstermiştir. Agani, bu sonuçların analizinden elde edilen bir diğer

¹¹³ Bkz: Fehmi Agani, **Sindikatat gjermane dhe shkrime të tjera** [Alman sendikalar ve diğer yazılar], Dukagjini, Pejë, 2002, s. 241.

verinin, köylü nüfus ve aile üyeleri ortalamasının artışı (1961’de 6,3 iken 1971’de 6,6) olduğunu ifade eder.

Agani, her milletin demografik eğilimleri ayrı ayrı analiz etmek için dört nüfus sayımının sonuçlarını yorumlamaktadır: 1971’deki sayıma göre Kosova’da farklı oranlarda ve farklı demografik eğilimlerde iki büyük etnik grup yaşamaktadır: Arnavutlar ve Sırlar. Ayrıca kademeli olarak azalmış olan bazı küçük etnik gruplar da bulunmaktadır.

Arnavutlar

Agani’ye göre Kosova’daki Arnavut nüfusunun artması, Kosova nüfus artışının demografik temelini oluşturan dinamiktir. 1948’teki sayıma göre halkın %68’i Arnavut’tur ki bu oran 1953’te %64,3’e düşmüştür. Ancak bu düşüş sadece oransaldır, rakamsal değildir. Bu düşüşün iki ana nedeni vardır. Bu nedenlerden ilki, 1948’te farklı bir azınlık olarak değerlendirilmeyen Türk azınlığın 1953’te ayrı bir azınlık olarak değerlendirilmesi, ikincisi ise Sırp halkın Kosova’ya göçünün azalmasıdır. 1961’deki sayıma göre, -1953 ve 1961 yılları arasında Arnavut nüfusun azalmasında etkili olan Türkiye’ye büyük göçlere rağmen– nüfusun %67,1 Arnavut’tur. 1971 sayımına göre ise Kosova’da %73,8 Arnavut yaşamaktadır. Agani’ye göre Arnavut nüfusun demografik artışının en büyük nedeni, gerçekleşen ölümleri ve Yugoslavya içindeki ve dışındaki göçlerin yarattığı boşluğu karşılayabilen, yüksek doğum oranıdır.¹¹⁴

Sırlar

1971 nüfus sayımına göre Sırp nüfus oranının azaldığı ve sayısal olarak göreceli bir durgunluğa girdiği görülmektedir. İlk üç sayımda devamlı bir artış görülse de 1971’deki sayımda oranda bir düşüş görülmektedir. Sırlar o sene toplam nüfusun %18,4’ünü oluşturmaktayken on yıl öncesinde bu oran %23,5’tir. Agani’ye göre bu düşüşün nedenleri; diğer etnik gruplara kıyasen Sırların doğum oranının çok daha

¹¹⁴ Bkz: A.e., s. 246.

düşük olması, diğer bölgelerden gerçekleşen Sırp göçünün azalması ve Sırpların diğer bölgelere göçmesi¹¹⁵ gibi faktörlerdir.

Türkler

Türk etnik grubu 1971'deki sayıma göre en büyük düşüş gösteren gruptur. Bu sayıma göre Türkler Kosova'da nüfusun %4,3'ünü oluşturmaktadır (35.171 kişi). Bu gruba; "Osmanlı işgalinden miras kalan Türkçe konuşulan şehirlerdeki kesimler"¹¹⁶, yakın zihniyette olanlar, sübjektif anlamda Türk milli duygularına sahip olanlar ve ulusal olarak farklılaşmamış diğer katmanlar da dâhil edilmiştir. Agani'ye göre Kosova'daki Türk toplumunun istikrarını belirleyen faktörler:

1. Bu grubun sayısının az olması ve diğer gruplardan ayrı kalarak çoğalmasının imkânsızlığı,
2. Ana vatandan uzak olması,
3. Diğer milletlerle, özellikle de Arnavutlarla bir arada yaşaması,
4. Zihniyet benzerliği ve akrabalık ilişkileri,
5. Ortak etnik kökene dair bilinç,
6. Tarih boyunca aynı kaderin paylaşılması ve dil farklılıkları gibi farklılıkların ikincil olması vb.

Agani'ye göre, Türklerle Arnavutlar arasındaki yakın ilişkiler- sosyolojik verilerle kanıtlanmış evliliklerde de eskiden bu yana gördüğümüz gibi- Türk nüfusunun istikrarını belirlemektedir. Türkiye'ye yaşanan göçler bu istikrarı bozucu sonuçlar yaratmıştır; göçler nedeniyle nüfus oranı, 1953'ten 1961'e kadar %4,3'ten %2,7'ye düşmüştür. Sonraki dönemlerde ise bu istikrar, kültürleşme gibi çeşitli faktörlerden etkilenecektir. Agani, okullarda okuyan Türk öğrenci sayısına bakarak çıkarılan istatistiği ters piramide benzetir. Türk sorununun Arnavutlara atfedilmesi, Arnavutların suçlanması ve Kosova'daki Türklerin kaderinin Arnavutların onlara karşı tutumuna bağlı olduğunun iddia edilmesi Agani'nin eleştirdiği tutumlardır. Çünkü ona göre, Arnavutlar ve Türkler arasında bir anlaşmazlık yoktur ve bu tür ifadelerde

¹¹⁵ Bkz: A.e., s. 247.

¹¹⁶ Bkz: A.e., s. 248.

bulunanların amacı provokasyon yapmaktır.¹¹⁷ Ancak Agani, Türk nüfusunun sayısal düşüşünün- kısmen gerçekleşmiş olsa da- Arnavutlaştırma süreci ile ilgili olduğunu da eklemektedir. Bu düşüşün diğer bir nedeni ise Boşnak, Goralı ve Roman grupların, daha önceki sayımlardakinden farklı bir tutumla, son sayımlarda Türk olarak yazılmasına son verilerek ayrı bir etnik grup olarak yazılmasıdır.¹¹⁸

Romanlar

Agani, Kosova’da yaşayan Çingenelerin-Romanların az gelişmişliği ve ayrıştırılması Kosova’nın ayırt edici özelliği olmadığını düşünmektedir. Öte yandan, nüfus sayımı öncesinde Sırp tarafından yayımlanan ‘Kosova’da 200 bin Roman var’ propagandasını eleştirmektedir. Sayımın sonuçları Kosova’daki Roman sayısının 14.711 olduğunu göstermiştir. Ayrıca, *Politika* ve *Jedinstvo* gazetelerinde “Romanlar üzerinde baskı yapılıyor mu?” başlığı altında yayınlanan haberleri eleştirmiş ve bu tür haberlerin yayımlanmasının kendisinin bir baskı olduğunu öne sürmüştür. Bu sayım Kosova’da %1,2 oranında Roman olduğunu göstermiştir.

Diğerleri

Goralılar ve Müslüman Boşnakların dâhil olduğu “Diğerleri” kategorisinin nüfus yoğunluğu artış göstermiştir; 1961’deki sayıma göre %2,8 olan oran, 1971’deki sayıma göre %3,1’e ulaşır. Bu artışın nedenleri, daha önce Türk veya Karadağlı olarak yazılmış olan insanların ayrı bir kategori olarak değerlendirilmeye başlanması ve Karadağ’ın bazı bölgeleri ile Sancak’tan Müslüman göçlerinin yaşanmasıdır.

Agani, dönemin basınında yer alan suçlamaları eleştirmektedir. Sırp çevrelerden gelen bu suçlamalara göre, Kosova eyaletindeki demografik değişiklikler Arnavutların suçudur. Buna göre, Arnavutların uyguladığı baskıdan dolayı Sırp göç etmiş; yine Arnavut baskıları nedeniyle Türkler azalmış; Boşnaklar ise Arnavutlaşmaya zorlanmışlardır. Agani’ye göre bu gibi yazılar gerçekten ve objektiflikten uzaktır; bu yazılar ne Arnavut nüfusunun doğum oranlarının yüksekliğini ne yoğunluğunu ne ekonomik geri kalmışlığını ne de göçleri ele

¹¹⁷ Bkz: A.e., s. 250-251.

¹¹⁸ Bkz: A.e., s. 248-249.

almaktadır ve bu verilerin nüfus bileşimi üzerindeki neden-sonuç ilişkisinin etkisini görmezden gelmektedir.

Demografik süreçlerle ilgili yazılarında Agani, objektiftir ancak bu yazıların eleştirilmesi gereken eksiklikleri de bulunmaktadır. Buna göre Agani, Kosova'daki demografik eğilimleri Birinci Dünya Savaşı'nın ve sonrasındaki tarihsel olayların bir sonucu olarak yorumlayabilseydi bu eğilimlerin çok daha kapsamlı bir açıklamasını yapmış olurdu. Örneğin; 1913 sonrası Sırların sistematik bir şekilde Kosova üzerindeki kolonizasyonu ¹¹⁹ ve 1912'den, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, İkinci Dünya Savaşına kadar olan dönemde yaşanan göç hareketleri ayrıntılı bir şekilde dikkate alınsaydı İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Kosova'nın demografik yapısı daha iyi anlaşılabilirdi. Ayrıca Agani'nin değerlendirmeleri, Arnavut nüfusunun demografik olarak artış nedenlerine yönelik detaylı bir kültürel ve sosyolojik yaklaşımla yapılmış analizlerden de yoksundur.

Agani'nin değerlendirmesindeki bu eksikliklerin, değerlendirmelerin kitap gibi derin bir çalışma yerine bir dergi makalesinde yayınlanmış olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Zira Agani, 1971 nüfus sayımına yönelik sosyolojik yorumunu, tarihsel ve toplumsal konumları dikkate alan objektif bir yaklaşımla gerçekleştirmiştir. Agani'nin bu konudaki düşüncesi konformist değil, eleştireldir. Demografik süreçlere ilişkin yazılarını, herhangi bir aidiyetle ve romantik süslemelerle değil akılcı ve tarafsız bir şekilde yazmıştır.

Kosova'daki gelişmelere yönelik tutumlar, 1980'lerin sonu ve 1990'ların başı

Kosova krizi ve Kosova Demokratik Birliği

Agani'nin çalışmalarında önemli bir yer teşkil eden hatta çalışmalarının merkezinde bulunan konu, Kosova'nın Yugoslavya içindeki durumu ve o dönemdeki Balkan sorunlarıdır. Agani 1989'da kurulan Kosova Demokratik Birliği'nin üst düzey yönetiminde yer alarak bu partinin siyasi yönelimine katkı sunan önemli bir entelektüeldir. O, 1970-1990 yılları arasında yayınlanan makalelerinde ve özellikle 1989-1990 yıllarında verdiği röportajlarda, entelektüel ve siyasetçi olarak Kosova'nın

¹¹⁹ Bununla ilgili bkz: Dr. Hakif Bajrami, **Politika...**

Yugoslavya'daki gergin durumuyla ilgili duruşunu belli etmektedir. 90'lı yıllardan sonraki makaleleri bu çalışmanın alanı dışında bırakılmıştır.

Agani, Sırbistan'ın durumunu paradoksal olarak görmektedir çünkü Sırbistan, Kosova meclisini ve hükümetini dağıtmış; televizyonları ve basını kapatmış ve Kosova'daki varlığını sadece polis ve zulümle sürdürmeye başlamıştır. Agani, direnişin şekli hakkındaki tutumunu, “Evet, şiddet içeren direnişe karşıyız. Şiddet işgalcilerin olsun, biz zalim rejimin şiddetini meşrulaştırmayalım, şiddete ve devlet terörüne meşruiyet kazandırmayalım. Şiddet içermeyen direnişin yolu ne kadar uzun görünürse görünsün daha verimli ve umut vericidir. Sadece şiddete ve süngülere dayanan hiçbir iktidar uzun sürmez”¹²⁰ şeklinde ifade etmektedir. LDK dışındaki partiler için, genelde büyük bir rekabet içinde olmadıkları ve temel sorunlarla ilgili bir uzlaşma içinde oldukları yorumunu yapan Agani, bu partilerin en önemli gündeminin Kosova'nın Yugoslavya'daki diğer cumhuriyetlerle eşitliğe kavuşturulması olduğunu ifade eder. Sırbistan'ın Kosova'ya karşı tutumunu, sorunu çözmek yerine daha da derinleştiren bir hegemonya olarak değerlendirir. Demokrasi sürecinin, kısa ve hızlı bir süreç olmamasına rağmen kazanacağına güçlü bir şekilde inanmaktadır. Kosova'daki demokrasi sürecinde Hırvatistan, Slovenya, Karadağ, Voyvodina, Bosna ve Makedonya'daki gelişmelerin de etkisinin olduğunu dile getirir. Agani 1990'da verdiği bir röportajda Kosova Demokratik Birliği'nin kuruluşuna ve demokrasi sürecine ilişkin olarak şu değerlendirmelerde bulunur: “LDK, Kosova sorunun esas olarak demokratikleşmeyle ilgili olduğu ve bu sorunun sadece demokratikleşme ile çözülebilir olduğu bilgisine sahip olanlar tarafından kuruldu. Anlaşılması ve kabul edilmesi gereken, Kosova'nın eskiden beri orada olan ve halen orada yaşamakta olan halklara ait olduğudur. “‘Kosova Sırbistan'dır’ gibi ifadeler kabul edilemez. Bu, Kosovalıları Kosova'dan mahrum bırakır. Kosova'nın sorunları, Arnavutların siyasi iradesi aleyhine çözülemez ve bu sorunlar hem Kosova'da hem Yugoslavya'da sadece eşitlik temelinde çözülebilir; bu da hem Kosova'daki hem de Yugoslavya'daki Arnavutların eşitlik haklarına saygı gösterilmesi ile mümkündür.”¹²¹

¹²⁰ Fehmi Agani, *Intervista dhe Reagime [Röportajlar ve Tepkiler]*, Dukagjini, Pejë, 2002, s. 11.

¹²¹ A.e., s. 126.

Agani Kosova'yı sadece Arnavutların ülkesi olarak görmez. Ona göre Kosova, Kosova'da yaşayan tüm halklara ait bir ülkedir. Bu nedenle, sorunun çözümünü sadece milliyetçi bir bakış açısıyla değerlendirmez, Kosova'da yaşayan tüm halkların demokratik iradelerini ve demokratikleşmeyi dikkate alır. O dönem LDK'nin "Arnavut alternatifi" olarak adlandırılmasına Agani, "Demokratik olmayan örgütlenmenin, hegemonyanın ve boyun eğme politikasının alternatifiyiz. *Ksenokrasinin* alternatifiyiz"¹²² ifadeleri ile karşılık verir. LDK'nin çeşitliliğine rağmen (ilk aşamalarda bile yüz binlerce üye) temel meselesi, Kosovada'ki Arnavutların durumudur. LDK'deki farklılıklar ise direniş şekli konusunda ortaya çıkmaktadır çünkü herkes siyasi direnişle yetinmemektedir. "Kosova'da durum maalesef ağırdır ve daha da kötüleşmektedir ve silahlı çatışmalara geçilmesi yakındır. Televizyon ve "Rilindja" gazetesinin faaliyetlerinin ve Arnavutların olaylar hakkındaki görüşlerini ifade etmesinin yasaklanması, günümüzde şoke edicidir. Bu nedenle ülke ve dünya çapında yargılanması normaldir. Toplu işten çıkarmalar - işsizliğin en yüksek olduğu bölgede 2 aydan az bir zamanda 12.000 kişi işten kovuldu- veya şiddet yoluyla entegrasyon ve diğer özel sınırlamaların acımasızca uygulanması gibi eylemler açıkça soykırım niyeti ile yapılmıştır. Sırp ve Karadağlı liderlerin atanması, sanki patolojik arzusun ifadesi gibidir ki, bunun amacı Arnavutların tabi olduklarını göstermektir."¹²³ Agani, yeni Sırbistan anayasası referandumuna Kosovalı Arnavutların tepkisinin (Kosovalı seçmenlerin %79 referandumu boykot etti) ve 2 Temmuz Anayasasının ilanının, aslında Arnavutların siyasi iradesinin göstergesi olduğu üzerinde durmaktadır. Siyasi irade dikkate alınmadan, dayatılarak alınan bütün kararlar kabul edilmezdir. Kosova'nın Bağımsızlığı ve Yugoslavya'da Kosova'nın eşit entegrasyonu üzerine ilan edilen Kosova Anayasası, Kosova halkının demokratik iradesinin ifadesidir ve Yugoslavya'daki diğer halklarla eşit olma çabasının göstergesidir.

Agani, Kosova'daki Arnavutları *milliyet* sayan resmî ideolojiyi eleştirmektedir:

¹²² A.e., s. 128.

¹²³ A.e., s. 129-130.

“(…) Arnavutlar ne ulusal azınlıktır ne de milliyettir, Yugoslavya’daki bütün diğer milletler gibi o da bir millettir. Arnavutlar söz konusu olduğunda ortaya çıkan krizin temel nedeni, Arnavutlara bir ulusal azınlık veya milliyet muamelesi yaparak onlara böyle bir statüyü dayatma çabasıdır. Onlar ne Yugoslavya ne de Arnavutluk karşısında azınlık değillerdir.”¹²⁴

Agani, Kosova sorunu için olası çözümlere yönelik konuşurken demokratik çözüme odaklanmaktadır. Ayrıca, Kosova nüfusunun %80 oranında Arnavutlardan oluştuğunu; Arnavutların sonradan gelmiş bir halk olmadığını ve diğer halklar gibi Kosova’da kendi yuvasında yaşadığını ve Yugoslavya’da yaşayan diğer halklarla eşit olmayı hedeflemiş olduğu gerçeklerinin ihmal edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Krizi çözecek bir diğer önemli faktörün de diyalog olduğunu ifade etmektedir.

Agani, resmi propaganda araçlarının, Arnavutların ulusal hak taleplerini ‘milliyetçi’ talepler olarak yaftaladığını öne sürmektedir. Ayrıca Arnavutların, ‘devrim karşıtlığı’ ve ‘terör’ gibi suçlamalara da maruz bırakıldıklarını eklemekte ve analizini şu şekilde sürdürmektedir: “(…) önceki yaftalamalara ‘Kosova’dan gelen ve tüm Avrupa için tehlike teşkil eden Müslüman köktencilik’ ve ‘milliyetçi sosyalist saldırganlık’ da eklenmişti.”¹²⁵

Sırbistan dayatmalarının semboller, okul isimleri ve resmî tatiller konusunda da sürdüğü görülmektedir. Bu değerlendirmeler sonucunda Agani’nin, hümanist kültür; demokrasi, dayanışmacı siyasi kültür ve milletler arası anlayış gibi ilkeleri öne çıkardığı ve savunduğu görülür.

Tartışmanın diğer aşamasında Agani, genelde Arnavut kültürüne ve geçmişine yapılan saldırıları ele alır. Osmanlı İmparatorluğu’nda Sırların konumu ile ilgili Arnavutlara yapılan suçlamaları ve Sırp propagandasını şu ifadelerle değerlendirir:

“Osmanlı İmparatorluğu’nda Sırların konumu ile ilgili Arnavutların suçlanması ile Arnavutların Sırlar ve Balkanlardaki diğer milletlerin olduğu gibi işgal

¹²⁴ A.e., s. 132.

¹²⁵ Fehmi Agani, **Demokracia, Kombi, Vetëvendosja** [Demokrasi, Ulus, Tayin hakkı], Dukagjini, Pejë, 2002, s. 164.

altında olmadığı algısı yaratmak ve Arnavutlara suçluluk duygusu dayatarak ödenmesi gereken borçları olduğu hissi verilmek istenmektedir.”¹²⁶

Buradan da anlaşıldığı gibi Agani’ye göre, Sırpların Osmanlı’daki durumu ile ilgili Arnavutlar suçlanamaz çünkü onlar da diğer halklar gibi işgale ve şiddete maruz kalmışlardır. Ayrıca Agani’nin diğer bir eleştirisi de, İkinci Dünya Savaşı’ndan önce Yugoslavya’daki Arnavutlara yapılan baskıları ve Yugoslavya’nın Ulusal Kurtuluş Cephesine Arnavutların katılımını yok sayanlara yöneltmiştir.

Agani, Kosova krizinin temel sebebinin, Kosova’nın hukuki statüsü -ki bu durumu, “Kosova krizinin düğümün düğümü” olarak niteler- olduğunu öne sürmektedir. Agani, Yugoslavya’daki milletlerin resmi sınıflandırmasının objektif olmadığını belirtmektedir. Arnavutların ‘azınlık’ ve ‘milliyet’ olarak değerlendirilmesine karşı çıkmaktadır. Çalışmanın ilk sayfalarında söylendiği gibi, Arnavutlar Yugoslavya’da yasalarca ‘millet’ olarak değil, daha düşük statü olan ‘milliyet’ olarak tanınmaktadır. Bu yüzden, Agani bu tanımlamaların karşısına çıktı:

“Millet ve milliyet ayrımlar sınıflandırmaları görecelidir ve mutlaklıklar sadece durumları kötüleştirir. Genelde milliyet, küçük ulus grupları için kullanılan bir tanım olup ana vatanlarından ayrı bir ülke olarak yaşayan ulusları ifade etmektedir. Azınlık ise ana vatanından uzakta yaşayan az sayıdaki topluluklar için kullanılmaktadır, tipik örneği Türk azınlığıdır. Tarihsel açıdan ise Arnavutlar eskiden beri ilişki ve iletişimde olduğu diğer milletler gibi, ki hem kültürel hem de tarihsel olarak Yugoslavya’daki bütün milletlere benzer, gibi kendi topraklarında yaşamaktadırlar.”¹²⁷

Doğal olarak, krizin ancak bu faktörlerin dikkate alınmasıyla çözülebileceğine inanmaktadır.

1990 uluslararası arenasında gerginlikler azalmaya, entegrasyon ve demokratik süreçler gelişmeye başlamışken, devletler vatandaşların ve milletin daha liberal anlayış geliştirmesi için uygun bir ortam yaratırken Kosova’da tam tersi olmakta, devlet mutlaklaşıp milletlere ayrımcılık yapmakta ve baskı uygulamaktadır. Agani her şeye rağmen, bu çelişkileri ve çatışmaları gelecekte demokratik gelişme için potansiyel

¹²⁶ A.e., s. 168.

¹²⁷ A.e., s. 169-170.

bir kaynak olarak görmektedir. Durumu, hegemonik ve tahakkümcü eğilimler içeren bir durum olarak yorumlamaktadır.¹²⁸ Bu çelişkilerin diğer yüzünü de ele alarak Sırpların Hırvatistan, Kosova, Bosna ve Sancak'ta birlikte yaşadıkları insanlar ile sürekli çatışmalarından ve uluslararası izolasyondan gördükleri zararları değerlendirmektedir. Ona göre, seçimlerden sonra Sırbistan'da hayal kırıklıyla birlikte bir kriz ortaya çıkabilir. Agani ayrıca, Sırbistan'ın Arnavut eğitimi, Arnavutların bireysel ve kolektif hakları, ekonomik ve kültürel kurumları üzerinde artan baskılar uyguladıklarını vurgular. Çeşitli köylere ve okullara yapılan polis baskınlarına dikkat çeker ve onları “başarısız bir siyasetin gerginlik eylemleri” olarak nitelendirir. Öte yandan, işten atılanlar kötü durumdadırlar. Agani, bu durumu çözebileceğine inandığı bazı faktörleri şu şekilde ifade etmektedir: Arnavutların direnci ve birliği, Sırbistan Meclis seçimlerine karşı toplu boykot, uluslararası ve ulusal demokratik kamuoyunun baskıları, Yugoslavya'da yeni bir bilincin oluşturulması ve Sırpların Arnavut halkına üstünlüğü iddiasının değil Arnavutların dostluğunun Sırpların çıkarına olduğunu anlatacak yeni fikirler üretilmesi.¹²⁹ Agani, Sırbistan seçimlerine Kosovalı Arnavutların katılmayışının, Sırbistan'ın Kosova'da dayatmış olduğu *olağanüstü halin* meşrulaştırılmasını engellemek amacıyla olduğunu ifade etmektedir. Zira ona göre basın, medya ve partilerin eylemlerini yasaklayan bir ülkede serbest seçimlerden bahsetmek saçmalıktır. Ancak Yugoslavya ve Kosova Meclisi seçimleri ile belediye seçimlerine katılmaktan Kosovalı Arnavutların çıkarları olduğunu da ifade etmektedir. Kosova krizini çözümüleme sürecinde, dış faktörlerin krizi çözemeyeceğini ancak sorunun çözümünde çok önemli bir faktör olduğunu ve öyle olması gerektiğini öne sürmektedir. Sorunun çözümüne yönelik girişimlerin, uluslararası kamuoyunun anlayışı ve uluslararası kuruluşların desteği kazanılarak yapılması gerektiğini ifade etmektedir. Arnavutluk'ta demokratik süreçlerin gelişiminin Kosova için de yararlı olacağını, çünkü Kosova'daki polis hükümeti ve şiddetinin devam etmesinin olağanüstü olduğunu ve skandal olarak değerlendirileceğini öngörmektedir. LDK'nin başvurduğu yol sabır değildir, aktiflik ifade eden direniş ve dayanıklılıktır. Etnik unsurlar arası ilişkilerin, özellikle Sırp-Arnavut ve Arnavut-Makedon ilişkilerinin

¹²⁸ Bkz: A.e., s. 190.

¹²⁹ Bkz: A.e., s. 192.

krizde olduğunu düşünmektedir. Bu krizleri aşmak için iki koşul öngörmektedir: tutarlı demokratikleşme ve birlikte yaşama kültürünün geliştirilmesi. Demokratikleşmenin temel koşulu ise eşitliktir.

Yani, Agani'ye göre Kosova'da yaşayan farklı etnik grupların 'ulus' veya 'milliyet' gibi sınıflandırmalara tabi tutulması resmi bir yaklaşımdır ve görecelidir, bu yüzden de mutlaklaştırılmamalıdır. Gelişmiş sosyalist demokratik görüşler, milletlerin siyasal haklarına göre ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı veya siyasi yapılandırmalarında farklılıklar olamayacağını öngörür (haklar, herkes için geçerli olmalı).

Öte yandan Agani, Kosova sorununa demokratik çözümün Sırbistan'daki demokratik süreçler için de hayati önem taşıdığını düşünmektedir. Kosova'daki bu sorunların Sırbistan'ın demokratikleşme sürecini engellediğini öne sürmektedir. O, farklılıkları ve eşitliği tanıyan ve karşılıklı saygıya dayalı bir arada yaşama kültürünü savunmaktadır. Buna ulaşmanın yolunun, kişiler arası ve milletler arası olumlu ilişkilerden geçtiğini dile getiren Agani, Ulusal Kurtuluş Komitesi döneminde elde edilen başarıları değersiz göstermeye çalışanları da eleştirmektedir.

O, etnik gruplar arası sorunların çözülmesi ve krizin aşılması için demokrasi ve hümanist idealizm ilkelerinden; özgürlükçü fikirlerden; 200 yıl öncesindeki Fransız Devrimi'nin getirdiği özgürlük, eşitlik ve kardeşlikten; toplumsal ve ekonomik alanlarda modern ve medeni düşüncelerden ve yeni başarılardan esinlenerek bir politika oluşturulması gerektiğini savunmaktadır. "İzole edilmiş bir Kosova etnik ilişkiler oluşturamaz. Kosova birçok etnik çatışmanın ne kaynağı ne de çözümüdür, bu nedenle sorunlar sadece Kosova içinde çözümlenemezler."¹³⁰ "Kendi kaderini tayin hakkı hiçbir millet için değiştirilemez ve milletlerin temel haklarından biridir. Doğal olarak bir milletin parçası olan milliyetlere ve azınlıklara da aittir."¹³¹

"Yugoslavya'daki Arnavutlara gelince, onlar ne ulusal bir azınlık ne de milliyettir. Kiminle kıyaslanırsa azınlıktır? Arnavut milletinin neredeyse yarısı Yugoslavya'da yaşamaktadır, bu nedenle Arnavutluk'ta yaşayan diğer yarılarına

¹³⁰ A.e., s. 329.

¹³¹ A.e., s. 365.

karşı azınlık olamazlar. Yugoslavya'daki diğer milletlere karşı ise zaten azınlık olamazlar. Yugoslavya'daki Arnavutlar, Karadağlıların ve Makedonların toplam nüfusu kadardır ki bunlar Yugoslavya'da iki devlet ve iki cumhuriyettir.”¹³²

Yugoslavya'daki Arnavutların durumunun tarihsel sürecini inceleyen Agani, Ulusal Kurtuluş Komitesi perspektifi açısından milletler için, Tito'nun 1942 yılında kendi programında “Ulusal Kurtuluş Savaşı eğer bütün milletlerin kurtuluşu sağlanmayacaksa o zaman yalan olacaktır” şeklindeki ifadelerinden yola çıkarak, Yugoslavya'daki tek milliyet olarak Arnavutları kastettiği sonucuna varır. İkinci Dünya savaşıdan sonra Kosova'ya, Özerk Bölge çerçevesinde etnik azınlık statüsün verilmesi bile onun eşit bir biçimde gelişmesi için yeterli değildir.

Agani, 1990 yılında Kosova'daki Sırbistan müdahalesi nedeni ile saf ilhakının meydana geldiğini vurgular. O, bu eylemlerin hiçbir yasal dayanağı olmadığını; işgal ve dayatma olduğunu öne sürmektedir. Zira Kosova federal bir birim olarak Sırbistan'ın bir parçası değildir ve bu statüyü kaldıramaz. Kosova'daki direniş için, direnişin barışçıl olması halinde devletin sınırlamalarının kendiliğinden son bulacağı inancına sahiptir.

Hegemonya iddiaları, etnik gerginliklerin ve bölünmelerin korunduğu iddiaları gibi provokasyonlara karşı çıkan Agani, LDK'nin programında “Kosova tarihsel olarak mevcut olan ve halen orada yaşamakta olan halklara aittir” yazdığının unutulmaması gerektiğini vurgular ve bunun aksi bir anlayışın krizi sadece derinleştireceğini öne sürer.¹³³ Bu vizyonu, tüm etnik toplulukların yararına bir siyasi görüş olarak ortaya koymakta, tek uluslu Sırp ya da Arnavut iddialarını reddetmektedir. Kosova krizine ilişkin çözümü, koşulsuz şartsız diyaloga bağlamakta ve müzakere masasına ne kadar erken oturulursa Kosova'daki herkes için o kadar iyi olacağını ifade etmektedir.

¹³² A.e., s. 365.

¹³³ A.e., s. 368.

SONUÇ

Kosova'da 1970 ile 1990 yılları arasında Arnavut entelektüellerin toplumsal ve siyasal düşünceleri, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra eğitim görmüş Kosova Arnavutlarının siyasi, ideolojik ve milliyetçi düşüncelerinin bir yansımasıdır. Dönemin diğer entelektüelleri gibi Fehmi Agani de, siyasi ve bilimsel sorunları bilimsel bir yaklaşımla ele alan Arnavut aydınlarının bir örneğidir.

Bu dönemde aydınların düşünceleri, gelişme süreci açısından ve temaları açısından statik değildir; aksine dinamik ve değişen epistemolojik temellere dayanan bir düşünce söz konusudur. Ukshin Hoti'nin ilk çalışmaları uluslararası ilişkiler ve uluslararası siyaset alanındadır. Yıllar sonra Balkanlar ve Kosova'daki gelişmelere odaklanmıştır. Ibrahim Rugova ve Rexhep Qosja ise kariyerlerinin ilk yıllarında Arnavut ve dünya edebiyatı üzerinde yoğunlaşmışlardır. Kosova'da yaşanan gelişmelere paralel olarak onlar da ilgilerini ve çalışmalarını kimlik siyaseti tartışmalarına kaydırmışlar ve bu bağlamda tarih teorileri geliştirmeye çalışmışlardır. 1970'lerde Agani'nin eserleri, ele aldığı konular açısından sosyolojik teorik sorunlar üzerine odaklanır. Siyasi sorunlarla daha önce de ilgilenmiş olsa da özellikle 1981 yılından sonra siyasi sorunlara olan ilgisi yoğunlaşmış ve aynı zamanda yerel siyasetle de uğraşmaya başlamıştır.

Fehmi Agani, sürekli akademik faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak 1984 yılında Yugoslav hükümeti, Kosova'nın siyasi statüsünün 'özerk bölgeden' 'cumhuriyete' dönüştürülmesini isteyen öğrencilerin 1981'deki protestolarına destek verdiği için Agani'nin kurumsal akademik faaliyetlerini yasaklamış ve kendisini üniversitedeki görevinden uzaklaştırmıştır. Başka bir deyişle, akademik faaliyetleri siyasi görüşleri nedeniyle bazı kısıtlamalara maruz kalmıştır. Bu kısıtlamalar o dönemin siyasi düşüncesi üzerindeki iktidar baskısını yansıtmaktadır. Fehmi Agani'nin düşüncesinin kavramsal ve ideolojik oluşumu şu dört faktörden etkilenmiştir:

- a) Aldığı sosyoloji eğitimi ve bir akademisyen olarak bu alanda yapmış olduğu meslekî çalışmalar: Fehmi Agani, önce Belgrad Üniversitesi'nde, sonrasında da Priştine Üniversitesi'nde antik teorilerden klasik ve çağdaş sosyal teori okullarına sosyolojik, felsefi ve siyasi teorilerle tanışmıştır. Bu faktör

Agani'nin düşüncesinin derinleşmesini, çeşitlenmesini, rasyonel ve çoğu zaman da eleştirel bir çerçeve geliştirmesini etkilemiştir. Sosyal bilim disiplinlerinin teorik birikimine sahip olması aynı zamanda onun siyasi açıklamalarının bilimin ve modern uygarlığın başarılarını temel alarak geliştirmesine katkıda bulunmuştur. Agani'nin siyasi görüşünün demokratik karakterini, diyalog eğilimini, bireysel ve kolektif eşitlik ve özgürlük anlayışını kavramak da bu çerçevede mümkün olabilmektedir.

- b) Arnavut etnik kimliği (aidiyeti): Çok ırklı bir yapıya sahip Yugoslavya'daki Sırp liderlerin diğer halklara yönelik olarak uyguladıkları baskıcı politikalar ve sebep oldukları eşitsizlikler, Kosovalı bir Arnavut olan Agani'nin kendi siyasi ve kavramsal düşüncelerini temellendirmesinde etkili olmuştur. Çeşitli gerilimlerin ve çatışmaların süreklilik gösterdiği bir coğrafyada yaşamış olmasının düşünce yapısı üzerindeki etkileri gözlemlenmektedir. Dönemin gergin havası nedeniyle, özellikle 1981'den sonra, Agani'nin ulus, özgürlük, eşitlik, diyalog, demokrasi ve kalkınma konularındaki düşüncelerini yeniden değerlendirdiği görülmektedir. Bir taraftan Yugoslavya'da yaşanan sosyal ve politik eşitsizlikler ve diğer taraftan Agani'nin Arnavut etnik aidiyeti dikkate alındığında, 1989'da başlayıp 1999'da öldürülene kadar devam eden LDK'nin demokratik çizgisine paralel bir düşünce ve eylem çizgisine kayması daha anlaşılır görünmektedir.
- c) Yugoslavya ve Arnavutluk'ta hâkim olan ideolojik görüş: İki dünya savaşından sonra hükümet organlarında hâkim olan komünist düşüncenin etkisi kuramsal tartışmalara ve sosyal bilimlerin kavranışına ve çalışma biçimlerine kadar uzanmaktadır. Merkezî hükümetin komünist ideolojisi, Agani'nin geliştirdiği sosyolojik açıklamalara sinmiştir. Kuramsal yaklaşımlarında Marksist düşüncenin hâkim tonu, dönemin bu özelliğinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, bu etkiyi görebilmek için şu çalışmalarına bakmak yararlı olacaktır: 1) Arnavutluk ve Yugoslavya'da 'komünizmin zaferi' üzerine yaptığı çalışmalar; 2) Marksist teorileri üzerine yoğunlaştığı özel çalışmalar; bu çalışmalarda Marx'ın düşüncelerine dayanarak diğer teorileri yorumlamaktadır; 3) Olayları ve ilişkileri çoğunlukla vakaları sınıfların ekonomik temellerini merkeze alarak yorumlamaktadır. Hatta kullandığı

terminoloji (“burjuva, proletarya, sınıf, sınıf koşulu, feodal-burjuva düzen” vd. gibi) bu etkiyi göstermektedir. Bu durum, Agani’nin özellikle 1960 ilâ 1980 yılları arasındaki çalışmaları için geçerlidir.

1982’de, Kosova için ‘Cumhuriyet’ isteyen öğrencilerin protestolarını desteklediği için “devrime karşı” çıkmakla suçlanan Agani, Komünist Partisi’nden ihraç edilmiştir. Bilindiği gibi, sosyalist-komünist hükümetler İkinci Dünya Savaşı’nda komünizmin zaferini işçi sınıfının bir devrimi olarak nitelemişlerdi. Hatta karşı-devrim faaliyetleri “Gerici sınıfların devrime, devrim hareketine ya da devrim sonucu kurulan yeni topluma, yeni devlet düzenine karşı savaşı”¹ olarak algılanıyordu. Bu ideolojik değerlendirme tarzı, devletin yasalarına da yansımıştır. ‘Devrime karşı’ faaliyetlerde bulunmak da Yugoslav yasalarına göre ceza gerektiren bir suç olarak görülmüştür. O nedenle, çoğu zaman Arnavutlar sivil ve milli haklar adına ayaklandığı zaman ‘devrime karşı çıkma’ suçlarıyla cezalandırılmaktaydılar. Hükümet yetkilileri, eşitsizlik karşıtı taleplerin bir ifadesi olarak gerçekleştirilen bu protesto eylemlerini desteklediği için Agani’yi ‘karşı-devrim’ suçu işlemekle itham ederek üniversiteden ihraç ettiler. Bu süreç, Agani’nin demokratik teoriler üzerine düşünmesini ve düşünce üretimini tetiklemiştir. Bu gelişmelerden sonra Agani, 1989 yılında Kosova Demokratik Birliği adıyla kurulan partinin önemli üyelerinden biri haline gelmiştir.

- d) Küresel ve bölgesel düzeydeki demokratik süreç ve gelişmelerin, liberal ve demokratik siyasî teorilerin etkisi: Slovenya, Hırvatistan, Bosna, Makedonya, Kosova ve Voyvodina dahil Yugoslavya’da artan siyasî ve etnik gerginlikler ve bu gerilimler ve çatışmalar bağlamında liberal ve demokratik teorilerin gelişmesi, Agani ve diğer birçok entelektüel için ulusal sorunlara yönelik siyasi tutumlarını meşrulaştıran bir ortam sağlamıştır. Kosovalı Arnavutların haklarının meşru temelini, Arnavut milliyetçi ideolojisi bağlamında değil, hukuk ve evrensel insan haklarına ilişkin temel kavramlar olan özgürlük,

¹ Marksist-leninist politika ve ekonomi-politik sözlüğü, 1. Cilt, Yeni Dünya, İstanbul 1978, s. 358.

eşitlik ve demokratik haklara erişim gibi kavramlar ve söylemler bağlamında gerekçelendirmiş, teorik bir çerçeveye kavuşturmuş ve savunmuştur.

Agani'nin düşüncesinin özelliği rasyonel ve mantıksal bir muhakemeye dayanması, insan bilimlerinin teorik çokluğunu yansıtır olmasıdır. Düşüncelerini formüle eder ve geliştirirken tarihsel olaylardan ve sosyal bilim teorilerinden geniş bir biçimde yararlanması Agani'nin kuramsal çerçevesinin genel özelliğidir.

Agani'nin düşüncesine yöneltilebilen bazı makul eleştiriler aşağıdaki gibidir:

- 1) Tarihsel süreçleri ve sosyolojik teorileri analiz ederken Marksist teoriye odaklandığı ve diğer teorilerden çok Marksist perspektiften değerlendirmelerde bulunduğu için Agani'nin bakış açısının tek taraflı olduğu söylenebilir. Bu düşünce tarzı özellikle liberal akımlara (ideolojilere) ilişkin yorumlarında ortaya çıkmaktadır. Örneğin, ona göre liberalizmin gelişmesi “liberallerin dehası”nın bir sonucu değildir; tersine, Marksist düşüncenin geri kalmasının bir sonucudur. Bütün sorunları Marksist düşünceyle kıyaslayarak açıklamaya çalışmaktadır. Hatta sık sık “Bu konuda Marx şöyle demiştir...” şeklinde savunmaları vardır. Diğer kuramların belli eksikliklerinden sürekli bahsederken, Marx'ın düşüncelerinin sürekli olarak haklı çıktığını ya da doğru olduğunu vurgulaması görülmektedir. Hatta –Weber, Comte gibi- bazı düşünürlere karşı yönelttiği belli eleştiriler Marx'ın açıklamaları temel alınarak yapılmıştır. Komünizmin resmî ideoloji oluşu, Marx'ın eğitim kurumlarındaki yüksek popülaritesi, Yugoslavya ve Arnavutluk'ta Marx'ın eserlerinin ve düşüncelerinin, Marksist literatürün yaygın etkisi Agani'nin çalışmalarında karşılaşılan bu yoğun Marx etkisini anlaşılır kılmaktadır.
- 2) Karmaşık sosyal ve politik süreçleri; kültürel, politik, tarihsel, kimlik vb. faktörlere vurgu yapmaksızın ağırlıklı olarak ekonomik açıdan yorumlaması. Arnavutluk'taki partiler ve siyasi gruplar hakkında yapmış olduğu çalışma, örneğin, bu tutumun somut bir örneğini oluşturmaktadır. Arnavutluk'taki sosyal sorunları sınıf çatışmasının bir sonucu olarak yorumlar. Sosyal sorunları eski feodal düzenin hâlihazırda devam eden kimi unsurlarıyla yeni doğan burjuva sınıfı arasındaki çelişkilerin bir ürünü olarak değerlendirir.

Arnavutluk'ta komünist hükümetin kuruluşunu 'sosyalist devriminin zaferi' ve 'işçi sınıfının devrimi' olarak alkışlar. Çelişkilerin sınıfsal boyutuna odaklanmakta ama siyasi partilerin ve Arnavut toplumun değerleri ve kolektif aidiyet bilinci arasındaki ideolojik ve kavramsal farklılıkları inceleme konusu yapmaz. Arnavutluk'ta dinsel aidiyete ve din otoritesine sadakati olan komünist olmayan siyasi görüşü destekleyen hâlihazırda muhafazakâr olma özelliğini sürdüren bir toplumda komünizmin yaşadığı zorlukları görmezden gelmektedir. Temel çatışma, bir sınıf çatışması değil, zihniyetler arasındaki bir çatışmadır. PKSH, daha öncesinde Arnavutlar arasında görülmeyen bir siyasal geleneği, Sovyet unsurlarla ilişkili bir komünizmi temsil etmektedir. Karşısında ise Prizren Birliği'nden bu yana Arnavut milliyetçiliğinin epistemolojisini temsil eden ve milliyetçileri, sağcılar ve muhafazakârları komünizme karşı birleştiren *Balli Kombëtar* bulunuyordu. Bu bağlamda, yeni komünist iktidar nezdinde, Sovyet ve Slav hegemonyasının ittifakıyla oluşmuş bir komünist ideolojiye karşı çıkan ve Almanlar ve İtalyanlar ile ittifak yapmış Arnavut milliyetçi çevreleri işgalci düşmanın işbirlikçileri, hizmetçileri ve dostlarıdır. Bu ideolojik, kavramsal ve epistemolojik farklılıkları dikkate almayan ve partileri yalnızca sınıfsal göstergelerini merkeze alarak ve 'program hatalarına' odaklanarak ele alması Agani'nin konu ile ilgili çalışmalarını ve araştırmalarını yanlış ve sübjektif nitelikli değerlendirmelerle malul hale getirmektedir.

- 3) Siyasi partileri ve grupları ve aralarında çelişkileri değerlendirirken ölçüt olarak "(i) İşgalcilere karşı duruşu ve (ii) Gelecekteki değişikliklere karşı duruşu" alması, çalışmalarının sonucunun daha araştırmaya başlarken varacağı sonucun belli olduğunu göstermektedir. Eğer bu partilerle ilgili çalışmada başka kriterler kullanmış olsaydı mutlakçı değil, daha göreceli ve gerçekçi bir sonuca ulaşması mümkün olurdu. Örneğin: a) İkinci Dünya Savaşı sırasında Arnavut tarihsel siyasi geleneğinin sürekliliği; b) İkinci Dünya Savaşı sırasında Arnavut milliyetçiliğinin geleneksel düşmanlarına karşı siyasi partilerin tutumlarının ne olduğu ve 'düşmanın' nasıl tanımlandığı; c) 'Toplumsal mühendislik' unsurları taşıyan siyasi partiler; d) Siyasi partilerin Arnavutluk tarihine nasıl yaklaştıkları; e) Toplumun muhafazakar ve dindar kesimine karşı

siyasi partilerin nasıl bir tutum içinde oldukları vb. gibi soruları birer kriter olarak alsaydı ve partiler üzerine yaptığı çalışmada bu sorular etrafında gelenekler ve kurumlar değerlendirilseydi ne ‘zafer’, ne de ‘devrim’ söz konusu olamazdı. ‘Düşman’ı tanımlamak konusunda da benzer bir durum mevcuttur. Zira Kosova Arnavutları için, en azından 1912’ten sonra hem Sırp lar hem de Karadağlılar işgalci güçler anlamına gelmektedir. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra komünizmin zaferiyle beraber bu işgal daha somut bir hale getirildi ve bu tarihten sonra Sırp hegemonyası yeni bir yaklaşım ve sunumla uygulanmaya başladı. Gelişmelere bu açıdan bakıldığında, PKSH’nin Sırp larla işbirliği Kosova, Makedonya ve Karadağ’daki Arnavutlar açısından düşman ve işgalcilerle işbirliği yapmak anlamına gelir. Fakat Arnavutluk’ta yeni kurulan devlet, kendi ideolojisi doğrultusunda hareket ederek, Arnavut milletinin içinde bir ‘düşman’ ve ‘öteki’ belirleyerek kurumsal bir ‘temizleme’ başlatmayı tercih etti. Nur Vergin’in ifade ettiği gibi, “Siyasette düşman her zaman kamu yaşamı açısından düşman olandır ve böyle tanımlanan düşman bütün bir halk için tehlike çanlarının çaldığına işaret eden bir tehdittir.”² Kısacası, Agani’nin çalışmasında kendisine temel aldığı ölçütler görelilik ve öznellikte yüklüdür.

- 4) Geri kalmışlığı ve Ahmet Zogu’nun despotizmini, ‘feodal ve ruhban çevrelerin’ bir ürünü olarak değerlendiren ve eleştiren eserinde Agani, komünist rejiminin özgürlükleri kısıtlayışını, çeşitli siyasal ithamlarda bulunarak yaptığı işkenceleri, gerçekleştirdiği cinayetleri ve anti-demokratik yaklaşımları ile ilgili herhangi bir eleştiride bulunmamaktadır. Ayrıca Agani, ‘millet/ulus’ ve ‘Arnavut milliyetçiliği’ gibi kavramları kendini meşrulaştırmak için kullanan, kendisini bütün Arnavutların temsilcisi olarak tanımlayan *Balli Kombëtar*’ı manipülasyon yapmakla suçlar ve bu hareketi gerçekte feodal grupların çıkarlarını temsil eden bir hareket olarak değerlendirir. Fakat benzer bir eleştiriye, bütün bir Arnavut halkını temsil ettikleri iddiasında olan ve temelde tek bir partiye dayalı olarak kurdukları

² Nur Vergin, **Siyasetin Sosyolojisi**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 114-115.

hükümeti ‘halkın gücü’ nitelemesiyle yüceltmeye çalışan komünist partisine yöneltmekten özenle kaçınır.

- 5) Agani *Balli Kombëtar*’ı “Alman ve İtalyan işgalciler” ile işbirliğiyle suçlar. Almanlar tarih boyunca Arnavutların ana düşmanları olarak karşımıza çıkmamıştır aksine İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman hükümetinin uyguladığı politikalar ve Arnavutlara tanıdığı haklar ve özgürlükler sayesinde özellikle Kosova’da büyük saygı ve destek gördü. Arnavutların Almanlarla bu ilişkisi savaştan sonra Arnavutluk ve Yugoslavya devletince suç olarak değerlendirilmiştir. Agani, PKSH’nin PKJ ile devamlı ve yakın işbirliğinde ilkesel herhangi bir sorun görmemiş olsa gerek ki, bu konuda herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Tersine, ‘bazı hatalar olsa da’ komünist partisinin politikasını ‘doğru’ bir politika olarak görür ve PKSH ile PKJ arasındaki işbirliği -ki Kosova halkının kolektif hafızasında Kırmızı Tugay’ın korkunç saldırılarının hikâyeleri canlılığını hala korumaktadır- sosyalist devrime karşılıklı katkı olarak ve görülmemiş olağanüstü bir başarı olarak nitelendirir.
- 6) Agani Arnavut tarihi içerisindeki siyaset, ekonomi, uluslararası ilişkiler bakımından birçok unsur üzerinde durmasına ve onlar üzerinde değerlendirmeler yapmasına karşın İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında güçlü bir otoriteye sahip, prestijli ve geniş bir saygı gören dindar ve muhafazakâr tabakalar üzerinde hiçbir şekilde durmamış, adeta onları görmezden gelmiştir. Arnavut toplumunun komünizme radikal geçişini ‘işçi sınıfının devrimi’ olarak görür. Komünizmin yukarıdan aşağıya gelen ve şiddetli bir dönüşüm (ideolojik yabancılaşma) getiren, diğer siyasi görüşlere karşı baskı uygulayan, temel insan hak ve özgürlüklerine engel olan uygulamalarına karşın, bu geçişi ‘işçi sınıfının zaferi’ olarak nitelendirir. Komünist rejim, Eski Yugoslavya içerisinde yer alan Kosova’da da sert baskıcı politikalar uygulamıştı. “Sayısı 800 bini bulan partizan güçleri askeri kontrolü tam anlamıyla ellerinde bulundurmaktaydı.”³ Böylece İkinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan olaylar ve siyasi ayrımlar üzerine Agani’nin

³ Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi 2**, Küre Yayınları, İstanbul, 2013, s. 312.

düşüncesinde insanların kolektif hafızası, Kosova Arnavutlarının yaşadığı zor süreçler ve -Hobsbawm'ın tanımladığı terimle- *sıradan insanların dünya görüşleri* ele alınmamıştır.

- 7) Fehmi Agani'nin Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki görüşleriyle ilgili tam ve ayrıntılı bir bilgi bulunmaz ya da bu konuda kaleme almış olduğu müstakil bir inceleme söz konusu değildir. Fakat bu dönemde kaleme aldığı bazı siyasal yazılarında Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin yaklaşımlarının ipuçlarına rastlanabilmektedir. Sırp, Osmanlı İmparatorluğu zamanındaki Arnavutları suçlamıştır. Bu Sırp propagandalarına yanıtı bağlamında, “Arnavutlar bu konuda suçlanamaz, çünkü Arnavutlar da Balkanların diğer milletleri gibi aynı şekilde işgal edilmiştir” diyerek, Sırlara karşı Arnavutların bir suçunun bulunmadığı görüşünü desteklemektedir. Ancak bu konuda değerlendirmelerde bulunurken, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde üst düzeyde bulunan Arnavutların varlığını, Arnavutların entegrasyonunu, dini cemaatlerin özgürlüğü, mesleki ve siyasi taahhüt, sosyal hareketliliği ve İmparatorlukta Arnavutların konfor ve güvenlik seviyesi gibi hususları pek dikkate almamaktadır. Osmanlı hâkimiyeti sırasında Kosova Vilayeti'nin kapsamını ve 1912'den sonrası durumunu hatırlatmak durumun anlaşılması için yeterlidir. Arnavut milli hareketini, kısaca Balkanlardaki diğer milliyetçi hareketlerle aynı bağlam içine yerleştirerek ele alır ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını elde etmeyi amaçlayan bir hareket olarak sunar. Şu hususları dikkate alır görünmemektedir: 1) Arnavut milliyetçiliği ile diğer Balkan milliyetçilikleri arasındaki derin çelişkiler: Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan Osmanlı'nın çöküşünden sonra Arnavutların çoğunluk olarak yaşadığı bölgelerin büyük bir bölümünü kendi devletlerine dâhil etmeyi amaçladılar ve zor kullanarak bu hedeflerine ulaştılar. 2) 1878-1912 yılları arasında Arnavutları siyaset ve faaliyet açısından mobilize eden Arnavut milliyetçiliğinin Hristiyan ve Müslüman dinî ve siyasal öncüleri ve elitleri, Sultan'la ve İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticileriyle işbirliği içerisinde bulundu. Dört Arnavut Vilayetinin özerk bir siyasi birim olarak birleşmesini istemişlerdi fakat aynı zamanda bu dört vilayetten oluşacak Arnavutluk'un Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı kalmaya devam etmesini de istemişlerdi.

Dahası Arnavutlar Osmanlı İmparatorluğu'nun meşruiyetini 1912'ye kadar sorgulamadılar.⁴ Onların ana düşmanı Kosova ve Arnavutluk'un bazı bölgelerine göz diken Sırp milliyetçiliği, Ulgün, Plava ve Guci (Gutsiya) bölgelerine göz diken Karadağ milliyetçiliği ve Arnavutluk'un güneyinin Çamerya bölgesine göz diken Yunan milliyetçiliğidir. Bu bakımdan, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması Arnavutlarında fiziksel ve varoluşsal bir tehditle karşı karşıya kalması anlamına gelecekti. Arnavut düşünürler ve milliyetçiler bu tehdidi karşılamak ve bu bölgede Arnavutların varlığını meşrulaştırmak amacıyla eski Pelasg kökenleri ile ilişki sağlayan teoriler ortaya koydular. Yani Osmanlı'nın yıkılmasını olası bir durum olarak gören bu düşünürler 'Pelasg', 'İliryalı' ve 'Arbër' olarak tanınan Arnavutların atalarının Osmanlı'dan çok önce bu bölgede yaşadığını vurgulamaktaydılar. Bu çerçevede Arnavut milliyetçilerin tarihsel açıklamalarının yanı sıra, siyasi ve kültürel talepleri de vardı. Örneğin, birleşmiş ulusal alfabe, okul ve eğitim, askeri birim oluşturma ve siyasi birim olarak birleşme... Ayrıca, Agani Tanzimat reformlarına karşı çıkan Arnavut ayaklanmalarının Arnavutların birleşme ve dayanışma bilincine etkisini ele almışsa da, Arnavut Müslümanlarının birçok avantajlarını kaybetmelerine sebebiyet veren Tanzimat reformlarına karşı tepkilerini dile getiren bu ayaklanmaların eski geleneksel düzeninin (reform-öncesi düzeninin) geri getirilmesini istediklerini dikkate almamıştır.

Agani'nin düşüncelerinin üzerinde durulması gereken bir başka boyutu da, Yugoslavya'daki toplumsal ve siyasi süreçlere ilişkin yaklaşımlarıdır. Kosova'da ulusal azınlıklara karşı tutumu basiret ve liberalizmiyle tanınmaktadır. Kosova'daki Arnavutların -Kosova'da yaşayan diğer halklar gibi- yerli olduğunu ifade etmektedir. Kosova'yı sadece Arnavutlara mahsus bir coğrafya olmaktan ziyade, tüm topluluklar için özgürlük ve eşitlik sağlayan ortak bir ülke olarak görmektedir. Arnavutları Kosova'da bir milli azınlık olarak tanımlamaya ve Yugoslavya'da *millet* ve *milliyet* arasındaki resmi ayrıştırmaya karşı çıkar ve bu tür ayrımların göreceli olduklarını savunur. 1974'te anayasa ile tanınmış özerkliğin kaldırıldığı yıl olan 1989'da Aganibu

⁴ Oliver Schmitt'in ve birçok diğer tarihçi ve araştırmacıların vurguladığı gibi.

yöndeki görüşleri çerçevesinde siyasi ve entelektüel cesaretiyle tanınır. Onun ısrarı şu yöndedir: Tüm dünyada genel bir demokratikleşmeye doğru başarılı adımların atıldığı bir zamanda ilişkilerin demokratikleşmesini ve Yugoslavya'daki tüm halklarının –bu arada Arnavutların da- eşitliğini ister. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Arnavutlara da kendi kaderlerini tayin hakkı tanınacağını beklediğini ifade eder ve bu çerçevede savaştan sonra Arnavutlara verilen 'milliyet' yasal statüsünü eşitliği sağlamak için yeterli görmez.

1989 ile 1990 yılları arasında resmi Sırp siyasetinin sadece Arnavut milliyetçiliğine karşı değil, Sırp ve Makedon gibi bütün milliyetçiliklere de eşit mesafede olması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca resmi Sırp siyasetinin Arnavut milliyetçiliği ile ilgili anlayışını eleştirip Arnavutların eşit olma hakkı, Arnavutça eğitim hakkı, milli sembolleri kullanma hakkı gibi Arnavutların temel haklarını *milliyetçilik* olarak nitelendirdiğini söylemektedir. Yugoslavya ve Kosova krizinin çözüm şeklini seçim veya referandumun yanı sıra vatandaşların siyasi görüşlerini dikkate alarak diyalogla olabileceğini düşünmektedir. Agani 1989-1990 yılları arasında Kosova'da Sırp polislerin varlığını, Sırbistan'ın gücünü ve varlığını sadece polis varlığına indirgeme olarak görür çünkü ona göre Sırbistan'ın Kosova'da ne destek kaldı ne de siyasi meşruiyet". Aslında Sırbistan'dan polis birimlerinin gelişini özerk yasal bir bölgeye gelmiş (Kosova'nın özerk yasal birimine yönelik) gayri meşru bir girişim olarak görmektedir. Ona göre Kosova'daki çoğunluğun iradesinin dikkate alınması ve diyalog yoluyla çözümün sağlanması, demokratik ilkeleri olan özgürlük ve eşitliğe saygı gösterilmesi hem Arnavutlar, hem diğer milletler için -ve hatta Sırbistan için- hem de Yugoslavya'daki demokratik süreçleri açısından uzun vadeli çözüm üretecektir. Eğer bu siyasi irade dikkate alınmazsa, durumu kötüleştirebilir, ama bunun daha derin değişikliklere yol açabileceğini düşünmektedir. Bu da 90'lı yılların sonunda (1998-1999) Kosova savaşı başladığında gerçek oldu.

BIBLIYOFRAFYA

Agani, Fehmi:

Demokracia, Kombi, Vetëvendosja
[Demokrasi, Ulus, Tayin Hakkı],
Dukagjini, Pejë, 2002.

Intervista dhe Reagime *[Röportajlar ve Tepkiler]*, Dukagjini, Pejë, 2002.

Në rrjedha të mendimit sociologjik
[Sosyolojik düşüncenin gelişimi],
Dukagjini, Pejë, 2002.

Partitë dhe grupet politike në Shqipëri (1939-1945) *[Arnavutluk'ta siyasi partiler ve siyasi gruplar (1939-1945)]*, Dukagjini, Pejë, 2002.

Për shoqërinë civile *[Sivil toplum üzerine]*, Dukagjini, Pejë, 2002.

Sindikatat gjermane dhe shkrime të tjera *[Alman sendikalar ve diğer yazılar]*, Dukagjini, Pejë, 2002.

Ahmad, Feroz:

Jön Türkler ve Osmanlı'da milletler,
İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,
2017.

Anderson, Benedict:

Komunitete imagjinare *[Hayali cemaatler]*, Lindje Perëndim, Tiranë,
2013.

Avrasya Dosyası:

Balkanlar Özel, Arnavut
Milliyetçiliğin Doğuşu, Gelişimi ve
Günümüze Etkileri, Nuray Bozbora,
cilt 14, Sayı 1. ASAM yayınları,
Ankara, 2008.

Bajrami, Dr. Hakif:

Politika e shfarosjes së shqiptarëve
dhe kolonizimi serb i Kosovës (1944-
1995) [*Arnavutları yok etme politikası*
ve Kosova'nın Sırp kolonizasyonu
(1844-1995)], Qik, Prishtinë, 1995.

Bajrami, Prof. Dr. Hakif:

Si e okupoi Serbia Kosovën më 1912?
[Nasıl Sırbistan 1912 yılında Kosova'yı
işgal etti?], Prishtinë, 2003.

Charles, Barbara Jelavich:

Themelimi i shteteve kombëtare të
Ballkanit 1804-1920 (*Balkanlar'daki*
ulus devletlerinin kuruluşu 1804-1920),
Tiranë, 2004.

Clayer, Nathalie:

Në fillimet e nacionalizmit shqiptar
[Arnavut milliyetçiliğinin
kökenlerinde], Botime Përpjekja,
Tiranë, 2012.

Çeku, Ethem:

Struktura politike e ilegales së
Kosovës [*Kosova'nın yasadışı*
hareketlerinin siyasi yapısı], Argeta-
LMG, Tiranë, 2006.

Feraj, Hysamedin:

Skicë e mendimit politik shqiptar

[Arnavut siyasal düşüncenin taslağı],

Logos-A, Shkup, 2010.

Frashëri, Sami:

Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do të

bëhetë? *[Arnavutluk neydi, nedir ve ne olacaktır?],* Logos-A, Shkup, 2004.

Gashi, Shkëlzen:

Adem Demaçi (Biografi) *[Adem*

Demaçi (Biyografi)], Prishtinë, 2010.

Gjoshi, Ragip:

Mësimdhënia e gjuhës shqipe në

Kosovë *(Tema e doktoraturës)*

[Kosova 'da Arnavutça öğretimi – (Doktora tezi)], Universiteti i Tiranës, Tiranë, 2015.

Hobsbawm, Eric:

Kombet dhe nacionalizmi që nga

1780 *[1780`den günümüze milletler ve milliyetçilik],* Toena, Tiranë, 2012.

Hoti, Ukshin:

Filozofia politike e çështjes shqiptare

[Arnavut sorununun siyasal felsefesi],

Unikomb, Prishtinë, 1990.

Jelavich, Barbara:

Balkan Tarihi 2 (20. Yüzyıl), Küre

Yayınları, İstanbul, 2006.

Kadare, Ismail & Hoti, Ukshin:

Bisedë përmes hekurash

[Parmaklıklar arkasından sohbet],

Onufri, Prishtinë, 2014.

Karpat, Prof. Dr. Kemal H:

Osmanlı modernleşmesi (Toplum, Kurumsal değişim ve Nüfus), Timaş, İstanbul, 2014.

Keçmezi – Basha, Sabile:

Të burgosurit politikë shqiptarë në Kosovë 1945-1990 [*Kosova'da 1945-1990 yılları arasında Arnavut siyasi mahkûmları*], Logos-A, Shkup, 2009.

Krasniqi, Milazim:

Nacionalizmi shqiptar [*Arnavut Milliyetçiliği*], Logos-A, Shkup, 2014.

Lewis, Bernard:

Modern Türkiye'nin Doğuşu, Arkadaş, Ankara, 2013.

Jubani, Bep, v.d.:

Historia e popullit shqiptar (për shkollat e mesme) [*Arnavut halkının tarihi (Liseler için)*], Libri shkollor, Prishtinë, 2003.

Malcolm, Noel:

Kosova – Një histori e shkurtër [*Kosova – Kısa bir tarih*], Koha, Prishtinë, 2001.

Kosova, Balkanları anlamak için, Sabah Kitapları, İstanbul, 1999.

Miftari, Vehbi:

Ibrahim Rugova - Mendimi, Kultura, Politika [*Ibrahim Rugova – Düşünce, Kültür, Siyaset*], Faik Konica, Prishtinë, 2013.

Novosella, Selatin:

**Metush Krasniqi (Personalitet
unifikues i Lëvizjes Kombëtare)**
*[Metush Krasniqi (Ulusal Hareketinin
birleştirici kişiliği)],* Shoqata e të
Burgosurve Politikë të Kosovës,
Prishtinë, 2011.

Qosja, Rexhep:

Popull i ndaluar *[Yasaklanmış millet],*
Mega-Medium, Prishtinë, 1990.

Rexhepi, Nuhi:

Porosia e madhe *[Büyük öğüt],*
Rilindja, Prishtinë, 1986.

**Letërsia shqipe në tekstet shkollore të
Kosovës 1945-1990** *[Kosova'dali okul
kitaplarında Arnavut edebiyatı: 1945-
1990],* Logos-A, Shkup.

Rizaj, Prof. Dr. Skender:

**Arnavutların Bağımsızlık Savaşı ve
Balkanların kaybedilmesi hakkında
Türk (Osmanlı) kaynakları (1908-
1912),** Arnavut Entelektüellerinin
Bilimler ve Sanatlar Akademisi,
İstanbul, 1993.

Schmitt, Oliver Jens:

**Kosova- Histori e shkurtër e një treve
qendrore ballkanike** *[Kosova- Balkan
merkezli bir bölgesinin kısa tarihi],*
Koha, Prishtinë, 2012.

Sulstarova, Enis:

Arratisje nga lindja – Orientalizmi shqiptar nga Naimi te Kadareja [*Doğudan kaçış – Naim'den Kadare'ye Arnavut şarkiyatçılığı*], Pika pa sipërfaqe, Tiranë, 2013.

Jam Evropë [*Avrupa'yım*], Logos-A, Shkup, 2012.

Uka, Mr. Sabit:

1877-1878 yıllarında Güney Sırbistan'dan Arnavutların göcu ve Kosova Ovası'na yerleşmeleri, Zeri, Prishtinë, 1991.

Vergin, Nur:

Siyasetin Sosyolojisi, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

Vickers, Miranda:

Between Serb and Albanian (A History of Kosovo), Hurst & Company, London, 1998.

Zürcher, Erik Jan:

Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim, İstanbul, 2013.

Dergiler ve diğer kaynaklar:

Balkan Araştırmaları Dergisi 6, Sayı 2, 2012.

Ç’thonë dhe ç’kërkojnë kosovarët? – 2 [*Kosovalılar ne söylerler ve ne isterler?*] – 2 (*Araştırmalar, makaleler, röportajlar ve yorumların koleksyonu*), 8 Nëntori, Tiranë, 1999.

Ç’thonë dhe ç’kërkojnë kosovarët? – 3 [*Kosovalılar ne söylerler ve ne isterler?*] – 3 (*Araştırmalar, makaleler, röportajlar ve yorumların koleksyonu*), 8 Nëntori, Tiranë, 1999.

Glauk Konjufca, **“Tezat themelore të Filozofisë Politike të Ukshin Hotit”** [*Ukshin Hoti’nin siyasi felsefesinin temel tezleri*], 3 Mart 2012, Priştine.

Kosova siyasetini anlama kılavuzu (Rapor), Nedim Emin, SETA, İstanbul, 2014.

Krijimtaria shkencore dhe letrare e Rexhep Qosjes [*Rexhep Qosja’nın bilimsel ve edebi çalışmaları*], Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 2007.

Kushtetuta e Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës [*Kosova Sosyalist Özerk Bölgesinin Anayasası*], Prishtinë, 1974.

Marksist-leninist politika ve ekonomi-politik sözlüğü, 2. Cilt, Yeni Dünya, İstanbul, 1978.

Monografia: Universiteti i Prishtinës 1970-2005 (*Monografi: Priştine Üniversitesi 1970-2005*), Universiteti i Prishtinës, Prishtinë, 2005.

Nuri Demirel, **“Kosova’nın temel dinamikleri”**, s. 63.

Revista shkencore ‘Njohja’ (*‘İrfan’ Bilimsel Dergisi*), Instituti për Studime Sociale dhe Humanistike – Universiteti i Prishtinës (Sosyal ve Hümanistik Araştırmalar Enstitüsü – Priştine Üniversitesi), Prishtinë, Prill 2013, Sayı 2.

Elektronik kaynaklar:

<http://www.elsie.de>

<http://www.independent.co.uk>

<http://www.notablebiographies.com>

<http://www.uni-pr.edu>

<http://filozofiku.uni-pr.edu/>

<https://www.academia.edu>

<http://www.vetevendosje.org>

